

कुमारसम्भवम् ।

—०००००—

अष्टमसर्गावधिसप्तदशसर्गपर्यन्तम् ।

महाकवि-श्रीकालिदास-प्रणीतम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितयाव्याख्यया समलङ्कृतम् ।

चतुर्थसंस्करणम् ।

कालिकातानगर्यां

सरस्वतीयम्बे

मुद्रितम् ।

इं १८८७ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ.

২ নং রমানাথ নজুমদারের স্ট্রীট কলিকাতা

প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়

৩৬ নং আম্‌হাষ্ট স্ট্রীট।

विज्ञापनम् ।

आसीदितः पूर्वं १८२५ पञ्चविंशत्युत्तरोनविंशतिशततमवर्षे भारत-
वर्षे मालवदेशे उज्जयिनी नाम राजधानी । तत्र असीम गुण-धाम-
विक्रमादित्यनामा नृपतिर्बभूव । तस्य धन्वन्तरिप्रभृतिषु नवसु कविवरेषु
कालिदास एव प्रथितयथा महाकविरासीत् । तेन च रघुवंशकुमार-
सम्भवमेवदूताभिर्धं काव्यत्रयं, सृष्टिचन्द्रिका ज्योतिर्विदाभरणनामकं
कालज्ञानशास्त्रं च क्रमेण निर्माय तदुत्तरं मालविकाग्निमित्रविक्रमोर्वशी-
शाकुन्तलाभिधानि दृश्यकाव्यानि प्रणीतानि ।

तत्कृतिषु च सप्तदशसर्गात्मककुमारसम्भवननामकेऽस्मिन् महाकाव्ये
वीररस एवाङ्गी अन्ये रसा अङ्गानि । कार्तिकेयो नाक्यः तारकासुरः
प्रतिनायकः । एतत् काव्यं कविना शैवपुराणान्तर्गततारकासुरवधकथा-
माश्रित्य प्रणीतम् किन्तु तत्र पार्वतीतपस्थानन्तरं पार्वतीं प्रति प्रसन्नेन
तथादेवेन स्वयम्बरविधानकर्त्तव्यतया उपदेशः इह तु सप्तप्रियङ्गुलस्य
तत्प्रार्थनार्थं हिमवन्तं प्रति प्रेषणमित्येवं कविकल्पितं न तु तत् पुराण-
कथामूलमित्येव विशेषः । अस्मिन् काव्ये प्राथमिकाः सप्त सर्गा एव
सर्व्वत्र सुप्रसिद्धाः व्याख्यातभिश्च प्रायेण त एव सर्गा व्याख्याताः ।
तदुत्तरसर्गेषु तु पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्भोगशृङ्गारवर्णनेन रसाभासतया
तेष्वनादरणीयत्वेन लोकेषु प्रचाराभावः व्याख्यातृणां प्रमेक्षा च । किन्तु
अध्यापकेन श्रीमत्तारानाथतर्कवाचस्पतिना तु केवलमत उज्ज्वलं सप्तदशसर्ग-
प्रयत्नसहितम् ।

एषु सप्तसु सर्गेषु मध्ये प्रथमे, हिमालयवर्णनम्, दाक्षायणीशरीर-
गेन पार्वतीजन्मग्रहणम्, पार्वतीवर्णनम्, नारदेन पार्वत्याः शिव-

कलत्रयोग्यताकथनं, हिमालयस्थान्यवराभिलाषान्निवृत्तिः, दाक्षायणी-
 वियोगानन्तरं शिवस्य हैमवत्यानौ तपश्चर्यानिर्वाहं, पितृपदेशात् पार्वत्या-
 स्तदाराधनम् । द्वितीये, तारकासुरविप्रकृतदेवैः ब्रह्मसमीपे गमनं,
 ब्रह्मणः स्तुतिः, प्रसन्नेन ब्रह्मणा सह देवानां कथोपकथनम्, तारकासुर-
 वधप्रार्थनम्, तत्र शिवपुत्रस्यैवोत्पत्त्या तद्वध इति ब्रह्मणा उपदिष्टे तदुपा-
 यार्थं कामदेवस्य स्मरणम् । तृतीये, कामदेवेन सह वासवस्य कथोपकथ-
 नम्, शिवध्यानभङ्गार्थं कामदेवप्रेषणम्, रतिवसन्ताभ्यां सह कामस्य
 शिवाश्रमे गमनं, वसन्तवर्णनं, ध्यानभङ्गाद्यौघतस्य कामस्य शिवेन भस्मी-
 करणम् । चतुर्थे, रतिविलापः, वसन्तं प्रति अनुमरणार्थं रत्या चितायाः
 प्रार्थनं, मरणोद्यताया रत्या आकाशवाण्या पुनः कामसङ्गस्य भावितया
 समाश्वासनम् । पञ्चमे, पार्वत्या पिलाज्ञया सखीभ्यां सह तपस्यार्थं
 गौरीशिखरगमनं तपश्चरणञ्च, तृष्टेन शिवेन परीक्षार्थं ब्रह्मचारिव्रेशेनागत्य
 पार्वतीं प्रति तपश्चरणकारणस्य प्रश्ने कृते पार्वत्या सखीमुखेन तदुत्तरस्य
 दानं, ब्रह्मचारिणा शिवस्यानुपादेयतायाः प्रतिपादनं, अतः क्रुद्धायाः
 पार्वत्याः तत्पुत्रालभ्य स्थानान्तरगमनोद्योगः, तेन प्रसन्नेन शिवेन स्वहृपा-
 लवनेन पार्वतीहस्तग्रहणं, शिवस्मृति पार्वत्या विवाहार्थं पितुः
 प्रार्थनोपदेशः । षष्ठे, शिवेन सप्तर्षिस्मरणं, आगतेषु तेषु हिमवन्तस्मृति
 पार्वतीयाच्चार्यं प्रेषणम्, हिमालयसमीपे आगतैश्च तैः शिवार्थं
 पार्वतीप्रार्थनं, हिमवता मेनकातुमत्या शिवार्थं भिक्षारूपेण दानस्याङ्गी-
 कारः, त्रिदिनोत्तरं विवाहस्य दिनस्थीरीकरणम्, शिवमभिधाय सप्तर्षि-
 मण्डलस्य स्वस्थाने गमनम् । सप्तमे, वरकन्ययोर्वैवाहिकवेशरचना, वर-
 यालिकानामोषधिप्रस्थगमनम्, विवाहक्रियासम्पादनम्, देवानां प्रार्थनया
 कामं प्रति शिवस्य प्रसादः, पार्वत्या सह शिवस्य कौतुकागारे प्रवेशः,
 इत्येते दर्शिताः । अष्टमसर्गादौ तु वर्णनीयाः पदार्था अप्ये दर्शयिष्यन्ते ।

एतच्च काव्यं मल्लिनाथसूरिविरचितटीकया लङ्घृतं किन्तु मल्लिनाथ-
 धृतव्याकरणसूत्राणि सर्वेषां दुर्वोधतया तेषां चिह्नद्वारा तत्तत् सूत्र-

पाठाध्यायपादादिसंख्या प्रकाशिता, तेन तदनुसारेण सूत्रावलोकनं तेषां सुकरमिति । प्रथमसर्गस्य सुदृशं अवलम्बता श्रीमदानन्दचन्द्रवेदान्तवागी-
शेन कृतम् । ततो मया यावच्छक्यं परिशोधितम् । तथापि सर्वथा
परिशुद्धमिति वक्तुमशक्यं भ्रमात् प्रमादाच्च यत्किञ्चिदशुद्धं जातं विद्वद्भि-
स्तत् शोधनीयम् ।

१८६६ खृष्टाब्दः ।

हरिनाभि ।

श्रीकेदारनाथ शर्मा ।

सञ्जीवनी टीका ।

मङ्गलाचरणम् ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्द्धजानये ।
सद्यो दक्षिणदक्षपातसङ्कुचद्वामदृष्टये ॥
अन्तरायतिमिरोपशान्तये
शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे
मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥
शरणं करवाणि शर्मदं ते
चरणं वाणि ! चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसूतैः कटाक्षपातैः
कुरु मामम्ब ! कृतार्थसार्थवाहम् ॥

प्रतिज्ञा ।

इहान्त्यमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥
भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्या विषमूर्च्छिता ।
एषा सञ्जीवनी व्याख्या तामद्योज्जीवयिष्यति ॥

कुमारसम्भवम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधौ वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥

अत्रभवान् कालिदासः कुमारसम्भवं काव्यं चिकीर्षुः 'आशी-
नैमष्क्या वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इति शास्त्रात् काव्यादौ
वक्ष्यमानार्थानुगुणं वस्तु निर्दिशति अस्तीति । (उत्तरस्यां दिशि)
अनेनास्य देवभूमित्वं सूच्यते । (देवतात्मा) देवता आत्मा अधिष्ठाता
यस्य सः, एतेनास्य वक्ष्यमाणमेनकापरिणयपार्वतीजननादिचेतन-
व्यवहारयोग्यत्वसिद्धिः । हिमस्यालयः स्थानमिति (हिमालयो
नाम) हिमालय इति प्रसिद्धः । अधिको राजा अधिराजः,
राजाहःसखिभ्यष्ट् (१) न गच्छन्तीति नगाः अचलाः तेषा-
मधिराजः (नगाधिराजः) (अस्ति) । कथम्भूतः (पूर्वापरौ) प्राच्य-
पश्चिमौ (तोयनिधौ) समुद्रौ (वगाह्य) प्रविश्य । अतएव (पृथिव्याः)
भूमेर्मोनं हस्तादिना परिच्छेदः, भावे ल्युट्, तस्य दण्डः (मानदण्डः)
यदा मीयतेऽनेनेति मानः करणे लुट् स चासौ दण्डश्च सः (इव)

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

(स्थितः) आयामपरिच्छेदकदण्ड इव स्थित इत्यर्थः । पूर्वापर-
सागरावगाहितश्चास्य हिमालयस्याख्येव । उक्तञ्च ब्रह्माण्डपुराणे,
कलासो हिमवाञ्छैव दक्षिणे वर्धपर्वतौ । पूर्वपश्चादयतावेतावर्णवा-
न्तरुपस्थितौ ॥ अत्र हिमाचलस्योभयाध्वियाप्तिसाम्यान्मानदण्ड-
त्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः । प्रकृते अप्रकृतगुणक्रियादिसम्बन्धा-
दप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य सम्भावनमुत्प्रेक्षेत्यलङ्कारसर्वस्वकारः । अस्मिन्
सर्गं प्रायेण वृत्तमुपजातिः क्वचिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रौ च । तत्कृत-
गन्तव्यं स्यादिन्द्रवजायदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्तौ गौ ।
अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयत्ता इति ॥ १ ॥

इतः परं षोडशभिः श्लोकैर्हिमाद्रिं वर्णयति । तत्र नगाधि-
राजत्वं निर्वोढुमाह यमिति । सर्वे च ते शैलाश्च (सर्वशैलाः)
पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेति (१)
समासः । (यं) हिमालयं (तत्सं) (परिकल्प्य) विधाय (दोहदक्षे)
दोहनसमर्थं (मेरौ) (दोग्धरि) (स्थिते) सति । यस्य च भावेन
भावलक्षणमिति सप्तमी । (पृथूपदिष्टां) पृथुना वैख्येन उपदिष्टां
इदृक्तया प्रदर्शितां (धरित्रीं) गौरूपधरामिति शेषः । गौर्भूत्वा
तु वसुन्धरेति विष्णुपुराणात् । अकथितं चेति (२) कर्मत्वम् ।
भास्वन्ति च भास्वत्यश्च (भास्वन्ति) द्युतिमन्ति ओषधिविशेषण-
श्चैतत् नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादिना (३) नपुंसकैकशेषः । (रत्नानि)

(१) पा० २ । १ । ४६ सू० । (२) पा० १ । ४ । ५१ सू० ।

(३) पा० १ । २ । ६६ सू० ।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथुपदिष्टां दुदुज्जर्धरितीम् ॥ २ ॥

मणीन् जातिश्रेष्ठवस्तूनि च । रत्नं श्रेष्ठे मणावपीति विश्वः ।
जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते इति यादवः । (महौषधीश्च)
सञ्जीवनीप्रभृतीश्च क्षीरत्वेन परिणता इति शेषः । ताः क्षीरपरि-
णामिनीरिति विष्णुपुराणात् । (दुदुज्जः) दुहियाचीत्यादिना (१)
द्विकर्मकत्वम् । अत्र प्रयोजकत्वेऽपि शैलानां पञ्चभिर्हलैः कर्षति
ग्रामं ग्रामणीरिति वत् तत्समर्थाचरणात्कर्तृत्वेन व्यपदेशः । दुहेः
स्वरितत्वेप्यकर्त्रभिप्रायविवक्षायां परस्मैपदम् । अत्रार्थे प्रमाणम् ।
गौर्भूमिरचलाः सर्वे कर्तारोऽत्र पयांसि च । ओषध्यश्चैव भास्व-
न्ति रत्नानि विविधानि च । वत्सश्च हिमवानासीद्दोष्ठा मेरुर्महा-
गिरिरिति । एतेन वत्सस्य मातुः प्रेमास्पदत्वादस्य सारयाहित्व-
ङ्गम्यते तथाचास्य नगस्य रत्नविशेषभोक्तृत्वान्नगाधिराजत्वं युक्त-
मिति भावः । अत्र हिमवद्वर्णनस्य प्रकृतत्वात् तद्गतौषधिरत्नानां
इयानामपि प्रकृतत्वात्तेषां दोहनक्रियारूपसमानधर्मसम्बन्धादौ-
पम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्राकर्णकविषयस्तुल्ययोगितानामालङ्का-
रः । तदुक्तं प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलंतुल्यधर्मतः । औपम्य-
ङ्गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता । नचात्र रूपकपरिणामाद्यल-
ङ्कारशृङ्गा कार्या तेषामारोपहेतुत्वात् हिमहेमाचलादिषु वत्स-
त्वदोम्भृत्वादीनामागमसिद्धत्वेनानारोप्यमाणत्वादिति ॥ २ ॥

(१) पा०, भा० १ । ४ । ५१ सू० ।

दुह्याच् पच् दङ् रुधि प्रच्छि चिब्रू शासि जिमन्य् मुषां ।
कर्मयुक्स्यादङ्गथितं तयोस्यात्री ह् कृष् वहामिति सिद्धान्तकौमुदी

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य

हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ ३ ॥

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां

सम्पादयित्रीं शिखरैर्विभर्त्ति ।

ननु हिमदोषदूषितस्य तस्यात्यन्तमनभिगम्यत्वाच्छिन्निष्ण इव सर्वमपि सौभाग्यं विफलमित्याशङ्क्याह

अनन्तेति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । अनन्ता-
नामपरिमितानां रत्नानां श्रेष्ठवस्तूनां प्रभवस्य (अनन्तरत्नप्रभ-
वस्य) (यस्य) हिमाद्रेः (हिमं) कर्तुं सुभगस्य भावः सौभाग्यम् ।
हृद्भृगसिन्धुन्ते पूर्वपदस्येत्युभयपदवृद्धिः (१) । तद्विलुम्पतीति
(सौभाग्यविलोपि) सौन्दर्यविधातकं (न जातं) नाभूत् । (हि)
तथाहि (एको दोषः) (गुणसन्निपाते) इन्दोः किरणेष्वङ्क इव निम-
ज्जति) अन्तर्लीयत इत्यर्थः । न हि स्वल्पो दोषोऽमितगुणाभि-
भावक एव किन्तु कश्चिदिन्दुकलङ्कादिवदुणैरभिभूयते अन्यथा सर्व-
रस्यवस्तुहानिप्रसङ्गादिति भावः । अत्रोपमानुप्राणितोऽर्थान्तर-
न्यासालङ्कारः । तल्लक्षणन्त ज्ञेयः सार्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य
किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुन इति दण्डी ॥३॥

यश्चेति । (च) किञ्चेति चकारार्थः (यः) हिमाद्रिः (अप्सरो-
विभ्रममण्डनानां) अप्सरसां विभ्रममण्डनानि विलासालङ्कारणानि

वलाहकच्छेदविभक्तरागा-

मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

आमेखलं सञ्चरतां घनानां

छायामधः सानुगतां निषेव्य ।

अथवा विभ्रमो विपरीतन्यासः विभ्रमस्वरया काले भूषास्थान-
विपर्यय इति दृश्यरूपकात् । तेन मण्डनानि तेषां (सम्पादधि-
त्रीम्) एतद्धातुरागदर्शिन्योऽप्सरसः सन्ध्याभ्रमेण प्रसाधनाय
त्वरयन्तीति भावः । तथात्वे भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते । कर्तृ-
कर्मणोः कृतीति कर्मणि घञी(१) । वारीणां वाहाः वलाहकाः
पृषोदरादित्वात्साधुः । तेषां क्तेषु खण्डेषु विभक्तः सङ्क्रमितो
रागो यया ताम् (वलाहकच्छेदविभक्तरागां) एतेनाद्रेरभङ्गवत्
गम्यते । इदं विशेषणद्वयं सन्ध्यायामपि योज्यम् । (धातुमत्तां)
धातवः सिन्दूरगैरिकादयोऽस्य सन्तीति धातुमान् । नित्ययोगे
मतुप् । तस्य भावः धातुमत्ता ताम् । धातुयोगित्वमिति सम्बन्धो
ऽपि वाच्यार्थः । समासकृतज्ञितेषु संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति
वचनात् लक्षणया नित्यानुषङ्गिकधातुमित्यर्थः । (अकालसन्ध्या-
मिव) अनियतकालप्राप्तसन्ध्यामिव (शिखरैर्विभर्त्ति) धत्ते । अत्र
सन्ध्याशब्दस्य जातिवाचित्वाज्जात्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥

आमेखलमिति । (सिद्धाः) अणिमादिसिद्धाः देवयोनिविशेषाः
पिशाचो गृह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनय इत्यमरः । आ मेख-
लाभ्यः (आमेखलं) नितम्बपर्यन्तम् । मेखला खङ्गबन्धे स्यात्काञ्ची-
शूलनितम्बयोरिति विश्वः । आङ्गार्यादाभिविध्वोरित्यव्ययी-
भावः(२) । (सञ्चरतां घनानां) मेघानाम् अधः सानूति मेघमण्डला-

(१) पा० २ । २ । ६६ सू० । (२) पा० २ । १ । १३ सू० ।

उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
 शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ५ ॥
 पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं
 यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।
 विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तै-
 र्मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः ॥ ६ ॥

दधस्तटानि गतां प्राप्ताम् । (अधःसानुगतां) । द्वितीयाश्रितातीत-
 पतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरिति समासः (१) । (ह्यायां) अनातपम् ।
 ह्याया सूर्यप्रिया, कान्तिः, प्रतिविम्बमनातपमित्यमरः । (निघेय)
 (वृष्टिभिरुद्वेजिताः) क्लेशिताः सन्तः । उद्वेजस्तिमिते क्लेशे भये
 मन्यरगामिनीति शब्दार्णवः । (यस्य) हिमाद्रेः (आतपवन्ति)
 सातपानि (शृङ्गाणि) (आश्रयन्ते) आश्रित्य स्थिता इत्यर्थः ।
 अतिमेघमण्डलमस्यौन्नत्यमिति भावः ॥ ५ ॥

पदमिति । (यस्मिन्) अद्रौ (किराताः) (तुषारस्रुतिधौतरक्तं)
 तुषारस्रुतिभिर्हिमनिध्यदैः धौतं क्षालितं रक्तं शोणितं यस्य
 तत् तथोक्तम् । अतो दुर्ग्रहमिति भावः । हताः द्विपाः गजाः
 यैस्तेषां (हतद्विपानां) (केशरिणां) सिंहानां (पदं) पादप्रक्षेपस्थानं
 (अदृष्ट्वापि) नखरन्ध्रैर्नखद्रोणिभिर्मुक्तैः (नखरन्ध्रमुक्तैः मुक्ताफलैः)
 (मार्गं विदन्ति) जानन्ति । अत्र व्याधाः सिंहघातिनो गजेन्द्राश्च
 मुक्ताकरा इति भावः । करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्ल-
 द्रववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषान्त शुक्लद्रवमेव
 भूरि ॥ ६ ॥

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्
भूर्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः ।
व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणा-
मनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥
यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।

न्यत्तेति । (यत्र) हिमाद्रौ (धातुरसेन) सिन्दूरादिद्रवेण ।
शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रस इत्यमरः । (न्यस्ता-
क्षराः) लिखितवर्णाः अतएव (कुञ्जरविन्दुशोणाः) कुञ्जरस्य ये
विन्दवः काये वयोविशेषभाविनः पद्मकाख्याः । पद्मकं विन्दु जालक-
मित्यमरः । त इव शोणाः रक्तवर्णाः लिखितभागेष्विति शेषः ।
(भूर्जत्वचः) भूर्जपत्रवल्कलानि । भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्
चर्मिका अपीति यादवः । (विद्याधरसुन्दरीणाम्) (अनङ्गलेख-
क्रिययोपयोगं) लिख्यन्ते येषु ते लेखाः पत्रिका अनङ्गस्य लेखाः
तेषां क्रियया कामव्यञ्जकलेखकरणेनेत्यर्थः । उपयोगमुपकारं
(व्रजन्ति) दिव्याङ्गनाविहारयोग्योऽयं शैल इति भावः ॥ ७ ॥

य इति । (यः) हिमाद्रिः (दरीमुखोत्थेन) दरी गुहा सैव
मुखं तस्मादुत्थेन उत्पन्नेन । आतस्त्रोपसर्गे इति कप्रत्ययः (१) ।
(समीरणेन) वायुना (कीचकरन्ध्रभागान्) कीचकाः वेणुविशेषाः ।
वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये खनन्त्यनिलोद्धता इत्यमरः । तेषां रन्ध्र-
भागान् छिद्रप्रदेशान् (पूरयन्) धमयन् । वांशिकोपि वंशरन्ध्राणि

उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां
 तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥
 कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं
 विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
 यत्र सुतक्षीरतया प्रसूतः
 सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥

मुखमारुतेन पूरयतीति प्रसिद्धिः । (उद्गास्यतां) देवयोनित्वादुच्चै-
 र्गान्धारग्रामेण गानं करिष्यताम् । उक्तञ्च नारदेन । षड्जमध्यम-
 नामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । नतु गान्धारनामानं स लब्धो
 देवयोनिभिरिति । (किन्नराणां) देवगायकानां (तानप्रदायित्वम्) ।
 तानो नाम खरान्तरप्रवर्त्तको रागस्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुरंशापर-
 नामा वंशवाद्यसाध्यः प्रधानभूतः खरविशेषः । तानरुग्णखरो-
 मत इत्यभिनवगुप्तः । गाता यं यं खरं गच्छेत्तं तं वंशेन तानये-
 दिति भरतः । तत्प्रदानशीलत्वं तानप्रदायित्वं वांशिकत्वं (उपगन्तुं)
 (इच्छतीव) इत्युत्प्रेक्षा सा च दरीमुखोत्प्रेक्षेत्येकदेशविवर्त्तिरूपको-
 जीविता मुखसाध्यत्वात्तानप्रदायित्वस्य । यत्रावयवरूपणादवयवि-
 रूपणं गम्यते तदेकदेशविवर्त्तिरूपकम् । गम्यते चात्र अवयविनः
 पुंसोरूपणं यच्छब्दनिर्दिष्टे हिमाद्रावित्यलं बज्जना ॥ ८ ॥

कपोलेति । (यत्र) हिमाद्रौ (करिभिः) गजैः (कपोलकण्डूः)
 गण्डस्थलकण्डूः (विनेतुं) अपनेतुं (विघट्टितानां) घट्टितानां (सरल-
 द्रुमाणां) सम्बन्धिन्या (सुतक्षीरतया) सुतानि करिकपोलघर्षणात्
 क्षरितानि क्षीराणि येषां तेषां भावस्तत्ता तथा हेतुना (प्रसूतः)
 उत्पन्नः (गन्धः) (सानूनि) (सुरभीकरोति) एतेनास्य गजाकर-

वनेचराणां वनितासखानां

दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।

भवन्ति यत्नौषधयो रजन्या-

मतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥

त्वङ्गम्यते । तथा च गजायुर्वेदे हिमवद्विन्ध्यमलयो गजानां प्रभवा
नगा इति ॥ ६ ॥

वनेचराणामिति । (यत्र) हिमाद्रौ (रजन्यां) दर्यः कन्दरा
एव गृहोत्सङ्गनिषक्तभासः संक्रान्ता भासो या-
सान्ताः (दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः) (ओषधयः) दृग्गन्धोतीषि ।
अत्रावोषधिषु च तेजो निधाय रविरस्तं यातीत्यागमः । (वनिता-
सखानां) वनितानां सखायो वनितासखाः । राजाहस्यस्त्रिभ्य-
सृच्(१) । तेषां रममाणानामित्यर्थः । वने चरन्तीति वनेचराः
किराताः । चरेष्टः इति टप्रत्ययः (२) । तत्पुरुषे कृति बज्जलम्
इत्यलुक्(३) । तेषां (वनेचराणाम्) (अतैलपूराः) अनपेक्षिततैल-
सेका इत्यर्थः । सुरतेषु रतकर्मणि प्रदीपाः (सुरतप्रदीपाः) भवन्ति ।
अत्र ओषधीष्वारोप्यमाणस्य प्रदीपत्वस्य प्रकृतसुरतोपयोगित्वा-
त्परिणामालङ्कारः । तदुक्तम् आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे
परिणाम इति । तथा प्रदीपकारणतैलपूरणनिषेधादकारणकार्यो-
त्पत्तिस्त्वच्छा विभावना चेतुर्भयोः संसृष्टिः ॥ १० ॥

(१) पा० ५ । ४ । ६१ सू० ।

(२) पा० ३ । २ । १६ सू० ।

(३) पा० ६ । ३ । १४ सू० ।

उद्वेजयत्यङ्गुलिपाष्णिभागान्
 मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
 न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ता
 भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥
 दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
 लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
 क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
 ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव ॥ १२ ॥

उद्वेजयतीति । (यत्र) हिमाद्रौ शिलीभूतं घनीभूतं हिमं
 यत्र तस्मिन् (शिलीभूतहिमे) अतएव (अङ्गुलिपाष्णिभागान्) अङ्गु-
 लीनां पाष्णिनाञ्च भागान् प्रदेशान् (उद्वेजयति) अतिश्रैत्यात्
 क्लेशयति (अपि) (मार्गे) (दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ताः) श्रोणयश्च
 पयोधराश्च श्रोणिपयोधरम् । दुर्वहेण दुर्दरेण श्रोणिपयोधरेण
 आर्त्ताः पीडिताः आङ्पूर्ववदृच्छतेः क्तः । उपसर्गादृति धाताविति
 वृद्धिः (१) । अश्वानां मुखानीव मुखानि यासां ताः (अश्वमुख्यः)
 किन्नरस्त्रियः । उद्भूतमुखवत्समासः । स्यात्किन्नरः किम्पुण्यस्तरङ्ग-
 वदनो मयुरित्यमरः । (मन्दां) मन्दरां (गतिं) (न भिन्दन्ति) न
 त्यजन्तीत्यर्थः । पादपीडाकरेऽप्यतिभारभङ्गुरशरीरतया न शीघ्रं
 गन्तुं शक्यत इति भावः ॥ ११ ॥

दिवाकरादिति । (यः) हिमाद्रिः (दिवा) दिवसे (भीतं)
 भयाविष्टं (इव) उलूकमिति च ध्वनिः । (गुहासु लीनं) (अन्ध

लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभै-
रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः ॥ १३ ॥

कारं) ध्वान्तं दिवा दिनं करोतीति दिवाकरस्तस्मात् (दिवाकरात्) ।
दिवाविभानिशाप्रभाभास्करेत्यादिना टप्रत्ययः (१) । भीतार्थानां
भयहेतुः इत्यपादानत्वात्पञ्चमी (२) । (रक्षति) त्रायते । ननु क्षुद्र-
संरक्षणमनर्हमित्याशङ्क्याह क्षुद्र इति । (उच्चैःशिरसां) उन्नतानां
(शरणां प्रपन्ने) शरणागते (क्षुद्रे) नीचे (अपि) (सति) सज्जने (इव)
(नूनं) (ममत्वं) ममायमित्यभिमानः अस्तीति शेषः । ममशब्दात्
त्वप्रत्ययः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

लाङ्गूलेति । (चमर्य) मृगीविशेषाः (इतस्ततः) (लाङ्गूलवि-
क्षेपविसर्पिशोभैः) लाङ्गूलानि बालधयः । पुच्छोऽस्त्री लोमलाङ्गूले
बालहस्तश्च बालधिरित्यमरः । तेषां विक्षेपैर्विधूननैर्विसर्पिण्यो
विसृमरा शोभाः कान्तयो येषां तैः (चन्द्रमरीचिगौरैः) चन्द्रमरी-
चिभिरिव गौरैः शुभैः । गौरः करीषे सिद्धार्थे शुक्ले पीतेऽरुणे-
ऽपि चेति यादवः । उपमानानि सामान्यवचनैः इति समासः (३) ।
(बालव्यजनैः) चामरैः (यस्य) हिमाद्रेः (गिरिराजशब्दं) गिरि-
राज इति संज्ञाम् (अर्थयुक्तम्) अभिधेयवन्तं (कुर्वन्ति) । राजा-
नोहि क्वचामरादिचिह्निता इति भावः ॥ १३ ॥

(१) पा० ३ । २ । २१ सू० ।

(२) पा० १ । ४ । २५ सू० ।

(३) पा० २ । १ । ५५ सू० ।

यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
 यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
 दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बा-
 स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥
 भागीरथीनिर्भरशीकराणां
 वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।
 यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातै-
 रासेव्यते भिन्नशिखण्डवर्हः ॥ १५ ॥

यत्रेति । (यत्र) हिमाद्रौ (अंशुकाक्षेपविलज्जितानां) अंशु-
 काक्षेपेण वस्त्रापहरणेन विलज्जितानां (किम्पुरुषाङ्गनानां) (किन्नर-
 स्त्रीणां) (यदृच्छया) दैवगत्या (दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बाः) दरी-
 गृहद्वारेषु विलम्बिविम्बाः लम्बमानमण्डलाः (जलदाः) (तिर-
 स्करिण्यः) जवनिकाः (भवन्ति) । प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिर-
 स्करिणी च सेत्यमरः । तिरसोऽन्यतरस्यामिति सत्वम् (१) ।
 अत्र जलदेव्यारोप्यमाणस्य तिरस्करिणीत्वस्य प्रकृतोपयोगित्वा-
 त्परिणामालङ्कारः ॥ १४ ॥

भागीरथीति । (भागीरथीनिर्भरशीकराणां) गङ्गाप्रवाह-
 पाथः कणानाम् । कर्मणि षष्ठी । (वोढा) प्रापकः वहेत्तृच् । (मुहुः)
 पुनः पुनः सद्यो वा । पौनः पुन्ये भृशार्थे च सद्यो वा स्थान्मुहुः-
 पदमिति वैजयन्ती । (कम्पितदेवदारुः) कम्पिताः देवदारवो येन

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषा-
 ल्यधो विवस्वान् परिवर्त्तमानः ।
 पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
 प्रबोधयत्सुखैर्मयूखैः ॥ १६ ॥
 यच्चाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
 सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च ।

स तथोक्तः । (भिन्नशिखण्डवर्हः) भिन्नानि विश्लेषितानि शिख-
 ण्डिनां वर्होणि गतिलाघवाद्यं किरातकटिवद्धानि येन स तथोक्तः ।
 क्रमाद्विशेषणत्वेण शैत्यसौरभ्यमान्धान्युक्तानि । (यद्वायुः) यस्य
 हिमाद्रेर्वायुः (अन्विष्टगैः) मार्गितगैः आन्तैरिति भावः ।
 अन्विष्टं मार्गितं गतमित्यमरः । (किरातैः) (आसेव्यते) ॥ १५ ॥

सप्तर्षीति । (सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि) सप्त च ते ऋषयश्च
 सप्तर्षयः । दिक्सङ्ख्यो संज्ञायाम् इति (?) समासः । तेषां हस्तै-
 रवचितेभ्यो लूनेभ्यः अवशेषाण्यवशिष्टानि । शेषोऽप्रधाने सन्तापे
 निध्वन्यत्रोपयुज्यत इति केशवः । कर्मणि घञप्रत्ययः । अनेन
 पद्मानां साफल्यं सूचितम् । (यस्य) हिमाद्रेः रोहन्तीति
 रुहाणि । इत्थमध्यापीकिरः कः इति (२) कप्रत्ययः । (अग्रसरो-
 रुहाणि) अग्रे उपरि यानि सरांसि तेषु रुहाणि (पद्मानि)
 (अधः परिवर्त्तमानः) भ्रमन् (विवस्वान्) सूर्यः (ऊर्ध्वमुखैः मयूखैः
 प्रबोधयति) विकासयति न कदाचिदधोमुखैः अतिमार्त्तण्डमण्डल-
 त्वादग्रभूमेरिति भावः । सप्तर्षिमण्डलं भ्रुवादप्यूर्ध्वमिति ज्योति-
 धिकाः अतस्तेषामग्रसरोरुहभागित्वं युक्तम् ॥ १६ ॥

यच्चाङ्गेति । (यस्य) हिमाद्रेः (यच्चाङ्गयोनित्वं) यच्चाङ्गानां

(१) पा० २ । १ । ५० सू० । (२) पा० ३ । १ । १३५ सू० ।

प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं
 शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥
 स मानसीं मेरुसखः पितॄणां
 कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
 मेनां सुनीनामपि माननीया-
 मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥

यज्ञसाधनानां सोमलतादीनां योनिः प्रभवः तस्य भावस्तत्त्वम् ।
 यज्ञाङ्गार्थं मया सृष्टो हिमवानचलेश्वर इति विष्णुपुराणात् ।
 (धरित्रीधरणक्षमं) भूभारधरणयोग्यं (सारं) बलं (च) । सारो
 बले स्थिरांशे चेत्यमरः । (अवेक्ष्य) ज्ञात्वा (प्रजापतिः) (स्वयं) एव
 (कल्पितयज्ञभागं) कल्पितो यज्ञभागो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । सोमस्य
 राज्ञः कुलुङ्गः इन्दोः षडङ्गी समुद्रस्य शिशुमारो हिमवतो हस्तीति
 श्रुतेः इति भावः । (शैलाधिपत्यं) शैलानामाधिपत्यम् अधिपति-
 त्वम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् इति (१) यक्प्रत्ययः । (अन्व-
 तिष्ठत्) ददाति स्मेत्यर्थः । उक्तञ्च ब्रह्माण्डपुराणे । शैलानां हिम-
 वन्तश्च नदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्व्याणामधिपतिश्चक्रे चित्ररथं
 विधिः इति ॥ १७ ॥

सम्पत्ति कथां प्रस्तौति ।

स मानसीमिति । मेरोः सखा (मेरुसखः) बन्धुसम्पन्न इति
 भावः । (स्थितिज्ञः) मर्यादाभिज्ञः अनेन श्रुतसम्पत्तिः सूच्यते ।
 (सः) हिमवान् (पितॄणां मानसीं) मनःसङ्गलज्जन्ताम् । (सुनीना-
 मपि माननीयां) योगव्रक्षवादाभ्यां पूज्यामित्यर्थः । उक्तञ्च विष्णु-
 पुराणे । तेभ्यः शुभास्पदं जज्ञे मेनका हरिणी तथा । ते उभे

कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते
स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।
मनोरमं यौवनसुद्वहन्त्या
गर्भोऽभवद्भूधरराजपत्न्याः ॥ १६ ॥
असूत सा नागबधूपभोग्यं
मैनाकमम्भोनिधिवद्वसख्यम् ।

ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विजेति । (आत्मानुरूपां) कुल-
शीलसौन्दर्यादिभिः सदृशीम् । (मेनां) मेनकादेवीति नामवतीं
(कन्याम्) (कुलस्य स्थितये) प्रतिष्ठायै (विधिना) यथाशास्त्रेण
(उपयेमे) परिणीतवान् । उपाद्यमः स्वीकरणे इत्यात्मनेपदम् (१) ।
तेषान्त् मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः । पत्नी हिमवतो
यस्याः पुत्रो मैनाक उच्यते इति ब्रह्माण्डपुराणात् ॥ १८ ॥

कालक्रमेणेति । (अथ) (कालक्रमेण) गच्छता कालेनेत्यर्थः ।
(तयोः) मेनकाहिमवतोः (स्वरूपयोग्ये) सौन्दर्यानुगुणे । यदा
रूप्यते, निश्चीयते अनेनेति रूपं ज्ञानं तद्योग्ये शास्त्रानुसारिणीत्यर्थः ।
(सुरतप्रसङ्गे) सुरतकर्मणि (प्रवृत्ते) सति (मनोरमं यौवनसुद्व-
हन्त्याः) (भूधरराजपत्न्याः) मेनकायाः (गर्भोऽभवत्) ॥ १६ ॥

असूतेति । (सा) मेना (नागबधूपभोग्यं) नागकन्यापरिणेतार-
मित्यर्थः । (अम्भोनिधिवद्वसख्यं) अम्भोनिधिना वद्वसख्यं समु-
द्रकृतमैत्रीकम् । सख्यमूलं सूचयति । (पद्मच्छिदि) पद्मच्छेत्तरि ।
सत्सूद्विषेत्यादिना क्षिप्रप्रत्ययः (२) । (वृत्रशत्रौ) (क्रुद्धे) क्रुपिते सति

क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्तशत्रा-
ववेदनाच्च कुलिशक्षतानाम् ॥ २० ॥

अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।

(अपि) (कुलिशक्षतानां) वज्रप्रहाराणाम् । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ।
जानातीति छः । इयुपधञ्चेति कप्रत्ययः (१) । वेदनानां छः अथवा
वेदनां जानातीति वेदनाच्चः । आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्ययः (२) ।
उपपदमतिङ् इति समासः (३) स न भवतीत्यवेदनाच्चः तं (अवे-
दनाच्चं) कुलिशक्षतवेदनानभिज्ञमित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वा-
त्समासः पक्षच्छेदोद्यतशक्रात् ज्ञानाय शरणागमनमनयोः सख्यमूल-
मिति भावः (मैनाकं) युक्तम् (असूत) । सर्व्वपर्व्वतपक्षच्छेदेऽप्यय-
मच्छिन्नपक्ष एवेति मैनाकस्योत्कर्षः । तादृक्पुल्लवत्त्वं हिमाद्रे-
रिति सार्थकं मैनाकस्य वर्णनम् । पिता न ज्ञायते यस्या भ्राता
यदि न विद्यते । नोपयच्छेत्तु तां कन्यां धर्मलोपभयात्सुधीरिति
अभाटककन्यापरिणयनिषेधात् प्रकृते पाव्यंती भ्रातृमत्येवेति सूच-
नार्थं मैनाकवर्णनमिति तात्पर्य्यार्थः ॥ २० ॥

अथेति । (अथ) मैनाकजननानन्तरं (दक्षस्य) प्रजापतेः
(कन्या) (भवपूर्व्वपत्नी) भवस्य महादेवस्य पूर्व्वपत्नी पूर्व्वभार्या
(सती) पतिव्रता । सती साध्वी पतिव्रतेत्यमरः । (सती) नाम देवी
(पितुः) दक्षस्य । कर्त्तरि षष्ठी । (अवमानेन) सभर्त्तवज्ञया

(१) पा० ३ । १ । १३५ सू० ।

(२) पा० ३ । २ । ३ सू० ।

(३) पा० २ । २ । १६ सू० ।

सती सती योगविद्वद्वदेहा
तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥
सा भूधराणामधिपेन तस्यां
समाधिमतामुदपादि भया ।
सम्यक्प्रयोगादपरिच्छतायां
नीताविवोत्साहगुणेन सम्पत् ॥ २२ ॥

(प्रयुक्ता) प्रेरिता (योगविद्वद्वदेहा) योगेन योगमार्गेण विद्वद्वदेहा
त्यक्तदेहा सती । (जन्मने) पुनरुद्भवाय (तां शैलवधूं) मेनकां
(प्रपेदे) । अत्र पुरा किल सती देवी दक्षाध्वरे तत्कृतां स्वभर्त्र-
वञ्चामसहमाना पितरं प्रसूञ्च उपेक्ष्य मत्कर्तृककार्थं त्वज्जामातैव
करिष्यतीति निर्द्धीर्त्य देवकार्यार्थि साधयितुञ्च योगाग्निना स्वश-
रीरं ददाहेति पुरावृत्तकथानुसन्धेया ॥ २१ ॥

सेति । (भया) कल्याणी (सा) सती (भूधराणामधिपेन)
हिमवता (समाधिमत्यां) नियमवत्यां (तस्यां) मेनकायां (सम्यक्-
प्रयोगात्) साध्याचरणाद्धेतोः (अपरिच्छतायाम्) अभयतायां (नीतौ)
(उ.साहगुणेन) उत्साहशक्त्या कर्ता (सम्पदिव) (उदपादि) उत्पा-
दिता । उत्पद्यते र्यन्तात् कर्मणि लुङ् । चिण् भावकर्मणोः इति
चिण्प्रत्ययः (१) । चिणो लुक् इति तस्य लुक् (२) ॥ २२ ॥

(१) पा० ३ । १ । ६६ सू० ।

(२) पा० ६ । ४ । १०४ सू० ।

प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवातं
 शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
 शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां
 सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥
 तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री
 स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
 विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-
 दुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

प्रसन्नेति । प्रसन्नाः निर्मलाः दिशो यस्मिन् तत् (प्रसन्नदिक्)
 (पांशुविविक्तवातं) पांशुविविक्ता रजोरहिता वाता यस्मिन् तत्
 तथोक्तम् । (शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि) शङ्खस्य स्वनात् स्वनस्य वा
 अनन्तरं पुष्पवृष्टिर्यस्मिन् तत्तथोक्तं तस्याः पार्वत्याः जन्मदिनम्
 (तज्जन्मदिनं) । (स्थावरजङ्गमानां) स्थितिशीलाः स्थावराः शैल-
 वृक्षादयः । स्थेशभासपिसकसोवरच् इति वरच्प्रत्ययः (१) ।
 जङ्गम्यन्ते भ्रष्टं गच्छन्तीति जङ्गमाः देवतिर्यङ्मनुष्यादयः । स्थाव-
 राश्च जङ्गमाश्च तेषां दयानामपि (शरीरिणां) (सुखाय) आन-
 न्दाय (बभूव) ॥ २३ ॥

तयेति । (स्फुरत्प्रभामण्डलया) (तथा दुहित्रा) (सवित्री)
 जनयित्री । स्वरतिसूयतिसूतिधूजूदितो वा इतीडागमः (२) ।
 विदूरस्यात्रेः प्रान्तभूमिः (विदूरभूमिः) अविदूरे विदूरस्य गिरे-

(१) पा० ३।२।१७५ सू० ।

(२) पा० ७।२।४४ सू० ।

दिने दिने सा परिवर्द्धमाना
लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्
ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ २५ ॥

रुतुङ्गरोधसः । काकतालीयसीमान्ते मणीनामाकरो भवेदिति
बुद्धः । (नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकया) रत्नाङ्गुरेण (इव)
(सुतरां चकाशे) रराज ॥ २४ ॥

दिने दिन इति । लब्ध उदयो यथा सा (लब्धोदया) उत्पन्ने-
त्यर्थः । अभ्युदितेत्यन्यत्र । (दिने दिने) प्रतिदिनम् । नित्यवीक्ष्योः
इति वीक्षायां द्विरुक्तिः (१) । (परिवर्द्धमाना) उभयत्र समान-
मेतत् । (सा) बाला चन्द्रमसः इयं (चान्द्रमसी लेखेव) (लावण्य-
मयान्) कान्तिविशेषप्रचुरान् । मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरत्नत्वमि-
वान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यत इति भूपालः ।
(विशेषान्) अवयवान् विशेषोऽवयवे यक्तावित्युत्पलमाला । ज्योत्-
स्नायाम् अन्तरमन्तर्द्धानं येषां तानि (ज्योत्स्नान्तराणि) ज्योत्-
स्नाया अन्तर्हितानि तन्मयानीति यावत् । अन्याः कलाः (कलान्त-
राणीव) सुषुपेति समासः । स्थानात्मीयान्यतादर्थ्यरन्धान्तर्धिषु-
चान्तरमिति शाश्वतः (पुपोष) उपचितवती । इयं वाक्योपमेत्याह
दण्डी । तल्लक्षणन्त वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते
एकानेकेव शब्दत्वात्सातु वाक्योपमा द्विधा ॥ २५ ॥

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
 बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।
 उमेति माता तपसो निषिद्धा
 पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥ २६ ॥
 महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टि-
 स्तस्मिन्नपतेः न जगाम तप्तिम् ।

तामिति । (बन्धुप्रियां तां) बालां (बन्धुजनः) पित्रादिः ।
 अभिजनादागतेन (आभिजनेन) पित्रादिपूर्वसम्बन्धोपाधिकेने-
 त्यर्थः । अभिजनाः पूर्वबान्धवा इति काशिका । (नाम्ना) पर्वत-
 स्यापत्यं स्त्री पार्वती । तस्यापत्यम् इत्यण्प्रत्ययः (१) ! (इति
 जुहाव) आहूतवान् । कथ्यतेर्लिटि रूपम् । पर्वतजन्यत्वोपाधिना
 (पार्वती) इति नाम्ना प्रसिद्धिरिति भावः । (पश्चात्) आभिजन-
 नामप्रवृत्त्यनन्तरं (मात्रा) जनन्या उ इति सम्बोधने । उ इति
 वितर्कसम्बोधनपादपूरणेष्विति गणव्याख्याने । मा शब्दो निघेधे
 (उ) हे वत्से (मा) मा कुश (इति) एवंरूपेण (तपसः) तपस्वर्यायाः ।
 वारणार्थानामीक्षितः इत्यपादानत्वात्पञ्चमी(२) । (निषिद्धा) निवा-
 रिता सती (सुमुखी) सा बाला उमेत्याख्यां नामधेयम् (उमाख्यां
 जगाम) ॥ २६ ॥

महीभृत इति । पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः भ्रातृपुत्रौ स्वसृ-
 दुहितृभ्याम् इत्येकशेषः (३) तेऽस्य सन्तीति पुत्रवान् । भूमार्थे

(१) पा० ४ । १ । ६२ सू०

(२) पा० १ । ४ । २७ सू० ।

(३) पा० १ । २ । ६८ सू० ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते
द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ २७ ॥
प्रभामहतग्रा शिखयेव दीप-
स्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनोषी
तया स पूतश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥

मनुप् । तस्य (पुल्लवतोऽपि) बङ्गपत्यस्यापीत्यर्थः । (महीभृतः)
हिमाद्रेः (दृष्टिः) चक्षुः (तस्मिन्नपत्ये) तोके । अपत्यं तोकं तयोः
समे इत्यमरः । तस्यां पार्वत्यामित्यर्थः । (दृष्टिं) (न जगाम) (हि)
तथाहि (अनन्तपुष्पस्य) नानाविधकुसुमस्यापि (मधोः) वसन्तस्य
सम्बन्धिनी (द्विरेफमाला) भङ्गपङ्क्तिः चूतस्य विकारे (चूते) चूत-
कुसुमे अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः इति विकारार्थोत्पन्नस्याण्-
प्रत्ययस्य लुप्प्रकरणे (१) पूष्पमूलेषु बङ्गलम् इति पठना-
ल्लुक् (२) । (सविशेषसङ्गा) सविशेषः सातिशयः सङ्गी यस्याः सा
तथोक्ता अत्यन्तासक्तेत्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रभेति । (प्रभामहतग्रा) प्रकाशाधिकया (शिखया) ज्वालया (दीप
इव) शिखादीपयोरवयवावयविभावाद्भेदेन व्यपदेशः । त्रयो मार्गा
यस्यास्तया (त्रिमार्गया) मन्दाकिन्या तृतीया द्यौर्लोक इति त्रिदिवः
सर्गः । वृत्तिविषये त्रिशब्दस्य त्रिभागवत्पूरणार्थत्वम् । पृषोद-
रादित्वादिवृण्ब्यादकारागमः पुंस्त्वं लोकात् । दीयतेर्घजर्थे
कविधानम् दीयन्त्यत्र जना इति दिव इति क्षीरस्वामी । तस्य

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः

सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।

रेमे मुज्जर्मध्यगता सखीनां

क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥ २६ ॥

(त्रिदिवस्य मार्ग इव) (संस्कारवत्या) संस्कारो व्याकरणजन्या शुद्धिः तद्वत्या (गिरा) वाचा । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचीति श्रुतेरिति भावः । मनस ईषा मनीषा सांस्यास्तीति (मनीषी) विद्वान् (इव) पृषोदरादित्वात्साधुः । (तथा) पार्वत्या (सः) हिमवान् (पूतः) शोधितः (च) (विभूषितश्च) अत्र शिखागिरोरविशिष्टयोरुपमानानर्हत्वात्त्रविशेषणाधिक्यदोषः । इयं मालोपमा ॥ २८ ॥

मन्दाकिनीति । (सा) पार्वती (बाल्ये) वयसि क्रीडानां रसः खादः रुचिरिति यावत् तं (क्रीडारसम्) रसो गन्धे रसः खादे इति विश्वः । (निर्विशतीव) भुञ्जानेव । निर्विशो भृतिभोगयोरिति विश्वः । आच्छीनद्योर्नुम् इति विकल्पाद्गुणभावः (१) । (सखीनां मध्यगता) सती (मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः) मन्दाकिन्याः सैकतेषु पुलिनेषु वेदिकाभिः (कन्दुकैः) (कृत्रिमपुत्रकैः) क्रियया निर्वृत्तैः कृत्रिमैः । द्वितः क्लिः इति क्लिप्रचयः (२) । क्लेर्नन्वित्यम् इति मवागमश्च (३) । पुत्रकैः पाश्चालिकाभिः (च) । पाश्चालिका पुत्रिका स्यादस्त्रदन्तादिभिः कृतेत्यमरः । संज्ञायां कन् इति कन्प्रत्ययः (४) । (मुज्जः) पुनः पुनः (रेमे) ॥ २६ ॥

(१) पा० ७ । १ । ८० सू० ।

(२) पा० ३ । ३ । ८८ सू० ।

(३) पा० ४ । ४ । २० सू० ।

(४) पा० ५ । ३८७ सू० ।

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां

महौषधिं नक्तमिवात्मभासः ।

स्थिरोपदेशासुपदेशकाले

प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥

असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टे-

रनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं

बाल्यात्परं साध वयः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

तामिति । (स्थिरोपदेशं) स्थिरः स्थेयानुपदेशः प्राग्भवीयो
यस्यास्तादृशीं मेधाविनीमित्यर्थः । (तां) पार्वतीम् (उपदेशकाले)
(प्राक्तनजन्मविद्याः) पूर्वजन्माभ्यस्तविद्या इत्यर्थः । (शरदि गङ्गां
हंसमाला इव) (नक्तं) रात्रौ (महौषधिं) दृग्विशेषम् (आत्म-
भासः) स्वदीप्तयः (इव) (प्रपेदिरे) उपमानसामर्थ्यादुपदेशमन्तरेणै-
वेति गम्यते ॥ ३० ॥

असम्भृतमिति । (अथ) (सा) पार्वती (अङ्गयष्टेः) (असम्भृतम्)
अयत्नसिद्धं (मण्डनं) प्रसाधनम् (अनासवाख्यम्) आसवाख्यारहितं
(मदस्य करणं) साधनं (कामस्य) (पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रम्) अस्त्रभूतं
(बाल्यात्) शैशवात् (परम्) अनन्तरभावि (वयः) यौवनं (प्रपेदे)
प्राप । यौवनेनैव हि युवतयः प्रसाध्यन्ते माद्यन्ते काम्यन्ते चेति भावः
अत्र द्वितीयपादे आसवरूपकारणाभावेऽपि तत्कार्यमदोक्तेर्वि-
भावनालङ्कारः । तदुक्तं कारणाभावे कार्योत्पत्तिर्विभावेनेति ।
प्रथमतृतीययोस्तु आरोप्यमाणयोर्मण्डनमदनास्त्रयोः प्रकृतोपयो-
गात्परिणामालङ्कारः । तल्लक्षणं १४ श्लोकथाख्याने उक्तम् ॥ ३१ ॥

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं
 सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।
 बभूव तस्याश्चतुरश्रशोभि
 वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥
 अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभि-
 निक्षेपणाद्रागमिवोद्भिरन्तौ ।

उन्मीलितमिति । (नवयौवनेन) प्रथमयौवनेन (विभक्तम्)
 अभिव्यञ्जितं पीनजघनादिसंस्थानमित्यर्थः । (तस्याः) पार्वत्याः
 (वपुः) (तूलिकया) कूर्चिकया शलाकयेत्यर्थः । तूलिका कथिता
 लेख्यकूर्चिका तूलशय्ययोरिति विश्वः । (उन्मीलितं) रञ्जनद्रव्येणो-
 द्भासितं समुत्कीर्णरूपमिति यावत् (चित्रं) आलेख्यं (इव) (सूर्यां-
 शुभिर्भिन्नं) विकसितम् (अरविन्दं) पद्मं (इव) चतस्रः अश्रयोः यस्य
 तच्चतुरश्रमन्यूनातिरिक्तं यथा तथा शोभत इति (चतुरश्रशोभि)
 ताच्छील्ये णिनिः । (बभूव) चित्रारविन्दयोस्तूलिकातरणिकिरण-
 सम्बन्ध इव स्वतःसिद्धस्यैवाङ्गसौष्ठवस्य यौवनप्रादुर्भावोभिव्यञ्जको-
 बभूवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

देवतानां रूपं पादाङ्गुष्ठप्रभृतिभ्यो वर्ण्यते मानुषाणां केशादार-
 भ्येति धार्मिकाः सम्यग्ति सप्तदशभिः स्त्रोकैः पार्वत्याः पादादिके-
 शान्तवर्णनमारभते ।

अभ्युन्नतेति । (अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः) अभ्युन्नतयोरङ्गुष्ठ-
 नखयोः प्रभाभिर्निमित्तेन (निक्षेपणात्) निर्भरन्यासाद्धेतोः (रागं)
 अन्तर्गतं लौहित्यम् । रागः क्लेशादिके रक्ते मात्सर्ये लोहिता-
 दिव्यति शाश्वतः । (उद्भिरन्तौ) वमन्तौ विहिर्निःसारयन्तौ (इव)
 स्थितावित्यर्थः । अत्रोद्भिरन्तेर्गौणार्थत्वान्न ग्राम्यतादोषः प्रयुज्यते

आज हतुस्तचरणौ पृथिव्यां
 स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥ ३३ ॥
 सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी
 गतेषु लीलाञ्जितविक्रमेषु ।
 व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धै-
 रादित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि ॥ ३४ ॥

गुण एव । यथाह दण्डी । निःसूत्रतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपां
 अथम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहत इति । तस्याश्च-
 रणौ (तचरणौ) (पृथिव्यामव्यवस्थां) व्यवस्थारहितां सञ्चारिणी-
 मित्यर्थः । (स्थलारविन्दश्रियमाजङ्गतुः) स्थलविशेषणान्नियतलौहि-
 त्यलाभः । अत्र सासुद्रिकाः । यस्या रक्ततलौ पादावुन्नताग्रौ तल-
 स्पृशौ । निगूढगुल्फौ निहतौ सा स्यान्नृपतिसम्भतेति । अत्रो-
 पमानधर्मसारविन्दश्रियश्चरणयोरुपमेययोरसम्भवादरविन्दश्रिय-
 मिव श्रियमिति प्रतिविम्बीकरणाक्षेपान्निर्दर्शनालङ्कारः । सा च
 सम्बन्धेऽसम्बन्धलक्षणातिशयोक्त्यनुप्राणिता अव्यवस्थामित्यनन स्थला
 रविन्दस्य स्थैर्यसम्बन्धेऽपि असम्बन्धाभिधानात् । निर्दर्शनालक्ष-
 णान्त । असम्भववद्भर्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिविम्बक्रिया-
 गम्या यत्र सा स्यान्निर्दर्शनेति ॥ ३३ ॥

सेति । (प्रत्युपदेशलुब्धैः) गुणश्रूयया विद्या पुष्कलेन
 धनेन वा । अथवा विद्यया विद्या चतुर्थो नोपपद्यत इति न्याया-
 दिति भावः । तदेव यनक्ति । (नूपुरशिञ्जितान्यादित्सुभिः)
 आदातुमिच्छुभिः मञ्जीरसिञ्चितमञ्जुकूजितोपदेशमिच्छद्भिरित्यर्थः ।
 (राजहंसैः) (सन्नताङ्गी) कुचभारादिति भावः । (सा)
 पार्वती (लीलाञ्जितविक्रमेषु) लीलाभिर्विलासैः अञ्जिताः पूजिताः

वृत्तानुपूर्व्वं च न चातिदीर्घं

जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।

शेषाङ्गनिर्माणाविधौ विधातु-

र्त्तावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥ ३५ ॥

विक्रमाः पादन्यासाः येषु तेषु । अङ्घ्रेः पूजायाम् इतीडागमः (१)

लीला विलासक्रिययोरित्यमरः । (गतेषु) विषये (व्यनीयतेव)

विनीता किमु । अन्यथा कथमस्या हंसगमनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

वृत्तेति । वृत्ते वर्तुले पूर्व्वमनुगते अनुपूर्व्वं गोपुच्छाकारे
इत्यर्थः । वृत्ते च ते अनुपूर्व्वं च (वृत्तानुपूर्व्वं) च (नातिदीर्घं

च) महाविभाषया न समासः । नजोविशेषणत्वञ्च प्रयोगादेव

ज्ञेयम् । (शुभे) मङ्गले तस्या इमे (तदीये) (जङ्घे) प्रसृते । जङ्घा तु

प्रसृतेत्यमरः । (सृष्टवतः) निर्मितवतः (विधातुः) सृष्टुः (शेषाङ्गनि-

र्माणाविधौ) जङ्घाव्यतिरिक्तावयवनिर्माणार्थमित्यर्थः । (उत्पाद्ये)

पुनः सम्पाद्ये (लावण्ये) कान्तिविशेषे विषये । लावण्यलक्षणञ्च २५

श्लोकव्याख्याने उक्तम् । (यत्नः आसेव) बभूवेवेत्युत्प्रेक्षा । उपा-

दानमन्तरेण कार्यस्य दुष्करत्वात्तदङ्गानाञ्च लावण्योपादान-

कत्वात्पूर्व्वसम्पादितस्य च जङ्घार्थमेव कार्त्स्न्येन विनियोगात्पुन-

र्त्तावण्यसम्पादने यत्नः स्यादेवेति तादृक्सौन्दर्यं तज्जङ्घे इति

भावः । आसेति बभूवार्थे तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्याह शाक-

टायनः । वल्लभस्तु न तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् अस्तेभूरिति म्वादे-

शनियमात्तादृक् तिङन्तस्यैवाभावात् (२) । किन्तु कवीनामयं प्रामा-

दिकः प्रयोग इत्याह । वामनस्तु अस गतिदीप्तादानेऽपि धातो-

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-
 देकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।
 लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं
 जातास्तदूर्वा रूपमानवाच्याः ॥ ३६ ॥
 एतावता नन्वनुमेयशोभि
 काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।

लिङ्गि रूपमिदमित्याह । अतएव नुदात्ते दीप्त्यर्थे आस दिदीपे
 प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

नागेति । नागेन्द्राणामैरावतादीनां हस्ताः कराः (नागेन्द्र-
 हस्ताः त्वचि) चर्मणि (कर्कशत्वात् (कदलीविशेषाः) रामरम्भादयः
 (एकान्तशैत्यात्) नियतशैत्यादेतोः (लोके) (परिणाहि) वैपुल्य-
 युक्तम् । परिणाहो विशालतेत्यमरः । (रूपं लब्ध्वापि) अपिशब्दा-
 त्करिकदलीमात्रस्य तादृक् परिणाहो नास्तीति भावः । तस्या
 ऊर्वाः (तदूर्वाः) (उपमानवाच्या जाताः) उपमानक्रियानर्हा
 बभूवुः । तदूर्वाः न कार्कश्यं नाप्येकान्तशैत्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

एतावतेति । (अनिन्दितायाः) अनवद्यायाः पार्वत्याः (काञ्ची-
 गुणस्थानं) नितम्बविम्बम् (एतावता ननु) एतावतैव । प्रश्नाव-
 धारणानुज्ञाविनयामन्त्रणे नन्वित्यमरः । शोभत इति शोभि ।
 आवश्यके णिनिः तत्त्वप्रत्ययः । अनुमेयं शोभित्वं शोभा यस्य
 तत् (अनुमेयशोभि) त्वप्रत्ययस्तु गतार्थत्वान्नप्रयुक्तइत्याह वामनः ।
 (पश्चात्) आदौ नैःस्पृह्येऽपि पश्चात्तपश्चर्यान्तरमित्यर्थः । गिरौ
 शेतइति गिरिशः शिवः । गिरौ डष्कन्दसीति डप्रत्ययः (१) ।

आरोपितं यद्गिरिशेन पञ्चा-
दनन्यनारीकमनीयमङ्गम् ॥ ३७ ॥
तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं
रराज नन्वी नवलोमराजिः ।

भाषायामपि क्वचिदिष्यते । अथवा गिरिः कैलासोऽस्यास्ति
गिरिशः । लोमादित्वात् शप्रत्ययः । तेन (गिरिशेन) (अनन्य-
नारीकमनीयम्) अन्यासां नारीणां कमनीयः कामयितुं शक्यो
न भवतीत्यनन्यनारीकमनीयः तम् (अङ्गं) निजोत्सङ्गं (आरोपितं)
अधिरोपितमिति (यत्) एतावता लिङ्गेनेति पूर्वेष्वन्वयः । रोहते-
र्यन्तात्कर्मणि क्तः । रुहः पोऽन्यतरस्यामिति हकारस्य प्रकारः ।
गत्यर्थविवक्षायां द्विकर्मकत्वम् (१) । प्रधाने कर्मणि क्तः । गिरि-
जानितम्बविम्बं विश्वातिशायिसौन्दर्यं गिरिशाङ्कारुढत्वात् व्यति-
रेकेण नार्थान्तरनितम्बविम्बवत् । विपक्षे हेत्वनुक्तिरेव बाधिका ।
दाक्षायणीनितम्बविम्बस्य तु पक्षसपक्षयोरन्यतरभावानतिसृक्ते-
र्निष्कलङ्कमनुमानमित्यलमस्थानसंरम्भेण ॥ ३७ ॥

तस्या इति । (नीवीं) वस्त्रग्रन्थिम् । स्त्रीकटीवस्त्रग्रन्थेऽपि
नीवी परिपणेषऽपि चेत्यमरः । (अतिक्रम्य) अतीत्य (नतनाभिरन्ध्रं)
नतं निम्नं नाभिरन्ध्रं (प्रविष्टा) प्रविशन्ती (तन्वी) सूक्ष्मा (तस्याः)
पार्वत्याः (नवलोमराजिः) (सितेतरस्य) असितस्य इन्द्रनीलस्ये-
त्यर्थः । (तन्मेखलामध्यमणेः) तस्याः पार्वत्याः मेखला तन्मेखला ।
तस्या इत्यनुवृत्तौ पुनस्तत्कव्योपादानं वाक्यान्तरत्वात्सोढ्यम्
यदा तस्याः नीत्याः मेखला तन्मेखला तत्र तदवस्थानात् । तस्याः

नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य
तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥ ३८ ॥
मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या
बलित्रयं चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३९ ॥
अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाच्याः
स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।

मध्यमणेः (अर्चिः) प्रभा (इव) (रराज) ज्वालाभासोर्नपुंस्य-
र्चिरित्यमरः ॥ ३८ ॥

मध्येनेति । वेदिः परिष्कृता भूमिरित्यमरः । (वेदिविलग्न-
मध्या) वेदिवत्कृशमध्या तनुमध्येति यावत् । (सा बाला) पार्वती
(मध्येन) मध्यभागेन (चारु) सुन्दरं (बलित्रयं) (कामस्यारोहणार्थं)
(नवयौवनेन) (प्रयुक्तं) रचितं (सोपानमिव) (बभार) इत्युत्पेक्षा ॥ ३९ ॥

अन्योन्यमिति । (अन्योन्यं) परस्परं । कर्मव्यतिहारे सर्व-
नाम्नो हे वाच्ये इति द्विरुक्तिः (१) । समासवच्च बज्जलमिति बज्ज-
लवचनादसमासपक्षेऽपि पूर्वपदस्यस्य सुपः सुर्वक्तव्य इति तत्रयवा-
र्त्तिकम् । (उत्पीडयत्) उपरुन्धत् (पाण्डु) गौरं (उत्पलाच्याः)
(स्तनद्वयं) (तथा) तेन प्रकारेण (प्रसिद्धम्) कर्त्तरि क्तः । (श्याम-
बुखस्य) कृष्णचुक्रस्येति स्वरूपवर्णनं (तस्य) स्तनद्वयस्य (मध्ये) (यथा)
येन प्रकारेण (नृणालसञ्चान्तरं) विसतन्तमात्रावकाशः (अपि)

मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य
 मृणालसूत्रान्तरमप्यलम्ब्यम् ॥ ४० ॥
 शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यै
 बाहू तदीयाविति मे वितर्कः ।
 पराजितेनापि कृतौ हरस्य
 यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥ ४१ ॥
 कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
 मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

अलम्ब्यलम्ब्यमशक्यम् । अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदता-
 दर्थे इत्यमरः । अत्र सम्बन्धे असम्बन्धरूपातिशयोक्त्यलङ्कारः
 कुचयोः पीवरत्वातिशयार्थम् अवकाशसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धाभिधाना-
 दिति ॥ ४० ॥

लोके सुकुमारत्वमेव कुसुमास्त्रस्य साधकत्वमिति स्थिते सत्याह
 शिरीषेति । तस्या इमौ (तदीयौ बाहू) (शिरीषपुष्पाधिक-
 सौकुमार्यौ) शिरीषपुष्पादधिकं सौकुमार्यं मार्दवं यथोक्तयोक्तौ
 (इति मे वितर्कः) ऊहः कुतः (यौ) बाहू (पराजितेनापि) पूर्वं
 निर्जितेनापि (मकरध्वजेन) कामेन (हरस्य कण्ठपाशौ) कण्ठब-
 न्धनरञ्जु (कृतौ) कण्ठालिङ्गनं प्रापितावित्यर्थः । तदसाध्यसाध-
 नात्तत आधिक्यमिति भावः । अत्र बाह्वोरारोपितकण्ठपाशत्वस्य
 प्रकृतवैरनिर्यातनोपयोगात्यरिणामालङ्कारः ॥ ४१ ॥

कण्ठस्येति । (स्तनबन्धुरस्य) स्तनाभ्यां बन्धुरस्योन्नतस्य (तस्याः)
 पार्ष्व्याः (कण्ठस्य) गलस्य (निस्तलस्य) वर्तुलस्य (मुक्ताकलापस्य)
 मुक्ताभूषणस्य (च) । वर्तुलं निस्तलं दृप्तं बन्धुरन्तून्नतानवम् ।

अन्योन्यशोभाजननाद्वबभूव
 साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ ४२ ॥
 चन्द्रं गता पद्मगुणान् भुङ्क्ते
 पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
 उमासुखन्तु प्रतिपद्य लोला
 द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ ४३ ॥

कलापो भूषणे वर्हे तूष्णीरे संहतावपीति चामरः । (अन्योन्यशो-
 भाजननात्) (भूषणभूष्यभावः) अलङ्कारालङ्कार्यभावः (साधा-
 रणः) समानः (बभूव) उभावप्यन्योन्यस्य भूष्यौ भूषणौ च बभू-
 वतुरित्यर्थः । अत्र कण्ठमुक्ताकलापयोः शोभाकृयाद्वारेणान्यो-
 न्यभूषाजनकत्वादन्योन्यालङ्कारः । तदुक्तं । परस्परं क्रियाज-
 ननमन्योन्यमिति ॥ ४२ ॥

इदानीं पार्वतीवदनं चन्द्रकमलसदृशमित्येतदेव वचोभङ्गाह ।
 चन्द्रमिति । (लोला) चपला परिभ्रमणशीलित्यर्थः । (लक्ष्मीः)
 कान्त्यमिमानिनी देवता (चन्द्रं गता) प्राप्ता सती (पद्मगुणान्)
 सौगन्धादीन् (न भुङ्क्ते) नानुभवति । (पद्माश्रिता) सती चन्द्र-
 मस इमां (चान्द्रमसीम्) (अभिख्यां) शोभाम् । अभिख्या नाम-
 शोभयोरित्यमरः । अन्तवदानन्दिनीं न भुङ्क्ते । (उमासुखं)
 (प्रतिपद्य) (तु) हे चन्द्रपद्मे संश्रयः कारणं यस्यास्तां (द्विसंश्रयां)
 (प्रीतिं) आनन्दम् (अवाप) तत्त्वोभयगुणसम्भवादिति भावः । अत्रो-
 पमानभूतचन्द्रपद्मापेक्षया उपमेयस्योमामुखस्य अधिकगुणवत्त्वोक्त्या
 व्यतिरेकालङ्कारः । तदुक्तम् भेदप्राधान्येनोपमानादुपमेयस्याधिक्ये
 विपर्यये वा व्यतिरेक इति ॥ ४३ ॥

पुष्पं प्रबालोपहितं यदि स्यात्
 मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
 ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्या-
 स्ताम्रौष्ठपर्यस्त रुचः स्मितस्य ॥ ४४ ॥
 खरेण तस्यामनृतस्रुतेव
 प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।

पुष्पमिति । (पुष्पं) पुण्डरीकादिकं (प्रबालोपहितं) प्रबाले बालपल्लवे उपहितं निहितं (स्याद्यदि) प्रबालो बल्लकीदण्डे विद्रुमे बालपल्लव इति विश्वः । (मुक्ताफलं वा) स्फुटे निर्मले विद्रुमे तिष्ठतीति (स्फुटविद्रुमस्थं) स्याद्यदि (ततः) तर्हि (विशदस्य) शुभस्य (ताम्रौष्ठपर्यस्त रुचः) तान्मेयदण्डे ओष्ठे पर्यस्ता प्रसृता रुक् कान्ति-
 र्यस्य तथोक्तस्य (तस्याः) पार्व्याः (स्मितस्यानुकुर्यात्) स्मितमनुकु-
 र्यादित्यर्थः । अत्र माघाणां अग्नीयात् इति वत्सम्बन्धमात्रविवक्षया
 षष्ठी । अत्र पुष्पप्रबालयोर्मुक्ताविद्रुमयोश्च असम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्या
 अतिशयोक्तिः । सा च सम्भावनेत्यलङ्कारसर्वस्वकारः । विशेषतस्तु
 पुष्पमुक्ताफलयोरुपमानयोः प्रकृतोत्कर्षार्थमुपमेयताकल्पनात्प्रीतपा-
 लङ्कारः तदुक्तम् उपमानस्याक्षेप उपमेयताकल्पनं वा प्रतीप इति
 लक्षणात् । स च पूर्वोक्तातिशयोक्त्यनुप्राणित इति ॥ ४४ ॥

खरेणेति । (अभिजातवाचि) मधुरभाषिण्यां (तस्यां) पार्व-
 त्याम् (अनृतस्रुता) अनृतखाविणा (इव) क्लिप् । (खरेण) नादेन
 (प्रजल्पितायाम्) आलपन्त्याम् । कर्त्तरि क्तः । अन्यैः काकादिभिः
 पुष्टा (अन्यपुष्टा) कोकिला (अपि) मुख्यया वृत्त्या जातिवचन-
 त्वाभावात् ङीबभावः । (ताद्यमाना) वाद्यमाना विषमबद्धा तन्त्रीः
 (वितन्नीरिव) अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईरिति तन्त्रिधातोरौणादिक ई-

अथन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
 श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ॥ ४५ ॥
 प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेष-
 मधीरविप्रेक्षितमायताद्या ।
 तथा गृहीतं नु ष्टगाङ्गनाभ्य-
 स्ततो गृहीतं नु ष्टगाङ्गनाभिः ॥ ४६ ॥
 तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव
 कान्तिर्भुवोरायतलेखयोर्या ।

प्रत्ययः । डीबभावान्न हल्ङाब्भ्य इति सुलोपः (१) । तदुक्तम् ।
 अबीलज्जीतरीतन्त्रीङ्गीधीश्रीणासुम्भदितः । स्त्रीलिङ्गानाममीषान्त
 न सुलोपः कदाचन इति । एतेडीबन्ता न भवन्तीत्यर्थः । (श्रोतुः)
 जनस्य (प्रतिकूलशब्दा) कर्णकठोरनादा भवतीति शेषः ॥ ४५ ॥

प्रवातेति । (प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषं) प्रवाते प्रभूतवातस्थले
 यन्नीलोत्पलं ततो निर्विशेषं निर्भेदं तत्सदृशमित्यर्थः । (अधीरवि-
 प्रेक्षितं) चकितविलोकितम् (आयताद्या) विशालनेत्रया (तथा)
 पार्वत्या (ष्टगाङ्गनाभ्यः) हरिणीभ्यः (गृहीतम्) अभ्यस्तं (नु) अथवा
 (ष्टगाङ्गनाभिः) (ततः) तस्याः पार्वत्याः । पञ्चम्यास्तसिन् । (गृहीतं
 नु) अत्र विवक्षितस्य परस्परग्रहणस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेति केचित् ।
 तदुपजीविसन्देहालङ्कार इत्यन्ये उभयोः सङ्कर इत्यपरे ॥ ४६ ॥

तस्या इति । (आयतलेखयोः) दीर्घरेखयोः (तस्याः) पार्वत्याः
 (भुवोः) सम्बन्धिनी (शलाकाञ्जननिर्मितेव) शलाकया अञ्जनेन

तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः

स्वचापसौन्दर्यमदं सुमोच ॥ ४७ ॥

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-

दसंशयं पर्वतराजपुत्राः ।

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यु-

र्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्थ्यः ॥ ४८ ॥

निर्मितेव स्थिता (या) (कान्तिः) (लीलाचतुरां) विलाससुभगां (तां)
कान्तिं (वीक्ष्य) (अनङ्गः) स्वचापसौन्दर्यमदं स्वचापसौन्दर्येण
यो मदस्तं (सुमोच) इति सौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥ ४७ ॥

लज्जेति । (तिरश्चां) तिर्यग्जातीनां (चेतसि) (लज्जा स्याद्यदि)
संशयाभावः (असंशयं) सन्देहो नास्तीत्यर्थः । पर्वतराजपुत्राः)
शार्ङ्गरवाद्यजो डीन् इति डीन् (१) । (तं) प्रसिद्धं (केशपाशं)
केशकलापम् । पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कक्षात्यरे इत्य-
मरः (प्रसमीक्ष्य) दृष्ट्वा (चमर्थ्यः) गङ्गीविशेषाः बालाः प्रिया यासां
इतिविग्रहे बालप्रियास्तासां भावः (बालप्रियत्वं) प्रियबालत्वमि-
त्यर्थः । आहिताभ्यादिपाठात् वा परनिपातः । त्वतलोगुण-
वचनस्येति पुंवद्भावः (२) । (शिथिलं) (कुर्युः) निर्लज्जत्वान्न
शिथिलवन्तीत्यर्थः । अतएवात्र निर्लज्जत्वकरणहेतोराद्यपादे
वाक्यार्थत्वेनोक्त्या काव्यलिङ्गाख्यालङ्कारः । तदुक्तम् । हेतो-
र्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति ॥ ४८ ॥

(१) पा० ४ । १ । ७३ सू० ।

(२) पा० वा ६ । ३ । ३५ सू० ।

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना-
देकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ ४६ ॥
तां नारदः कामचरः कदाचित्
कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशैकबधूं भवित्नीं
प्रेमणा शरीरार्द्धहरां हरस्य ॥ ५० ॥

सर्वेति । किम्बहुना (सा) पार्वती (विश्वसृजा) विधात्रा
(एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव) एकत्र तिष्ठतीत्येकस्थं तस्य सौन्द-
र्यस्य सर्ववस्तुगतस्येत्यर्थः दिदृक्षयेव (प्रयत्नात्) (यथाप्रदेशं)
क्रमात् (विनिवेशितेन) स्थापितेन (सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन) सर्व-
ेषामुपमाद्रव्याणां चन्द्रारविन्दाद्युपमावस्तूनां समुच्चयेन समाहारेण
(निर्मिता) दिदृक्षयेवेति फलोत्प्रेक्षा दर्शनार्थत्वाद्विश्वसृज इति ॥ ४६

तामिति । कामेनेच्छया चरतीति (कामचरः) (नारदः)
(कदाचित्) (पितुः) हिमवतः (समीपे) (कन्यां तां) पार्वतीं (प्रेक्ष्य)
(किल) (प्रेम्णा) न त्वन्यथा (हरस्य) शिवस्य अर्द्धं हरतीत्यर्द्ध-
हरा । हरतेरनुद्यमने इत्यच् प्रत्ययः (१) । शरीरस्यार्द्धहरां
(शरीरार्द्धहराम्) कुलधुरन्यरादिवदवयवद्वारा समुदायविशेष-
कत्वात् समासः अन्यथा त्वर्द्धस्यां समप्रविभागवचनत्वादर्द्धशरी-
रेति स्यात् । (एकबधूं) असपत्नीकाम्भार्याम् । पूर्वकालेत्यादिना

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्या-
 स्तस्यौ निवृत्तान्यवराभिलाषः ।
 ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूत-
 मर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम् ॥ ५१ ॥
 अयाचितारं नहि देवदेव-
 मद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।

समासः । (भवित्रीं) भाविनीं (समादिदेश) हरस्यार्द्धाङ्गहा-
 रिण्येकपत्नी भविष्यतीत्यादिवानित्यर्थः ॥ ५० ॥

गुरुरिति । (गुरुः) पिता गुरु गोप्यतिपित्राद्यावित्यमरः ।
 (ऋतः) नारदवचनाद्धेतोः (अस्याः) पार्वत्याः (प्रगल्भे) (वयसि)
 दौवने सति (अपि) (निवृत्तान्यवराभिलाषः) निवृत्तोऽन्यस्मिन्वरे
 जामातर्यभिलाषो यस्य सः तथोक्तः सन् । वरो ना रूपजामा-
 त्रोरिति वैजयन्ती । तस्यौ वरान्तरं नान्विष्टवानित्यर्थः । ननु
 कुतोऽसौ निर्वघ्न इत्यत आह ऋत इति । (हि) तथाहि (मन्त्रपूतं)
 मन्त्रैः पूतं संस्कृतं ह्वयत इति (हव्यं) आज्यादिकं (कृशानोः) पाव-
 कात् (ऋते) कृशानुं विना । अन्यारादितरेत्यादिना (१) पञ्चमी
 (अपराणि तेजांसि) सुवर्णादीनि (नार्हन्ति) न भजन्तीत्यर्थः
 ईश्वरादन्यस्य तद्योग्यस्याभावादुपेक्षेति भावः ॥ ५१ ॥

तर्हि तमेवाह्वयत दीयतामित्याङ्गग्राह

अयाचितारमिति । (अद्रिः) हिमवान् (अयाचितारम्) अयाचमानं
 (देवदेवं) महादेवं (सुतां) पार्वतीं (ग्राहयितुं) स्वयमाह्वय परि-
 ग्राहयितुं (न शशाक) नोत्सेहे । (हि) तथाहि । (साधुः) सज्जनः

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधु-
 माध्यस्थमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥ ५२ ॥
 यदैव पूर्वे जनने शरीरं
 सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज ।
 तदा प्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः
 पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥ ५३ ॥

साधुर्वाङ्मुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवदिति विश्वः । (अभ्यर्थ-
 नाभङ्गभयेन) याच्ञावैफल्यभीत्या (इष्टेऽप्यर्थे) विषये (माध्यस्थं)
 औदासीन्यं (अवलम्बते) ॥ ५२ ॥

नच तथैव स्थितः किन्तु उपायान्तरं चिन्तितवानिति वक्तुं प्रक्षौति ।
 यदेति । शोभना दन्ता यस्याः सा (सुदती) वयसि दन्तस्य
 दह इति दन्तादेशः (१) । उगितञ्च इति डीप् (२) (सा) पार्वती
 (पूर्वे जनने) पूर्वस्मिन् जन्मनि । पूर्वदिभ्यो नवभ्यो वेति स्मिन्ना-
 देशविकल्पः (३) । पूर्वं ज्वलनइति पाठे पूर्वं दाक्षायणीत्वे ज्वलने
 योगाग्नौ । (यदा) यस्मिन् काले (एव) (दक्षरोषाच्छरीरं) देहं
 (ससर्ज) तत्याज । (तदाप्रभृत्येव) तदाद्येव यथा तथा (पशूनां
 पतिः) शिवः (विमुक्तसङ्गः) त्यक्तविषयासङ्गः सन् (अपरिग्रहः)
 अपत्नीकः (अभूत्) स्वरन्तरं न परिजग्राहेत्यर्थः । पत्नीपरिजना-
 दानमूलशपाः परिग्राहा इत्यमरः ॥ ५३ ॥

(१) पा० ५।४।१४१ सू०

(२) पा० ४।१।६ सू०

(३) पा० ७।१।१६ सू०

स कृत्तिवासास्तपसे यतात्मा
 गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।
 प्रस्थं हिमाद्रेर्हृगनाभिगन्धि
 किञ्चित् क्वाणत्किन्नरमध्युवास ॥ ५४ ॥
 गणा नमेरुप्रसवावतंसा-
 भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः ।

स इति (कृत्तिवासाः) चर्माम्बरः । अजिनं चर्म कृत्तिः
 स्त्रीत्यमरः । (यतात्मा) नियतचित्तः (सः) पशुपतिः (तपसे) तपोऽर्थं
 (गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु) गङ्गाप्रवाहेणोक्षिताः सिक्ताः देव-
 दारवो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । (हृगनाभिगन्धि) कस्तूरीगन्धवत्
 कस्तूरी हृगसञ्चारादिति भावः । हृगनाभिर्हृगमदः कस्तूरी चाथ
 कोलकमित्यमरः । (क्वाणत्किन्नरं) क्वान्तो गायन्तः किन्नरा यस्मिन्
 तत्तथोक्तम् । (किञ्चित्) किमपि (हिमाद्रेः प्रस्थं) सानुम् (अथु-
 वास) कुत्रचित्प्रस्थे उवासेत्यर्थः । उपान्वयाङ्वास इति आधारस्य
 कर्मत्वम् (१) । प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोरित्यमरः ॥ ५४ ॥

गणा इति । (गणाः) प्रमथगणाः । गणा प्रमथसंख्यौघा-
 इति वैजयन्ती । (नमेरुप्रसवावतंसाः) सुरपुत्रागकुसुमशेखराः ।
 नमेरुः सुरपुत्रागः इति विश्वः । (स्पर्शवतीः) सुखस्पर्शा नृद्वीरि-
 त्यर्थः । प्रशंसायां मतुप् । (भूर्जत्वचः) भूर्जवल्कलानि (दधानाः)
 वसाना इत्यर्थः । (मनःशिलाविच्छुरिताः) मनःशिलाभिर्धातुवि-
 शेधैर्विच्छुरिताः अनुलिप्ताश्च सन्तः । (शैलेयनद्धेषु) शिलायां

मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः
 शैलेयनद्वेषु शिलातलेषु ॥ ५५ ॥
 तुषारसङ्घातशिलाः खुराग्रैः
 समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्भान् ।
 दृष्टः कथञ्चिद्भवयैर्विविग्नै-
 रसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥ ५६ ॥
 तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं
 स्वमेव मूर्त्तान्तरमष्टमूर्त्तिः ।

भवं शैलेयं गन्धौषधिविशेषः । शिलायाः स्त्रीभ्योऽङ्क् इति भवार्थे
 ङ्क्(१) । शिला जतु च शैलेयमिति यादवः । तेन नद्वेषु व्याप्तेषु
 (शिलातलेषु) (निषेदुः) उपविविश्चुरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

तुषारेति । (तुषारसङ्घातशिलाः) तुषारसङ्घाताः हिमघनाः
 तएव शिलाः ताः (खुराग्रैः) समुल्लिखन् विदारयन् दर्पेण कलो
 मधुरध्वनिर्यस्य सः (दर्पकलः) (विविग्नैः) भीतैः (गवयैः) गोसदृश-
 मृगविशेषैः (कथञ्चित्) कृच्छ्रेण (दृष्टः) ककुदमस्यास्तीति (ककु-
 द्भान्) दृषभः (असोढसिंहध्वनिः) असोढः सिंहानां ध्वनिर्येन
 सः सिंहध्वनिमसहमानः सन् (उन्ननाद) उच्चैर्ननाद जगर्जेत्यर्थः ।
 स्वभावोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम् । स्वभावोक्तिरसौ चारु यथा-
 वदस्त्ववर्णनमिति ॥ ५६ ॥

तत्रेति (तपसः) (फलानां) इन्द्रलादीनां (स्वयं विधाता)
 जनयिता दातेत्यर्थः । अष्टौ मूर्त्तयो यस्य सः (अष्टमूर्त्तिः) ईश्वरः

स्वयं विधाता तपसः फलानां
 केनापि कामेन तपश्चचार ॥ ५७ ॥
 अनर्घमर्घेण तमद्भिनाथः
 स्वर्गैकसामर्चितमर्चयित्वा ।
 आराधनायास्य सखीसमेतां
 समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥ ५८ ॥

भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्त्तयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता इति । (तत्र) प्रस्थे
 (स्व) स्वकीयं (एव) (मूर्त्तान्तरं) मूर्त्तिभेदम् (समित्समिद्धं)
 समिद्धिः समिद्धं दीपितम् (अग्निमाधाय) प्रतिष्ठाप्य (केनापि कामेन)
 कयापि फलकामनया (तपश्चचार) चक्रे । प्रयोजनमनुदिश्य न
 मन्दोऽपि प्रवर्त्तत इति न्यायात्कामेनेत्युक्तम् । तस्यावाप्तसमस्त-
 कामत्वात्केनापीत्युक्तम् ॥ ५७ ॥

अनर्घमिति । अद्भिणां नाथः (अद्भिनाथः) हिमवान् अर्घ्यं
 मूल्यमर्हतीत्यर्थः । मूल्ये पूजाविधावर्घ्य इत्यमरः । दण्डादिभ्योः
 इति यप्रत्ययः (१) । अर्घ्यो न भवतीत्यनर्घः तं (अनर्घम्) अमूल्य-
 मित्यर्थः । स्वर्गः चोक्तः स्थानं येषां तेषां स्वर्गैकसां देवानाम्
 (अर्चितं) देवैः पूज्यमानमित्यर्थः । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च इति वर्त्त-
 माने क्तः (२) । क्तस्य च वर्त्तमाने इति षष्ठी (३) (तं) ईश्वरम्
 (अर्घ्येण) पूजार्थोदकेन । पादार्घ्याभ्यामेति यत्प्रत्ययः (४) । षट् तु
 त्विष्वर्घ्यमर्घ्यार्थं पादं पादाय वारिणीत्यमरः । (अर्चयित्वा) पूज-
 यित्वा (अस्य) ईश्वरस्य (आराधनाय) (सखीसमेतां) सखीभ्यां

(१) पा० ५ । १ । ६६ सू० । (२) पा० । ३ । २ । १८८ सू० ।

(३) पा० २ । ३ । ६७ सू० । (४) पा० ५ । ४ । २५ सू० ।

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः

शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते

येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ ५६ ॥

अवचितबलिपुष्पा वेदिसम्मार्गदत्ता

नियमविधिजलानां वर्हिषाञ्चोपनेत्नी ।

जयाविजयाभ्यां समेतां (प्रयतां) नियतां (तनूजां) सुतां (समादि-
देश) आज्ञापयामास ॥ ५८ ॥

प्रत्यर्थीति । (गिरिशः) शिवः (समाधेः) (प्रत्यर्थिभूतां) प्रति-
पक्षभूताम् (अपि) सुषुपेति समासः । श्रोतुमिच्छन्तीं (शुश्रूष-
माणां) सेवमानां । सेवका हि सेव्ये दत्तकर्णा भवन्ति ।
इच्छार्थे सन्प्रत्ययः । क्षाशुष्टृष्टां सनः इत्यात्मनेपदम् (१) (तां)
पार्वतीम् (अनुमेने) अङ्गीचकार न प्रतिषिद्धवानित्यभिप्रायः ।
नचैतावता धीरस्य कश्चिद्विकार इत्याशयः । धीरत्वमेवार्थान्तर-
न्यासेनाह विकारेति । (विकारहेतौ) विकारस्य प्रकृतेरन्यथा-
त्वस्य हेतौ स्त्रीसन्निधानादिकारणे (सति) विद्यमानेऽपि (येषां)
(चेतांसि) (न विक्रियन्ते) न विकृतिं नीयन्ते (तएव धीराः) विक्रि-
यन्ते इति कर्मणि लट् ॥ ५६ ॥

शुश्रूषाप्रकारमेवाह

अवचितेति । (सुकेशी) शोभनमूर्द्धजा । स्वाङ्गाचोपसर्जना-
दसंयोगोपधादिति ङीप् (२) (सा) पार्वती (अवचितबलिपुष्पा)
अवचिनानि लूनानि बलिपुष्पाणि पूजाकुसुमानि यया सा (वेदि-

(१) पा० १ । ३ । ५७ सू० । (२) पा० ४ । १ । ५४ सू० ।

गिरिशसुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी
नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ॥६०॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे
महाकाव्ये उमोत्पत्तिर्नाम

प्रथमः सर्गः ॥

सम्मार्गदत्ता) वेदेर्नियमवेदिकायाः सम्मार्गे सम्मार्ज्जने दत्ता (नि-
यमविधिजलानां) नियमविधेर्नित्यकर्मानुष्ठानस्य यानि जलानि
तेषां (वर्हिषां) कुशानां (च) (उपनेत्री) आनेत्री सती (तच्छिर-
श्चन्द्रपादैः) तस्य गिरिशस्य शिरसि चन्द्रस्य पादैः रश्मिभिः । पादा
रश्मयङ्घ्रितुर्थ्यांशा इत्यमरः । (नियमितपरिखेदा) निवर्त्तितपरि-
श्रमा सती अहन्यहनि (प्रत्यहम्) अथयं विभक्तिसमीपसम्बन्धी-
त्यादिना नियतार्थेऽव्ययीभावः (१) । नपुंसकादन्यतरस्यामिति
अच्प्रत्ययः (२) गिरिशसुपचचार) शुश्रूषाञ्चक्रे ॥ ६० ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचि-
तायां कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्यायां
प्रथमः सर्गः ।

(१) पा० २ । १ । ६ सू० । (२) पा० ५ । ४ । १०६ सू० ।

द्वितीयः सर्गः ।

तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।
 तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ॥१॥
 तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ।

तस्मिन्निति । (तस्मिन्) (काले) पार्वतीशुश्रूषाकाले (तारकेण)
 तारकनाम्ना वज्रखपुत्रेण केनचिदसुरेण (विप्रकृताः) उपप्लुताः
 दिवमोकः स्थानं येषां ते (दिवौकसः) देवाः । दिवं स्वर्गोऽन्तरीक्षे
 चेति विश्वः । द्यौः ओक इति पक्षे पृथोदरादित्वात्साधुः ।
 त्वरितं साहयत्यभिभवतीति तुराषाट् । साहयतेञ्चौरादिकात्
 क्तिप् । नहिदृतिदृष्टि इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः (१) प्रकृतिग्रहणे
 प्रातिपदिकस्यापि ग्रहणात् । मुग्धबोधकारस्तु तुराशब्दस्यान्त
 इत्याचष्टे । तं (तुरासाहं) देवेन्द्रम् । अजादिषु साडरूपत्वाभा-
 वात् सहेः साडः सः इति घत्वं न भवति(२) । (पुरोधाय) पुर-
 स्कात्य स्वायम्भुवो ब्रह्मण इदं (स्वायम्भुवम्) संज्ञापूर्वकत्वेन विधेरनि-
 त्यत्वात् ओर्मुणः इति गुणो न (३) । (धाम) स्थानं (ययुः) ब्रह्म-
 लोकं जग्मुरित्यर्थः ॥ १ ॥

(१) पा० ६ । ३ । ११६ सू० ।

(२) पा० ८ । ३ । ५६ सू० ।

(३) पा० ६ । ४ । १४६ सू० ।

सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव ॥२॥
 अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।
 वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥३॥
 नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् स्तुष्टेः केवलात्मने ।

तेषामिति । परिष्कानमुखश्रियां परिष्काना परिष्कीणा मुख-
 श्रीमुखकान्तिर्येषां तथोक्तानां (तेषां) देवानां (ब्रह्मा) (सुप्तपद्मानां)
 मुकुलितारविन्दानां (सरसां) (प्रातर्दीधितिमान्) सूर्यः (इव)
 (आविरभूत्) प्रकाशोऽभूदित्यर्थः प्रकाशे प्रादुराविः स्यादित्य-
 मरः । सूर्योपमानेन तेषां ज्ञानिहरणत्वं सूचितं । अत्रोपमा-
 लङ्कारः । तल्लक्षणम् । स्वतःसिद्धेन भिन्नेन सम्मतेन च धर्मतः ।
 साम्यमन्येन वर्णस्य वाच्यश्चैकपदोपमेति ॥ २ ॥

अथेति । (अथ) आविर्भावानन्तरं (सर्वे ते) देवाः सर्वतः
 समन्ततो मुखानि यस्य तं (सर्वतोमुखं) चतुर्मुखमित्यर्थः । (वागीशं)
 वाचां विद्यानामीशं (सर्वस्य) जगतः (धातारं) सृष्टारं ब्रह्माणं
 (प्रणिपत्य) नमस्कृत्य अर्थादनपेताभिः (अर्थ्याभिः) अर्थयुक्ताभिरि-
 त्यर्थः धर्मपत्यर्थन्यायादनपते इति यत्प्रत्ययः (१) । (वाग्भिः) (उप-
 तस्थिरे) तुष्टुवुरित्यर्थः । उपादेवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपरिधि-
 क्षिति वक्तव्यमित्यात्मनेपदम् (२) ॥ ३ ॥

स्तुतिप्रकारमाह नम इत्यादिभिर्द्वाशभिः श्लोकैः

नम इति । हे भगवन्नित्यध्याहार्यं व्याख्येयम् । (स्तुष्टेः प्राक्)

(१) पा० ४।४।६२ सू० ।

(२) पा० वा० १।२।२५ सू० ।

गुणत्रयविभागाय पञ्चाङ्गेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥

यदमोघमपामन्तरुप्तं वीजमज त्वया ।

अतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥

अन्यारादित्यादिना अचूत्तरपदयोगेन पञ्चमी (१) (केवलात्मने)
एकरूपाय आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति श्रुतेः । निर्णीते
केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृतस्त्वयोरित्यमरः : (पञ्चात्) सृष्टि-
प्रवृत्तिकाले । (गुणत्रयविभागाय) विभज्यते अनेनेति विभागः
गुणानां सत्त्वादीनां त्रयमेव विभागो यस्य तस्मै । गुणाः सत्त्वं
रजस्तम इत्यमरः । (भेदम्) उपाधिं सृष्टृत्वादिकमित्यर्थः (उपेयुषे)
प्राप्तवते उपेयिवादनाश्वाननूचानश्चेति निपातः (२) । अतएव
(त्रिमूर्त्तये) ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणे (तुभ्यं नमः) नमःस्वस्तीत्यादिना
चतुर्थी (३) । उक्तञ्च । नमो रजोजुषे सृष्टौ स्थितौ सत्वमयाय
च । तमोरूपाय संहारे त्रिरूपाय स्वयम्भुवे इति ॥ ४ ॥

यदिति । न जायत इत्यजः हे (अज) (अपां) जलनाम्
(अन्तः) (त्वया) (यदमोघम्) अबन्ध्यं (वीजं) वीथ्यं (उप्तं) नि-
क्षिप्तं । मुक्तमिति पाठे विसृष्टमित्यर्थः । शुक्रं तेजोरेतसी च
बीजबीर्जोन्द्रियाणि चेत्यमरः । (अतः) ते बीजात् (चराचरं)
स्थावरजङ्गमात्मकम् । समाह्वारे द्वैकवद्भावः । (विश्वं)
जगत् उत्पन्नमिति शेषः । (तस्य) विश्वस्य प्रभवत्यस्मादिति (प्रभवः)
कारणं (गीयसे) अत्र मनः । अप एव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवा-
सृजत् । तदण्डमभवद्द्वैमं सहस्राशुसमप्रभमिति । अदश्चराचरं

(१) पा० २ । ३ । २६ सू० ।

(२) पा० ३ । २ । १०१ सू० ।

(३) पा० २ । ३ । १६ सू० ।

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानसुदीरयन् ।

प्रलयस्थितिसर्गानामेकः कारणतां गतः ॥६॥

स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्त्तेः सिसृक्षया ।

प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥७॥

विश्वं प्रसवस्तस्य गीयते इति पाठे अद इदं चराचरं विश्वं तस्य
बीजस्य प्रसवो गीयते लोके इति शेषः ॥ ५ ॥

तिसृभिरिति । (एकः) सृष्टेः प्राक् केवलः (त्वं) (तिसृभि-
रवस्थाभिः) त्रैलोक्यमयीभिः हरिहरब्रह्मस्वरूपाभिः (महिमानं)
निजशक्तिम् (उदीरयन्) विजृम्भयन् (प्रलयस्थितिसर्गाणाम्) अन्त-
स्थित्युत्पत्तीनां (कारणतां गतः) इदं पञ्चाङ्गेदमुपेयुषे इत्यस्य विव-
रणमतो न गतार्थत्वदोषः ॥ ६ ॥

भूतसृष्टिकर्तृत्वमुक्त्वा मिथुनसृष्ट्यर्थं मूर्त्तिमतो ब्रह्मणो भेदमाह
स्त्रीपुंसाविति । स्त्री च पुमांश्च (स्त्रीपुंसौ) । अचतुरेत्यादिना
अक्षप्रत्ययान्तो निपातः (१) । (सिसृक्षया) स्रष्टुमिच्छया (भिन्न-
मूर्त्तेः) द्विधाकृतविग्रहस्य (ते) तव आत्मनो देहस्य भागौ
(आत्मभागौ) आत्मा जीवे दृतौ देहे स्वभावे परमात्मनीति
विश्वः । (तावेव) भागौ प्रसूतिभाजः) प्रकृतिभाजः उत्पत्ति-
भाजः । (सर्गस्य) सृज्यत इति सर्गः तस्य निजसृष्टेरित्यर्थः
माता च पिता च (पितरौ) पिता मात्रेत्येकशेषः (२) । (स्मृतौ)
सद्भिरिति शेषः । अत्र मनुः (३) । द्विधा कृत्वात्मनोदेहमर्द्धेन

(१) पा० ५ । ४ । ७७ सू० ।

(२) पा० १ । २ । ७० सू० ।

(३) १ अध्यायः ३२ श्लोकः ।

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते ।
यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥८॥
जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥९॥

पुरुषोऽभवत् । अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभु-
रिति ॥ ७ ॥

स्वकालेति । (स्वकालपरिमाणेन) स्वकालस्य परिमाणेन ।
चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यत इत्युक्तरूपेण (व्यस्तरात्रिन्दि-
वस्य) व्यस्तं विभक्तं रात्रिन्दिवं रात्रग्रहणी यस्य तस्य । यद्यप्यचतु-
रादिसूत्रेण रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवमिति सप्तम्यर्थे वृत्तौ
इन्द्र इत्युक्तं तथापि दोषमन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरित्यादौ कर्म-
वदत्रापि प्रातिपदिकार्थवृत्तित्वं कथञ्चित्प्रयोगबलादाश्रयणीयम् ।
(ते) तव (यौ तु) (स्वप्नावबोधौ) (तौ) एव (भूतानां प्रलयोदयौ)
संहारसृष्टी । यदाहुः (१) । यदा स देवो जागर्ति तदैव चेष्टते
जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते इति । एतच्च
दैनन्दिनसृष्टिप्रलयाभिप्रायकं महाप्रलस्य ब्रह्मणो वर्षशतान्ते भा-
वित्वात् ॥ ८ ॥

जगदिति । हे भगवन् (त्वं जगद्योनिः) जगत्कारणं स्वयं
(अयोनिः) आदित्वादकारणकः । त्वम् । (जगदन्तः) अन्तयती-
त्यन्तः पचाद्यच् । जगतः अन्तः जगत्संहर्ता स्वयं (निरन्तकः)
नित्यत्वादन्तरहितः (त्वं) जगतामादिः (जगदादिः) सृष्टेः प्रागपि
सन्नित्यर्थः अतएव त्वम् (अनादिः) आदिरहितः । त्वं (जगदीशः)

आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना ।
 आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥१०॥
 द्रवः सङ्घातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।
 व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥११॥

जगतामीशः नियन्ता स्वयं (निरीश्वरः) अनियम्य इत्यर्थः । यतो
 वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिश्रुतिरेवात्र प्रमाणम् । अत्र
 अयोनिरित्यादौ न ज्ञतत्पुरुषाश्रयणे विरोधः बज्रब्रह्मिणा तु तत्प-
 रिहार इति विरोधाभासासङ्गारः । यथाहुः विरोधाभासत्वे
 विरोध इति ॥ ६ ॥

तव तु न प्रपञ्चस्येव जन्मतिरोधानज्ञानेषु परापेक्षेत्याह
 आत्मानमिति । हे भगवन् त्वं (आत्मानं) लोकानुग्रहार्थं
 ब्रह्मरूपेणोत्पिपादयिषितं स्वस्वरूपम् (आत्मना) एव (वेत्सि) जानासि
 सर्वापि क्रिया कर्त्तव्यार्थज्ञानपूर्विकेति भावः तथा (आत्मानम्)
 (आत्मना) एव आत्मन्येवेत्यत्रापि सम्बध्यते स्वस्मिन्नेव (सृजसि)
 अधिष्ठानमपि स्वयमेवेत्यर्थः । खेमहिम्नि प्रतिष्ठितमिति श्रुतेः ।
 (कृतिना) समर्थेन इदं सर्वत्र सम्बध्यते । (आत्मना) खेनैव
 (आत्मन्येव प्रलीयसे) स्वस्मिन्नेव प्रलीनो भवसि । लीयते देवादि-
 कात् कर्त्तरि लट् । प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेणैव
 आत्मनेति तृतीया । न हि ते प्रपञ्चस्येव ज्ञानोत्पत्तिलयेषु परा-
 पेक्षेति फलितार्थः ॥ १० ॥

द्रव इति । त्वमित्यनुषज्यते । हे भगवन् त्वं (द्रवः) सरि-
 त्समुद्रादिवद्रसात्मकोऽसि । (सङ्घातकठिनः) सङ्घातेन निविड-
 संयोगेन कठिनः महीधरादिवत् । (स्थूलः) इन्द्रियग्रहणयोग्यो
 घटादिवत् । (सूक्ष्मः) अतीन्द्रियः परमाण्वादिवत् । (लघुः)

उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।
कर्म यज्ञः फलं स्वर्गं स्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥ १२
त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीम् ।
तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

उत्पत्तनयोग्यस्तूलादिवत् । (गुरुः) हेमाद्रिवत् अचलनीयः ।
(व्यक्तः) कार्यरूपोऽसि (व्यक्तेतरः) कारणरूपः (चासि) एवं
(विभूतिषु) अणिमादिषु (ते) तव प्रकामस्य भावः (प्राकाम्यं)
यथाकामत्वम् ॥ ११ ॥

उद्घात इति । हे भगवन् (यासां) गिरां वाचाम् (उद्घातः)
उपक्रमः (प्रणवः) ओङ्कारात्मकः । ओङ्कारप्रणवौ समाविति स्याद-
भ्यादानमुद्घात आरम्भ इति चामरः । इदमपसं हारस्याप्युपलक्षणम् ।
ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्व्वतः । दहत्येनः क्षतमूर्ध्व-
म्यस्ताच्च विशेषत इति निरुक्तपरिशिष्टधोर्यास्तः । नीयन्ते एमिरर्थ-
विशेषा इति न्यायाः स्तराः । उक्तञ्च । स्तरविशेषादर्थप्रतिपत्तिः ।
यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । यासां गिरां (त्रिभिर्न्यायैः)
उदात्तानुदात्तस्वरितैः स्वरैः (दुदीरणं) उच्चारणं यासां (कर्म)
प्रतिपाद्यमित्यर्थः (यज्ञः) ज्योतिष्टोमादिः न तु चैत्यवन्दनादिरिति
भावः । (फलं स्वर्गः) कर्मद्वारेति शेषः । कर्मस्वर्गौ ब्रह्मापवर्गयो-
रप्युपलक्षणम् । (त्वं तासां) (गिरां) वेदानामित्यर्थः । प्रभव-
त्यस्मादिति (प्रभवः) कारणम् । प्रणेता स्मर्त्ता वा मतभेदेन ॥ १२ ॥

साङ्ख्यमतेन स्तवन्ति

त्वामिति । हे भगवन् (त्वां) पुरुषस्यार्थोभोगापवर्गरूपस्त-
दर्थं प्रवर्त्तत इति तां (पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीं) (प्रकृतिं) त्रैगुण्यात्मकं
मूलकारणम् । प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारण इति यादवः ।

त्वं पितॄणामपि पिता देवानामपि देवता ।
 परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥१४॥
 त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः ।
 वेद्यञ्च वेदिता चासि ध्याता ध्येयञ्च दत्तरम् ॥१५॥

(आमनन्ति) कथयन्ति । स्ना अभ्यास इति धातोर्लट् । पाप्रा-
 ध्मास्थाम्नेयादिना मनादेशः (१) । प्रकृतिपुरुषभेदाग्रहणात् प्रकृ-
 तिपुरुषाभेदव्यपदेशः । (त्वामेव) तां प्रकृतिं साक्षित्वेन पश्यतीति
 (तद्दर्शिनम् उदासीनं) कूटस्थं (पुरुषं विदुः) विदन्ति । विदो-
 लटो वेति भोर्जुसादेशः (२) । अजामेकां सोहितशुक्लकृष्णामिति
 श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥ १३ ॥

त्वमिति । हे भगवन् (त्वं पितॄणाम्) अग्निष्वात्तादीनां (अपि)
 (पिता) तेषामपि तर्पणीय इत्यर्थः । (देवानां) इन्द्रादीनां (अपि
 देवता) तेषामपि यजनीय इत्यर्थः । (परतोऽपि परश्चासि) सर्वो-
 त्तरोऽसीत्यर्थः इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मन-
 सश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्ततः । महतः परमव्यक्तमव्यक्ता-
 त्पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति
 सर्वोत्तरत्वामिधानात् । (वेधसां) दक्षादीनां (अपि विधाता)
 खयासि ॥ १४ ॥

त्वमेवेति । शश्वत्सिद्धः शाश्वतः । शैधिकोऽणप्रत्ययः । यद्यपि
 कालाट्टञिति टजपवादः अतएव सूत्रकारस्यापि प्रयोगः देवाश्च

(१) पा० ७ । ३ । ७८ सू० ।

(२) पा० । ३ । ४ । ८३ सू० ।

इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयङ्गमाः ।
 प्रसादाभिमुखो वेधा प्रत्युवाच दिवौकसः ॥ १६ ॥
 पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
 प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ १७ ॥

विरोधः शाश्वतिक इति (१) तथापि प्रयोगवशात्साधुरिति वामन
 इति शाश्वतः । प्रयुक्तः (शाश्वतस्त्वमेव) ह्ययत इति (ह्ययं) हवि-
 राज्यादिकम् । जुहोतीति (होता) यजमानः (च) असि ।
 (भोज्यं) अभ्यवहार्यमन्नम् । भोज्यं भोक्ष्ये इति (२) निपातनात्
 कुत्वाभावः । (भोक्ता) अन्नादः (च) असि । (वेद्यं) साक्षात्कार्यं
 (च) वस्तु (वेदिता) साक्षात्कर्त्ता (चासि) (ध्याता) स्मर्त्ता (च)
 (यत्परं) वस्तु (ध्येयं) तच्चासि । साक्षात्कारसाधनभूतप्रत्ययविशेष-
 प्रवाहो ध्यानम् ॥ १५ ॥

इतीति । (वेधाः) ब्रह्मा (इति तेभ्यः) देवेभ्यः । आख्यातोप-
 योगे इत्यपादानत्वात्प्रश्नी (३) । (यथार्थाः) सत्याः अतएव हृदयं
 गच्छन्तीति (हृदयङ्गमाः) मनोहराः । खच्प्रकरणे सुप्युपसंख्या-
 नम् इति खच् प्रत्ययः । अरुर्द्विवदजन्तस्य सुमिति (४) सुमा-
 गमः । (स्तुतीः) स्तोत्राणि (श्रुत्वा) (प्रसादाभिमुखः) अनुग्रह-
 प्रवणः सन् (दिवौकसः) देवान् (प्रत्युवाच) ॥ १६ ॥

अथ कविराह पुराणस्येति । अथगुणक्रियाजातिभेदेन चत्वारो-
 ऽवयवा यस्या इति (चतुष्टयी) चतुर्विधा । संख्याया अवयवे

(१) पा० २ । ४ । ६ सू० । (२) पा० ७ । ३ । ६६ सू०

(३) पा० १ । ४ । २६ सू० । (४) पा० ६ । ३ । ६७ सू० ।

स्वागतं स्वानधीकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः ।
युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥ १८ ॥

तयप् इति तयप् (१) । टिड्ढाणञ्द्वयसजिधादिना (२) डीप् ।
(शब्दानां प्रवृत्तिः) वैखरीप्रमुखा वागवृत्तिः । उक्तञ्च । वैखरी
शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । द्योतितार्था च पश्यन्ती सूच्या
वागनपायिनीति । (पुराणस्य) पुरातनस्य पृषोदरादित्वात्साधूः ।
(कवेः) कवयितुः (तस्य) ब्रह्मणश्चतुर्भिर्मुखैः समीरिता (चतुर्मुख-
समीरिता) सती । तद्विनाथेयादिना (३) उत्तरपदसमासः ।
समाहारे चतुर्मुखीति स्यात् (चरितार्था) अन्वर्था (आसीत्)
चतुर्मुखोच्चारणाच्चातुर्विध्यं सफलमासीत् इत्यर्थः ॥ १७ ॥

भगवानाह स्वागतमिति । हे (प्राज्यविक्रमाः) प्रभूतपरा-
क्रमाः देवाः । प्राज्यं भूरि प्रभूतश्चेति यादवः । (स्वान्) स्वकीयान्
(अधीकारान्) नियोगान् । उपसर्गस्य घञोति वा दीर्घः ।
(प्रभावैः) सामर्थ्यैः (अवलम्ब्य) आस्थाय यथाधिकारं स्थित्वापो-
त्यर्थः । (युगपत्) समकालं (प्राप्तेभ्यः) युगपत्प्राप्ता महत्कार्यम-
नुमीयत इति भावः । (युगबाहुभ्यः) दीर्घबाहुभ्य इत्यर्थः । आजा-
नुबाहुत्वं भाग्यलक्षणम् । (वः) युग्मभ्यम् । बह्वचनस्य वस्तुसा-
विति वसादेशः कर्मणा यमभिप्रेतीत्यत्र कर्मपदेन क्रियाग्रह-
णात्सम्प्रदानत्वम् (४) । ।स्वागतं) शोभमानमागमनम् । काकुर-
जानुसन्धेया ॥ १८ ॥

(१) पा० ५ । २ । ४२ सू० ।

(२) पा० ४ । १ । १५ सू० ।

(३) पा० २ । १ । ५१ सू० ।

(४) पा० १ । ४ । ३२ सू० ।

किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा ।
हिमक्लिष्टप्रकाशानि ज्योतींषीव सुखानिवः ॥ १९ ॥
प्रशमादर्चिषामेतदनुद्गोर्णसुरायुधम् ।
वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥ २० ॥
किञ्चायमरिदुर्वारः पाणौ पाशः प्रचेतसः ।
मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥ २१ ॥

किमिति । वत्सा इत्युत्तरश्लोकीयं सम्बोधनमत्राप्यनुवृज-
नीयम् । हे वत्साः पुत्रकाः । हिमेन नीहारेण क्लिष्टप्रकाशानि
मन्दप्रभाणि (हिमक्लिष्टप्रकाशानि) (ज्योतींषि) नक्षत्राणि (इव)
दीप्तताराज्जवाणेषु ज्योतिरिति आश्रितः । (वः) युष्माकं (सुखानि)
(पुरा यथा) पूर्वमिव (आत्मीयां द्युतिं) (न बिभ्रति) (इदं किं)
किंतिबन्धनमित्यर्थः । किमिदमित्यनेन वाक्यार्थः परान्वश्यते ॥ १९ ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति सप्तभिः श्लोकैः प्रशमादित्यादिभिः

प्रशमादिति । (अर्चिषां) तेजसां (प्रशमात्) निर्व्याणात् (अनु-
द्गोर्णसुरायुधम्) अनुदितचित्रप्रभमित्यर्थः । (एतत् वृत्रस्य हन्तः)
इन्द्रस्य (कुलिशं) वज्रं कुण्ठिता अश्वधो यस्य तत् (कुण्ठिताश्री)
कुण्ठितकोटि (इव लक्ष्यते) दृश्यते ॥ २० ॥

किञ्चेति । (किञ्चायम् अरिदुर्वारः) रिपुदुष्प्रधर्षः (प्रचेतसः)
वरुणस्य । प्रचेता वरुः पाशीत्यमरः । (पाणौ) (पाशः) रज्जु-
रायुधविशेषः । (मन्त्रेण) गारुडेन (हतवीर्यस्य) प्रतिबद्धशक्तेः
(फणिनः) सर्पस्य (दैन्यं) शोचत्वं (आश्रितः) । अत्र फणिनिरिद-
न्यस्य पाशे असम्भवात् दैन्यमिव दैन्यमिति कल्पनादसम्भवद्वस्तु-
सम्बन्धो निदर्शनालङ्कारः ॥ २१ ॥

कुवेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।

अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुमः ॥ २२ ॥

यमोऽपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।

कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् २३

अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः ।

चितवन्यस्ता इव गताः प्रकाशालोकनीयताम् ॥ २४ ॥

कुवेरस्येति । अपविद्धा त्यक्ता गदा येन सः (अपविद्धगदः) अतएव (भग्नशाखो द्रुम इव) स्थितः (कुवेरस्य) (बाहुः) (मनःशल्यं) दुःखहेतुत्वात्मनसः शल्यप्रायमित्यर्थः । (पराभवं) शत्रुकृतमिति शेषः । (शंसतीव) कथयतीव लक्षणाया अनुमापयतीत्यर्थः बाहौ मुख्यकथनस्यासम्भवात् इवशब्दोपप्यतएव ॥ २२ ॥

यमोऽपीति । अस्तं नाशम् इताः प्राप्ताः अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् । तस्य द्वितीयान्वितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरिति (१) समासः । अस्तमितात्विषो यस्य तेन (अस्तमितत्विषा) निस्तेजस्केन (दण्डेन) (यमोऽपि भूमिं विलिखन्) (अमोघेऽपि) प्रागिति भावः (अस्मिन्) दण्डे निर्वाणालातस्य शान्तोष्मुकस्य । अलातं नाम भूलेखनशलाका तस्य यत्लाघवं क्षैथं तत् (निर्वाणालातलाघवं) (कुरुते) । अलातमुष्मुकं ज्ञेयमिति हलायुधः । निर्वाणोऽवात इति (२) निपातनाभिधानत्वम् । अत्रापि लाघवमिव लाघवमिति कल्पनाभिदर्शनालङ्कारः ॥ २३ ॥

अमी इति । प्रतापक्षत्या तेजसां क्षयेन शीतलाः (प्रतापक्षति-शीतलाः) (अमी आदित्याश्च) द्वादशेति शेषः । (कथं) केन हेतु-

पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।

अम्भसामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥२५॥

आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।

रुद्राणामपि मूर्ध्निः क्षतजङ्गारशंसिनः ॥२६॥

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः ।

अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥२७॥

नेयर्थः । (चित्रन्यस्ताः) चित्रलिखिताः (इव) प्रकाममत्यन्तम् आ-
लोकनीयतां दृश्यतां (प्रकामालोकनीयतां) (गताः) प्राप्ताः ॥२४॥

पर्याकुलत्वादिति । (मरुतां) वायूनां सप्तसप्तानामिति शेषः ।
(पर्याकुलत्वात्) खलितगतित्वाद्देतोर्वेगस्य भङ्गः (वेगभङ्गः)
(अम्भसां) जलानां (प्रतीपगमनात्) उत्तानावरोहदित्यर्थः ।
ओघस्य संरोधः (ओघसंरोधः) प्रवाहप्रतिबन्धः (इव अनुमी-
यते) ॥ २५ ॥

आवर्जितेति । (आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः)
आवर्जितेषु परिभवदुःखावनक्षेषु जटानां मौलिषु जटाजूटेषु
विलम्बिन्यः संसिन्यः शशिकोटयश्चन्द्ररेखाः येषां ते तथोक्ताः
(रुद्राणामपि) एकादृशानामिति शेषः । (मूर्ध्निः) (क्षतजङ्गार-
शंसिनः) क्षतं जङ्गारं शंसन्तीति तथोक्ताः जङ्गारक्षत्यनुमापका
इत्यर्थः । जङ्गारशस्त्रा हि रुद्रा इति भावः ॥ २६ ॥

लब्धेति । (प्रथमं) पूर्वं (लब्धप्रतिष्ठाः) लब्धस्थितयः लब्धाव-
कांशा इत्यन्यत्र (यूयं बलवत्तरैः) पौरुषातिरेकात् प्रबलतरैः ।
निरवकाशैरित्यपरत्र (परैः) शत्रुभिः (उत्सर्गाः) सामान्यशास्त्राणि
मा हिंस्यादित्येवमादीनि । अपोद्यन्ते अभिरिति (अपवादैः)
गामालभेतेत्यादिभिर्विशेषशास्त्रैः (इव) किं कृतव्यावृत्तयः) कृत-

तद्ब्रूत वत्साः किमितः प्रार्थयध्वं समागताः ।
 मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्वस्थिताऽऽ
 ततो मन्दानिलोद्भूतकमलाकरशोभिना ।
 गुरुं नेत्रसहस्रेण नोदयामास वासवः ॥२६॥
 स दिनेत्वं हरेश्चक्षुः सहस्रनयनाधिकम् ।
 वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्ज्जलजासनम् ॥३०॥

प्रतिष्ठाभङ्गाः कृतविषयसङ्कोचरूपबाधा इत्यन्यत्र । विषय-
 सङ्कोच एव बाधइत्याचार्यः । निषेधशास्त्रस्य वैदिकहिंसा-
 परिहारेण लौकिकमात्रे व्यवस्थापनात् विषयसङ्कोच इत्यलमिति-
 गहनावगाहनेन ॥ २७ ॥

तदिति । (तत्) तस्मात् कारणात् हे (वत्साः) पुत्रकाः । वत्स-
 स्वर्भक्तपुत्राद्योर्वर्षे वत्सन्त वक्षसीति विश्वः । स्वयं पितामहत्वाद-
 त्सा इत्यामन्त्रयते । सम्भूय आगताः (समागताः) (इतः) मत्तः
 (किं प्रार्थयध्वं) किमिच्छतेत्यर्थः । (ब्रूत) लोकरक्षणे यूयमेव
 कर्तार इत्याह (हि) यतः (मयि लोकानां सृष्टिः) (रक्षा
 युष्मासु अवस्थिता) अतस्तदर्थमपि नास्ति मदपेक्षेत्यर्थः ॥ २८ ॥

तत इति । (ततः) भगवत्प्रश्नानन्तरं (वासवः) इन्द्रः गुरुं
 वृहस्पतिं । गुरुं गीस्पतिपित्राद्यावित्यमरः । (मन्दानिलोद्भूतकम-
 लाकरशोभिना) मन्दानिलोद्भूतो यः कमलाकरः स इव शोभत
 इति तेन तथोक्तेन नेत्राणां सहस्रेण (नेत्रसहस्रेण (नोदया-
 मास) प्रेरयामास । सहस्रग्रहणमास्यातिशयार्थम् । अनिमेषाणां
 अपि प्रयत्नवशादक्षिस्पन्दो न विरुध्यते ॥ २९ ॥

स इति । (हरेः) इन्द्रस्य । इन्द्रोदुश्चरवनो हरिरिति हला-
 युधः । सहस्रात्रयनेभ्योधिकं (सहस्रनयनाधिकं) तदगोचरदर्शित्वा-

एवं यदात्य भगवन्तान्दृष्टं नः परैः पदम् ।

प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥३१॥

भवल्लब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।

उपलवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥३२॥

दिति भावः । हे नेत्रे यस्य तत् (द्विनेत्रम्) प्रसिद्धाचक्षुषोऽयं विशेष इत्यर्थः । (चक्षुः । चक्षुर्भूतः । चक्षुषस्त्वारोपस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामालङ्कारः । (स वाचस्पतिः) कक्षादित्वादक्षुक्स्त्वे (१) । यथाः पतिपुत्त्रेयादिना । सत्वमिति (२) स्वामी तन्न कुन्दो वषयत्वात् । (प्राञ्जलिः) सन् (जलजासनं) ब्रह्माणं (इदमुवाच ॥ ३० ॥

एवमिति । हे (भगवन्) घट्गुणैश्चर्यसम्पन्न (यदात्य) कृतव्यावृत्तयः परैरिति यद्ब्रवीषि । ब्रुवः पञ्चानाम् इत्यादिना-ह्लादेशः (३) । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्देति (४) वर्त्तमान-प्रयोगः । वामनस्तु भ्रान्तोऽयं प्रयोग इत्याह । आहेति भूते णलन्तभ्रमवदिति । आहेत्युपलक्षणम् । तत् (एवं) सत्यं (नः) अत्माकं (पदम्) अधिकारः (परैः) शत्रुभिः (आन्दृष्टम्) आक्षिप्तम् । हे (प्रभो) (प्रत्येकं) प्रतिपुष्टं (विनियुक्तात्मा) प्रवेशितस्वरूपः सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । (कथं न ज्ञास्यसि) न वेत्सि । वर्त्तमानेऽपि वचनभङ्गा भविष्यन्निर्देशः प्रसिद्धः । अपङ्गवे ज्ञः अकर्मकाच्चेयात्मनेपदविकल्पः (८) ॥ ३१ ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति

भवल्लब्ध इति । भवतस्ततो लब्धेन वरेणोदीर्ण उद्धतः (भव-ल्लब्धवरोदीर्णः) तारक इत्याख्या नामधेयं यस्य सः (तार-

(१) पा० ८ । ३ । ४८ सू० । (२) पा० ८ । ३ । ५३ सू० ।

(३) पा० ३ । ४ । ८४ सू० । (४) पा० ३ । ३ । १३१ सू० ।

पुरे तावन्तमेवास्थ तनोति रविरातपम् ।
 दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥३३॥
 सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते ।
 नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ॥३४॥
 व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात् ।
 न वाति वयुस्तत्पार्श्वे तालवृन्ता निलाधिकम् ॥३५॥

काव्यः) (महासुरः) महानसुरः । सन्महत्वरमोत्तमोत्कृष्टाः
 पूज्यमानैरिति तत्पुरुषः (१) । धूमकेतुः) उत्पातविशेषः (इव)
 (लोकानामुपप्लवाय) उपद्रवाय (उत्थितः) उत्पन्नः ॥ ३२ ॥

पुर इति । (अस्य) तारकस्य (पुरे) (रविः) सूर्यः (तावन्तं)
 तावन्मात्रं (एव आतपं तनोति) (यावन्मात्रेण यावतैव यावती
 मात्रा मितिर्यस्य यावन्मात्रं तेन वा । अल्पपरिमाणेनेत्यर्थः ।
 मात्रा परिच्छेदे अल्पे च परिमाणे । मात्रं कात्स्न्यवधारण
 इत्यमरः । (दीर्घिकाकमलोन्मेषः) दीर्घिकासु क्रीडावापीसु कम-
 लानामुन्मेषो विकाशः (साध्यते) निष्पाद्यते । कठोरकिरणो-
 ऽपि सन्दोषः सन्नेव तद्गीत्या पुरे प्रकाशत इत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥

सर्वाभिरिति । (चन्द्रस्तं) तारकं (सर्वदा) कृष्णपक्षेऽपीत्यर्थः ।
 (सर्वाभिः कलाभिः निषेवते) । कला तु घोडशो भाग इत्यमरः ।
 (केवलां हरचूडामणीकृतां) शिवशिरोमणीकृतां (लेखां नादत्ते)
 न गृह्णाति ॥ ३४ ॥

व्यावृत्तेति । (वायुः) (कुसुमस्तेयसाध्वसात्) स्तेयस्य भावः
 कर्म वा स्तेयं चौर्यम् (स्तेनाद्यन्नलोपश्चेति (२) यत्प्रत्ययः नलो-

पर्यायसेवासुसृज्य पुष्पसम्भारतत्पराः ।

उद्यानपालसामान्यवृत्तवस्तुमुपासते ॥ ३६ ॥

तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः ।

कथमप्यम्भसामन्तरानिष्यत्तेः प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥

ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि ।

पञ्च । कुसुमानां स्तेयं तस्मात् स्तेमाभियोगात् दण्डाद्वा साध्वसं
भयं तस्माद्धेतोः (उद्याने) (व्यावृत्तगतिः) निवृत्तोद्यानसञ्चारः
सन्नित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । तत्पार्श्वे) तत्स-
मीपे । (तालवृत्तानिलाधिकं) तालस्य वृत्तैरुद्गम्यते तालस्येव
वृत्तमस्येति वा तालवृत्तं तस्यानिलात् व्यजनसञ्चारपवनात्
अधिकं यथा तथा (न वाति) व्यजनं तालवृत्तकमित्यमरः ॥ ३५ ॥

पर्यायेति । (ऋतवः) षट् वसन्तादयः (पर्यायसेवां) क्रमसेवां
(उत्सृज्य) पुष्पाणां सम्भारे संग्रहे तत्पराः आसक्ताः (पुष्पसंभार-
तत्पराः) सन्त इत्यर्थः । तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरः । (उद्यानपा-
लसामान्यं) उद्यानपालैरुद्यानाधिपतैः सामान्यं साधारणं यथा
भवति तथा (तं) तारकं (उपासते) सेवन्ते । शीतोष्णादिदोषप्र-
काशनन्त दूरापास्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तस्येति । (सरिताम्पतिः) समुद्रः (तस्य) तारकस्य उपाय-
नानां प्राभृतानां योग्यानि (उपायनयोग्यानि) । प्राभृतं तु प्रदे-
शनम्, उपायनमित्यमरः । (रत्नानि) (अम्भसामन्तः आ निष्यत्तेः)
परिपाकपर्यन्तम् । विकल्पादसमासः ((कथमपि) महता यत्नेन
(प्रतीक्षते) कदा वा परिपश्येरन्नित्येकाग्र्येण पालयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ज्वलदिति । (च) किञ्चेत्यर्थः । ज्वलन्मणौ मणीनां शिरो-
रत्नानां शिखाः ज्वालाः येषान्ते (ज्वलन्मणिशिखाः) वासुकिप्रमुखा

स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्युपासते ॥३८॥
 तत्कृतानुग्रहापेक्षी तं मुजूर्द्धतहारितैः ।
 अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः ॥३९॥
 इत्यमाराध्यमानोऽपि क्षिप्नाति भुवनत्रयम् ।
 शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥४०॥
 तेनामरबधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः ।
 अभिज्ञाश्चेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥४१॥

भुजङ्गाः) सर्पा सिद्धाश्च ध्वन्यन्ते । भुजङ्गः सिद्धसर्पयोरित्य-
 मरः । (निशि) (स्थिरप्रदीपतां) अनिर्वाणदीपत्वं (एत्य) (एनं)
 तारकं पर्युपासते) परिवृत्य सेवन्ते ॥ ३८ ॥

तत्कृतेति । (इन्द्रोऽपि) तत्कृतानुग्रहापेक्षी तेन तारकेण
 कृतं तत्कृतमनुग्रहं प्रसादम् अपेक्षत इति तथोक्तः सन् (मुजूर्द्धत-
 हारितैः) द्रुतप्रापितैः (कल्पद्रुमविभूषणैः) कल्पद्रुमाणां विभूषणैस्त-
 त्सूनैरित्यर्थः । (तं) तारकम् (अनुकूलयति) अनुकूलं करोति ॥३९॥

इत्यमिति । (इत्यम्) उक्ताकारेण रविशशिपवनोदधिभूज-
 ङ्गमसुरेन्द्रैः (आराध्यमानोऽपि भुवनत्रयं क्षिप्नाति) पीडयति ।
 तथाहि (दुर्जनः) (प्रत्यपकारेण) प्रतीकारेणैव (शाम्येत्) शान्तो
 भवेत्, (उपकारेण) तु (न) शाम्येत् प्रतुष्टं प्रकुप्यतीति भावः ॥४०॥

तेनेति । (तेन) तारकेण (अमरबधूहस्तैः) सुकुमारैरिति
 भावः । तैरपि रुदयम् आलूनाः अवतंसार्थं क्षिप्नाः पल्लवा
 येषां ते (सदयालूनपल्लवाः) (नन्दनद्रुमाः) केदाश्च पाताश्च केद-
 पाताः तेषाम् (केदपातानां) अभिजात्रन्तीति (अभिज्ञाः) । कदो-
 गात्कर्मणि घञी । (क्रियन्ते) ॥ ४१ ॥

वीज्यते स हि संसुप्तः श्वाससाधारणानिलैः ।
 चामरैः सुरवन्दीनां वाष्पशीकरवर्षिभिः ॥४२॥
 उत्पाद्य मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरितां खुरैः ।
 आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः खेषु वेश्मसु ॥४३॥
 मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिग्वारणमदाविलम् ।
 हेमान्भोरुहशस्यानां तदाप्यो धाम साम्प्रतम् ४४

वीज्यत इति । (हि) यत्प्रात्कारणात् (सः) तारकः (संसुप्तः) सन् श्वाससाधारणो निश्वाससमानः अनिलो येषां तैः (श्वाससाधारणानिलैः) ततोऽप्याधिक्ये निद्रामङ्गभयादिति भावः । (वाष्पशीकरवर्षिभिः) तासां स्त्रीणां रोदनस्यायमवसर इति भावः । (सुरवन्दीनां) सुरप्रग्रहस्त्रीणां सम्बन्धिभिः । प्रग्रहापग्रहौ वन्द्यामित्यमरः । (चामरैर्वीज्यते) ॥ ४२ ॥

उत्पाद्येति । (तेन) तारकेण (हरितां) सूर्याश्वानाम् । हरित् सूर्ये च सूर्याश्वे वर्णे च हरिते दिशीति विश्वः । (खुरैः) शफैः (क्षुण्णानि) चूर्णितानि । एतेन तेषामत्यौन्नत्यं सूचितम् । (मेरुशृङ्गाण्युत्पाद्य खेषु वेश्मसु) वेश्मस्त्विति बह्वचनेनास्य भुवनत्रयनिवासः सूचितः । आक्रीडन्ते एष्वित्याक्रीडाः ते च ते पर्वताः (आक्रीडपर्वताः) (कल्पिताः) कृताः ॥ ४३ ॥

मन्दाकिन्या इति । (साम्प्रतम्) संप्रति (मन्दाकिन्याः) भागीरथ्याः (दिग्वारणमदाविलं) दिग्वारणानां दिग्गजानां मदैराविलं कलुषं (पयः) जलमेव शिष्यत इति (शेषं) शिष्टम् । कर्मण्यण्यप्रत्ययः । त्रिष्वन्यत्रोपयुज्यत इति नपुंसकत्वम् । तर्हि कनककमलानि कृतानीत्याह हेमेति । (हेमान्भोरुहशस्यानां) हेमान्भोरुहाण्येव

भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।

लिखीभूते विमानानां तदापातभयात्पथि ॥ ४५ ॥

यज्वभिः सम्भृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः ।

जातवेदो मुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः ॥ ४६ ॥

उच्चैरुच्चैः श्रवास्तेन हयरत्नमहारि च ।

प्रस्थानि तेषान्त तस्य वायुः (तद्वायुः) एव (धाम) स्थानम् ।

सर्वाण्यप्युत्पाद्य स्वदीर्घिकास्तेव प्रतिरोपितवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥

भुवनेन । तस्य तारकस्य आपातात् समापत्तेः भयात् (तदा-

पातभयात्) (विमानानां पथि लिखीभूते) अप्रहृतीभूते सति ।

हे लिखाप्रहृते समे इत्यमरः । (स्वर्गिभिः) देवैर्भुवनानामालोकने

प्रीतिः (भुवनालोकनप्रीतिः) (नानुभूयते) ॥ ४५ ॥

यज्वभिरिति । (यज्वभिः) विधिवदिष्टवद्भिः । यज्वा तु विधि-

नेष्टवानित्यमरः । सुयजोऽवनिप् इति (१) ऽवनिप्प्रत्ययः । (वित-

तेष्वध्वरेषु) यज्ञेषु (सम्भृतं) दत्तं (हव्यं) हविः (मायी) मायावी ।

ग्रीष्मादित्वादिनिप्रत्ययः (२) । (सः) तारकः (नः) अस्माकं (मिषतां)

पश्यतां पश्यत्सु सत्खित्यर्थः । घष्ठी चानादर इति (३) घष्ठी ।

जातवेदा वज्रिरेव मुखं तस्मात् (जातवेदोमुखात्) (आच्छिनत्ति)

आक्षिप्य गृह्णातीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

उच्चैरिति । (च) किञ्चेत्यर्थः । (तेन) तारकेण (उच्चैः)

उन्नतः (उच्चैःश्रवाः) नाम हयो रत्नमिव (हयरत्नम्) अश्वश्रेष्ठः ।

(१) पा० ३ । २ । १०३ सू० ।

(२) पा० १५ । २ । ११६ सू० ।

(३) पा० २ । ३ । ३८ सू० ।

देहबद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जितं यशः ॥४७॥
तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः ।
वीर्यवन्त्यौषधानीव विकारे सान्निपातिके ॥४८॥
जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।
हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम् ॥४९॥

रत्नं श्रेष्ठे मणावपीति विश्वः । अस्य शुभत्वादुत्प्रेक्षते । (देहबद्धं)
बद्धदेहं मूर्त्तिमदित्यर्थः । आहिताभ्रादित्वान्निष्ठायाः परनि-
पातः (१) । (चिरकालार्जितम् इन्द्रस्य यश इव) (अहारि) अप-
हतम् ॥ ४७ ॥

तर्हि सामाद्युपायास्तत्र कथं न प्रयुक्ता इत्यत्राह

तस्मिन्निति । (क्रूरे) घातुके । नृशंसो घातुकः क्रूर इत्य-
मरः । (तस्मिन्) असुरे (नः) अस्माकं (सर्वे उपायाः) सन्निपात-
दोषत्रयस्य प्रकोपजे (सान्निपातिके विकारे) ज्वरादौ । सन्नि-
पाताच्चेति वक्तव्यादृक् (२) । (वीर्यवन्ति) सारवन्ति (औष-
धानीव प्रतिहतक्रियाः) विफलप्रयोगाः भवन्ति ॥ ४८ ॥

तदेव प्रतिहतक्रियत्वमाह ।

जयेति । (च) किञ्चेत्यर्थः । नूनमनेन हरिचक्रेण वयं
जेय्याम इति (यत्र) हरिचक्रे (अस्माकं जयाशा) विजयाशंसा आ-
सीदिति शेषः । (प्रतिघातोत्थितार्चिषा) प्रतिघातेन प्रतिहृत्या
उत्थितार्चिषा उद्भूततेजसा (तेन हरिचक्रेण) विष्णोः सुदर्शनेन

(१) पा० २ । २ । ३७ सू०

(२) पा० वृ० ५ । ३१ सू०

तदीयास्तोयदेष्टव्यं पुष्करावर्त्तकादिषु ।

अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः ॥ ५० ॥

तदिच्छामो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।

कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षवः ॥ ५१ ॥

(अस्य) तारकस्य (कण्ठे) (निष्कं) उरोभूषणं (अर्पितमिव) इतुर-
पेक्षा । स्वयमेव निष्कमिव स्थितमित्यर्थः । तारकशिरश्चेदाय
हरिणा चक्रं त्यक्तं तदपि नष्टशक्तिजातमिति भावः । साष्टे श्वे
सुवर्णानां हेज्जुरोभूषणे पले । दीनारोऽपि च निष्कोऽस्त्री-
त्यमरः ॥ ४९ ॥

तदीया इति । (यद्य) सम्प्रति (निर्जितैरावताः) निर्जित
ऐरावतो यैस्ते तथोक्ताः तस्य तारकस्य इमे (तदीयाः गजाः)
(पुष्करावर्त्तकादिषु) पुष्कराश्च आवर्त्तकाश्च नाम आदयो येषां
तेषु (तोयदेष्टु) मेघेषु (तटाघातं) वप्रक्रीडां (अभ्यस्यन्ति) ॥ ५० ॥

तदिति । (तत्) तस्मात्कारणात् हे (विभो !) स्वामिन् मोक्षं
भवं त्यक्तुम् इच्छवो (मुमुक्षवः) विरक्ताः (भवस्य) संसारस्य शान्तये
निवृत्तये कर्मण्येव बन्धः तं छिनत्तीति कर्मबन्धच्छिदं तं (कर्मबन्ध-
च्छिदं) (धर्ममिव) आत्मज्ञानहेतुभूतमिति शेषः । तमेव विदित्वा-
तिष्ठतुमेतीति ज्ञानादेव मुक्तिः । (तस्य) तारकस्य (शान्तये)
नाशाय । सेनां नयतीति सेनानीः चमूपतिः । सत्सु द्विषेत्यादिना
क्षिप् (१) । तं (सेनान्यं) कश्चित् (स्रष्टुमिच्छामः) वयमिति
शेषः ॥ ५१ ॥

गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभिद् ।
प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो वन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५२
वचस्यवसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभुः ।
गर्जितानन्तरां दृष्टिं सौभाग्येन जिगाय सा ॥ ५३
सम्पत्स्यते वः कामोऽयं कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम्

सेनानीदृष्टेः फलमाह

गोप्तारमिति । (सुरसैन्यानां) देवतासेनानां (गोप्तारं)
रक्षितारं (यं) सेनान्यं (पुरस्कृत्य) पुरोधाय । पुरोऽव्ययमिति (१)
गतित्वात् नमस्पुरसोर्गत्योः इति (२) सकारः । गां पृथ्वीं त्रायन्त
इति गोत्रास्तान् भिनत्तीति (गोत्रभिद्) इन्द्रः (जयश्रियं) (वन्दी-
मिव) वन्दीकृतां स्त्रियमिव (शत्रुभ्यः) सकाशात् (प्रत्यानेष्यति)
प्रत्याहरिष्यति तं खद्युमिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ ५२ ॥

वचसीति । (तस्मिन्) वाचस्पत्ये (वचसि अवसिते) परिसमाप्ते
सति (आत्मभुः) ब्रह्मा (गिरं) वाचं (ससर्जं) जगादेत्यर्थः । (सा)
गोः (सौभाग्येन) मनोहरत्वेन । हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य
चेतुःप्रभयपदवृद्धिः (३) । (गर्जितानन्तरां) गर्जितात् गर्जितस्य वा
अनन्तरं प्रवृत्तां (दृष्टिं जिगाय) जितवती । गर्जितपरत्वाद्वृष्टे-
रिव तद्विज्ञापनफलत्वाद्विरः सुभगत्वमिति भावः ॥ ५३ ॥

सम्पत्स्यत इति । (अयं वः) युष्माकं (कामः) मनोरथः सेना-

(१) पा० २ । ४ । ६७ सू० ।

(२) पा० ८ । ३ । ४० सू० ।

(३) पा० ७ । ३ । १६ सू० ।

नत्वस्य सिद्धौ यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना ५४

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नैत एवार्हति क्षयम् ।

विषट्क्षोऽपि संवर्द्धय स्वयं क्रेतुमसाम्मतम् ॥ ५५ ॥

वृतं तेनेदमेव प्राक् मया चासौ प्रतिश्रुतम् ।

वरेण शमिते लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥ ५६ ॥

नीरूपः (सम्पत्स्यते) सेत्स्यति । (कश्चित्) कियानपि (कालः प्रती-
क्ष्यताम्) । (तु) किन्तु (अस्य) सेनान्यः (सिद्धौ) विषये (आत्मना)
स्वयं सर्गः सृष्टिरेव व्यापारस्तं (सर्गव्यापारं) (न यास्यामि) नाहं
संक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

कुत इत्याशङ्काह

इत इति । (इतः) मत्त एव (प्राप्तश्रीः) लब्धोदयः (स दैत्यः)
तारकासुरः (इतः) मत्तः (एव क्षयं) नाशं (नार्हति) तथाहि
अन्योदन्तावदास्तां विषस्य वृक्षः (विषट्क्षोऽपि संवर्द्धय) कुत-
श्चित्कारणात् सम्यक् वर्द्धयित्वा (स्वयं क्रेतुम्) हन्तुं (असाम्मतम्)
अनर्हः । असाम्मतमित्यनेन निपातेनाभिहितत्वात् वृक्ष इति
द्वितीयान्तो न भवति अनभिहिते कर्मणि द्वितीयाभिधानात् ।
यथाह वामनः । निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न विभक्तिः परि-
गणनस्य प्रायिकत्वादिति ॥ ५५ ॥

वृतमिति । (प्राक्) पूर्वं (तेन) असुरेण (इदमेव) देवैरबध्य-
त्वमेव (वृतं) प्रार्थितम् । (मया च असौ) तारकाय (प्रतिश्रुतं)
प्रतिज्ञातम् । प्रत्याङ्भ्यां श्रुतः पूर्वस्य कर्त्तृति सम्प्रदानत्वाच्-
तुर्थी (१) कर्त्तव्यश्चेतदित्याह (लोकान् दग्धुम् अलं) शक्तम् ।

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः ।
 अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥
 स हि देवः परं ज्योतिस्तमः पारे व्यवस्थितम् ।
 परिच्छिन्नप्रभावद्विर्न मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥
 उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

पर्याप्तवचनेष्वलमर्थे ध्विति तुमुन् प्रत्ययः (१) । तस्य तपः (तत्तपः वरेण) वरदानेन (श्रमितं हि) मयेति शेषः ॥ ५६ ॥

संयुग इति । (संयुगे) युद्धे (उद्यन्तं) व्याप्रियमाणम् । संयुगे साधुं (सांयुगीनम्) प्रतिजनादिभ्यः खजिति खड्प्रत्ययः (२) । (तं) तारकं (निषिक्तस्य) क्वचित् क्षेत्वे क्षरितस्य । (नीललोहितरेतसः) नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेष्विति नीललोहित इति पराणमिति खामी । तस्य लीललोहितस्य धूर्जटेः रेतसः श्रुक्स्य (अंशादृते) अंशं विना अन्यः (कः प्रसहेत) अभिभवेत् । प्रसहनमभिभव इति वृत्तिकारः ॥ ५७ ॥

कथमसावीदृक्शक्तिरित्याह

स इति । (सः देवः) नीललोहितः (तमः पारे) तमसः पारे परतः (व्यवस्थितं) तमोगुणातीतं (परं ज्योतिः) परमात्मा (हि) अतएव (मया) परिच्छिन्नप्रभावद्विः) अवगाढमहिमातिशयः (न) भवति तथा (विष्णुना च न) अतस्तस्यासाध्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

सम्प्रति तदंशोत्पत्तावुपायं दर्शयति

उमेति । (ते) कार्यार्थिनः (यूयं) (संयमस्तिमितं) समाधि-

शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लौहवत् ॥ ५६ ॥

उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्वीजमाहितम् ।

सा वा शम्भोस्तदीया वामूर्त्तिर्जलमयी मम ॥ ६० ॥

तस्यात्मा शितिकण्डस्य सैनापत्यमुपेत्य वः ।

मोक्षते सुरवन्दीनां वेणीर्वीर्यविभूतिभिः ॥ ६१ ॥

निखलं (शम्भोर्मनः) (उमारूपेण) उमासौन्दर्येण । रूपं स्वभावे
सौन्दर्येण नाणके पशुशब्दयोः । ग्रन्थादुक्तौ नाटकादावाकार-
स्तोत्रयोरपीति विश्वः । अयस्कान्तेन) मणिविशेषेण । कस्कादिषु
चेति सकारः (१) । (लौहवत्) अयोधातुमिव । तेन तुल्यं क्रिया
चेदतिरिति वतिप्रत्ययो न्ययः (२) (आक्रष्टुं) आहर्तुं (यतध्वम्)
उद्युक्ताः भवत ॥ ५६ ॥

न च गत्यन्तरमस्तीत्याह

उभे इति । (उभयोः) शम्भोर्मन च (आहितं) निषिक्तं (वीजं)
तेजः (वोढुं) सोढुं (सा) उमा (वा शम्भोः) अष्टमूर्त्तेः तस्य इयं
(तदीया जलमयी मूर्त्तिर्वामम) (उभे एव क्षमे) न तृतीयेत्यर्थः ।
वाशब्दो द्वन्द्वार्थे न त्वन्द्वार्थे । एतदेवोदाहृत्य इत्यमेव व्याख्यातं
गणव्याख्याने । अत्र दीपकालङ्कारः प्राकरणिकयोरुभयोरुभयोर-
योरप्राकरणिकयोर्ब्रह्मजलमूर्त्योश्च औपम्यस्य गम्यत्वात् । यथाह
भोजराजः । प्रस्तुतानामप्रस्तुतानाञ्चौपम्यस्य गम्यत्वे दीपकमिति ।
न चेयं तुल्ययोगिता तस्याः केवलप्रस्तुतविशयत्वेन केवलाप्रस्तुत-
विषयत्वेन चोत्थानादिति ॥ ६० ॥

तस्येति । (तस्य शितिकण्डस्य) अष्टमूर्त्तेः (आत्मा) पुत्र

इति व्याहृत्य विबुधान् विश्वयोनिस्तिरोदधे ।
मनस्याहितकर्त्तव्यास्तेऽपि देवा दिवं ययुः ॥ ६२ ॥
तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत् पाकशासनः ।
मनसा कार्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरंहसा ॥ ६३ ॥
अथ स ललितयोषिद्भ्रूलताचारुशृङ्गं
रतिवलयपदाङ्गे चापमासज्य कण्ठे ।

इत्यर्थः । आत्मा वै पुल्लनामासीति श्रुतेः । (वः) युष्माकं सेनापते-
र्भावः (सैनापत्यम्) । पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयमिति यक्प्रत्ययः (१) ।
(उपेत्य) प्राप्य (वीर्यविभूतिभिः) शौर्यसम्पत्तिभिः (सुरवन्दीनां
वेणीः) (भोक्ष्यते) विस्त्रंसयिष्यति तारकासुरं हनिष्यतीति भावः ॥ ६१ ॥

इतीति । (विश्वयोनिः) विश्वस्य योनिः कारणम् । योनिः
स्त्रीणां स्थानभेदे कारणे तान्त्रिके पञ्च इति वैजयन्ती । (विबुधान्)
सुरान् (इति व्याहृत्य) अभिधाय (तिरोदधे) अन्तर्हितवान् । (ते
देवा अपि) (मनसि) (आहितकर्त्तव्याः) आहितं कर्त्तव्यं यैस्ते
तथोक्ताः सन्तः (दिवं) स्वर्गं (ययुः) प्रापुः ॥ ६२ ॥

तत्रेति । (पाकशासनः) पाको नाम कश्चिदसुरः तस्य शासनः
इन्द्रः (तत्र) हरचित्ताकर्षणकृत्ये (कन्दर्पं निश्चित्य) साधकत्वेनेति
शेषः । (कार्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरंहसा) कार्यसंसिद्धौ त्वरया
औत्सुक्येन द्वौ गुणौ यस्य तद् द्विगुणं द्विगुणं रंहो वेगो यस्य
तेन तथोक्तेन गुणस्त्ववृत्तिशब्दादिव्येन्द्रियामुख्यतन्त्रध्विति वैज-
यन्ती । (मनसा) (अगमत्) सत्कारेत्यर्थः । गमेर्लुङ् लृदित्वात्
क्षुरङादेशः ॥ ६३ ॥

सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः

शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥ ६४ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे

महाकाव्ये ब्रह्माभिगमनो नाम

द्वितीयः सर्गः ॥

अथेति । (अथ) स्मरणानन्तरं (सः) स्मृत इत्यर्थः । पुष्पं धनुर्यस्य सः (पुष्पधन्वा) कामः । वा संज्ञायाम् इत्यनङ् (१) । ललितं त्रिषु सुन्दरमित्यमरः । (ललितयोषिद्भूलताचारुशृङ्गं) ललियायाः सुन्दर्याः योषितः भुवौ लते इव चारुणी शृङ्गे कोटी यस्य तत्तथोक्तं (चापम्) (रतिवलयपदाङ्गे) रतिः स्मरप्रिया । रतिः स्मरप्रियायामित्यमरः । तस्य वलयपदानि कङ्कणस्थानानि अङ्ग-
स्त्रिङ्गं यस्य स तथोक्ते (कण्ठे) (आसज्य) लगयित्वा । चापकण्ठ-
विशेषणाभ्यां शृङ्गारैकनिधेः त्रिभुवनैकवीरस्य शृङ्गारवीरोप-
करणेषु तुल्यरसत्वं व्यज्यते । (सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः)
सहचरस्य सखुर्मधोर्वसन्तस्य हस्ते न्यस्तं चूताङ्कुर एव अस्त्रं यस्य
स तथोक्तः । (प्राञ्जलिः) कृताञ्जलिः सन् (शतमखं) इन्द्रम् (उपतस्थे)
सङ्गतवान् । सङ्गतिकरणार्थादात्मनेपदम् (२) । अत्र स्वभावोक्तिः ।
स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथावद्वस्तुवर्णनमिति । मालिनीवृत्तमेतत् ।
न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ६४ ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां

कुमारसम्भवव्याख्यायां सङ्गीवनीसमाख्यायां

द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय
सहस्रमह्णां युगपत् पपात ।
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

तस्मिन्निति । (मघोनः) इन्द्रस्य (अह्णां सहस्रं) त्रिरावृत्ता
दश परिमाणमेवामिति (त्रिदशान्) देवान् । संख्ययाययासमा-
दूराधिकसंख्याः संख्येये इति ब्रह्मब्रीहि (१) । ब्रह्मब्रीहौ संख्येये
इति डच्प्रत्ययः (२) । उक्तार्थत्वात् सुचेनिवृत्तिः । (विहाय)
त्यक्त्वा (तस्मिन्) कामे (युगपत्पपात) सहस्रेणाक्षिभिरद्राक्षीदि-
त्यादरातिशयोक्तिः । ननु सुचिरपरिचितानेकसुरपरित्यागेन भग-
वतो महेन्द्रस्य कथमकाण्डे तस्मिन्नेकस्मिन् पक्षपात इत्याशङ्क्यार्था-
न्तरं न्यस्यति । (प्रायः) भूम्ना (प्रभूणामाश्रितेषु) सेवकेषु विषये
(गौरवं) आदरः (प्रयोजनापेक्षितया) कार्यार्थित्वेन हेतुना
(चलं) चञ्चलम् । फलतन्त्राः प्रभवो नतु गुणतन्त्रा इति भावः ॥१॥

(१) पा० २ । २ । २५ सू० ।

(२) पा० ५ । ४ । ७३ सू० ।

स वासवेनासनसन्निवृष्ट-
 मितो निषीदेति विवृष्टभूमिः ।
 भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना
 वक्तुमिथः प्राक्रमतैवमेनम् ॥ २ ॥
 आज्ञापय ज्ञातविशेष ! पुंसां
 लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।
 अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्त-
 मिच्छामि संवर्द्धितमाज्ञया ते ॥ ३ ॥

स इति । (सः) कामः वासवेन इन्द्रेण आसनस्य सिंहा-
 सनस्य सन्निवृष्टं सन्निहितम् (आसनसन्निवृष्टं) यथा तथा । शेष-
 षष्ठ्यायं समासः । कृद्योगलक्षणया तु न लोकाव्ययनिष्ठास्त्वर्थ-
 त्वणामिति षष्ठोनिषेधात् (१) (इतो निषीद) इह उपविश (इति
 विवृष्टभूमिः) दत्तावकाशः सन् (भर्तुः) स्वामिनः (प्रसादम्) अनु-
 ग्रहं (मूर्ध्ना प्रतिनन्द्य) सम्भाव्य (मिथः) रहसि । मिथोऽन्योन्यं
 रहस्यपीत्यमरः (एनं) इन्द्रम् (एवं) वक्ष्यमाणप्रकारेण (वक्तुं
 प्राक्रमत) उपक्रान्तवान् प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् इत्यात्मने-
 पदम् (२) ॥ २ ॥

आज्ञापयेति । हे (पुंसां ज्ञातविशेष) ! ज्ञातसार ! ज्ञात-
 पुंविशेषेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । (आज्ञापय)
 तदिति शेषः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दप्रयोगान्न पूर्ववाक्ये तच्छब्द-
 प्रयोगनिर्बन्धः । किन्तदित्याह (लोकेषु ते) तव (यत्करणीयं) कर्तव्यं

केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते
 नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः ।
 यावद्भवत्याहितसायकस्य
 मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्त्ती ॥ ४ ॥
 असम्मतः कस्तव सुक्तिमार्गं
 पुनर्भवक्लेशभयात् प्रपन्नः ।

(अस्ति) । (संस्मरणप्रवृत्तं) संस्मरणेन प्रवृत्तमुत्पन्नं (ते) तव (अनु-
 ग्रहं) प्रसादं (आज्ञया) नियोगेन (संवर्द्धितं) वृद्धिं गमितं (इच्छामि)
 संस्मरणकृतमनुग्रहं केनचिन्नियोगेन वर्द्धय क्वचित्कर्मणि नियुङ्-
 क्षेत्यर्थः अन्यथा मे नास्ति परितोष इति भावः । तुमुन्नन्तपाठे
 शिजर्थे यत्नः कार्यः निलोपे सूत्राभावात्तत्र ॥ ३ ॥

न च मे किञ्चिदसाध्यमस्तीत्याह

केनेति । (पदकाङ्क्षिणा) स्वाराज्यकामेन (केन) पुंसो
 (नितान्तदीर्घैः) अतिप्रभूतैः (तपोभिः ते) तव (अभ्यसूया) ईर्ष्या
 (जनिता) तं ब्रूहीति शेषः किमर्थं (यावत्) यतः स भवद्द्वैरो
 (आहितसायकस्य) संहितवाणस्य (अस्य मत्कार्मुकस्य) निदेशे
 वर्त्तते इति (निदेशवर्त्ती) आज्ञावशः (भवति) अविलम्बेनैव
 भविष्यतीत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवहेति लट् (१) ॥ ४ ॥

सम्प्रति चतुर्वर्गे मोक्षमधिकृत्याह

असम्मत इति । (तव असम्मतः कः) (पुनर्भवक्लेशभयात्)
 पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिः संसार इति यावत् तत्र ये क्लेशाः जन्मजरा-

बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणा-
 मारेचितभूचतुरैः कटाक्षैः ॥ ५ ॥
 अध्यापितस्योशनसापि नीतिं
 प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषते ।
 कस्यार्थधर्मा वद पीडयामि
 सिन्धोस्तटावोष इव प्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

मरणादयस्तेभ्यो भयात् (मुक्तिमार्गं) (प्रपन्नः) तं वद । यतः
 सोऽपि (आरेचितभूचतुरैः) आरेचिताभिः एकैकशो विवर्तिता-
 भिभूभिश्चतुरैः (सुन्दरीणां कटाक्षैः) (बद्धश्चिरं तिष्ठतु) आरेचित-
 लक्षणन्त । स्याद्भुवोर्ललिताक्षेपादेकस्या एव रेचितम् । तयो-
 र्मूलसमुत्क्षेपं कौटिल्याद्भुक्कुटिं विदुरिति ॥ ५ ॥

धर्मार्थावधिकृत्याह

अध्यापितस्येति । (उशनसा) शुक्रेण (नीतिं) नीतिशास्त्रम्
 (अध्यापितस्यापि) अपिशब्दाच्छुक्रशिष्याणामप्रष्टव्यत्वं गम्यते ।
 गतिबुद्धीत्यादिना द्विकर्मकादिङ् (१) धातोर्णन्तात्प्रधाने कर्मणि
 क्तः अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति वचनात् । (ते
 द्विषः) तव शत्रोः (कस्य अर्थधर्मा) (प्रयुक्तरागप्रणिधिः) प्रयुक्तः
 ग्रहितो रागो विषयाभिलाष एव प्रणिधिर्द्वौ तो येन सोऽहम् ।
 प्रणिधिः प्रार्थने चर इति यादवः । (प्रष्टव्य ओषः) प्रष्टव्यः
 (सिन्धोः) नद्याः (तटाविव) (पीडयामि वद) ॥ ६ ॥

कामेकपत्नीव्रतदुःखशीलां
 लोलं मनश्चास्तया प्रविष्टाम् ।
 नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां
 कण्ठे खयंग्राहनिषक्तबाहुम् ॥ ७ ॥
 कयासि कामिन् सुरतापराधात्
 पादानतः कोपनयावधूतः ।

काममधिकृत्याह

कामिति । (एकपत्नीव्रतदुःखशीलां) एकः पतिर्यस्याः सा एक-
 पत्नी पतिव्रता । नित्यं सपत्न्यादिष्विति ङीप् (१) । तस्याः व्रतं
 पतिव्रतं तेन दुःखशीलां दुःखस्वभावां दृढव्रतामित्यर्थः । शीलं
 स्वभावे सद्वृत्त इत्यमरः । (चास्तया) सुन्दरीत्वेन हेतुना (लोलं)
 (मनः) त्वच्चित्तं (प्रविष्टां कां) (नितम्बिनीं) नारीं (मुक्तलज्जां)
 सतीं (कण्ठे खयंग्राहनिषक्तबाहुं) खयं गृह्णातीति खयंग्राहा ।
 विभाषा ग्राह इति णप्रत्ययः (२) । नच जलचर एव ग्राह इति
 नियमः जलचरे ग्राह एवेति नियमादिति । खयंग्राहा च सा
 निषक्तबाहुश्च तां तथाभूताम् (इच्छसि) त्वदर्थे पतिव्रतामपि
 व्रताद्भ्रंशयिष्यामीत्यर्थः । एतच्चेन्द्रस्य पारदारिकत्वादुक्तम् । तथा
 च श्रुतिः । अहल्यायै जार इति ॥ ७ ॥

त्रिविधा नायिका स्त्रीया परकीया साधारणी चेति तत्र
 परकीयां प्रत्युक्तम् इतरे प्रत्याह

कयेति । हे (कामिन्) कामुक ! (सुरतापराधात्) अन्य-
 सङ्गादित्यर्थः । (पादानतः) प्रणतः सन् (कोपनया) कोपनशीलया

तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं
 प्रबालशय्याशरणं शरीरम् ॥ ८ ॥
 प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रं
 शरैर्मदीयैः कतमः सुरारिः ।
 विभेतु मोघीकृतबाहुवीर्यः
 स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥ ९ ॥
 तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि
 सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।

(कथा) स्त्रिया (अवधूतः) तिरस्कृतः (असि) तस्याः शरीरं दृढानु-
 तापं गाढपश्चात्तापम् अतएव (प्रबालशय्याशरणं) (करिष्यामि)
 इति ॥ ८ ॥

प्रसीदेति । हे (वीर प्रसीद) पसन्नो भव (वज्रं) कुलिशं
 (विश्राम्यतु) उदात्तामित्यर्थः । (मदीयैः शरैर्मदीकृतबाहुवीर्यः)
 विफलीकृतभुजशक्तिः (कतमः) दैत्यदानवादिषु यः कश्चन (सुरारिः)
 वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् इति (१) डतमच् प्रत्ययः ।
 (कोपस्फुरिताधराभ्यः) कोपेन स्फुरिताधराभ्यः (स्त्रीभ्योऽपि विभेतु)
 किमु वक्तव्यं पुंभ्य इत्यर्थः सङ्गृहीतः सर्वतो विभेतीति भावः
 भीतार्थानां भयहेतुः इत्यपादानत्वात् पञ्चमी(२) ॥ ९ ॥

तवेति । किं वज्रना (तव प्रसादात्) अनुग्रहात् (कुसुमायु-
 धोऽपि) अतिदुर्बलास्त्रोऽप्यहम् (एकं मधुं) वसन्तम् (एव सहायं

(१) पा० ५ । ३ । ६३ सू० ।

(२) पा० १ । ४ । २५ सू० ।

कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
 धैर्य्यच्युतिं के सम धन्विनोऽन्ये ॥ १० ॥
 अथोरुदेशादवतार्य पाद-
 माक्रान्तिसम्भावितपादपीठम् ।
 सङ्कल्पितार्थे विद्वतात्मशक्ति-
 माखण्डलः काममिदं वभाषे ॥ ११ ॥
 सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेत-
 दुभे समास्ते कुलिशं भवांश्च ।

लब्धा) (पिनाकपाणेः) पिनाकः पाणौ यस्य सः पिनाकपाणिः ।
 प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ तस्य (हरस्यापि) हरः पिनाको
 चेत्यतिदाहण इति भावः । (धैर्य्यच्युतिं) धैर्य्यहानिं (कुर्यां) कर्तुं
 शक्नुयामित्यर्थः । शक्ति लिङ् चेति शक्यार्थे लिङ् (१) । (अन्ये
 धन्विनः) धनुर्भूतः (मम के) न केऽपीत्यर्थः । किंशब्दः कुत्सायाम् ।
 कुत्साप्रभावितकेशु किं शब्दः इष्यत इति शाश्वतः ॥ १० ॥

अथेति । (अथ) स्मरवाक्यश्रवणानन्तरम् (आखण्डलः) सह-
 साक्षः (ऊरुदेशात्पादम्) (आक्रान्तिसम्भावितपादपीठं) आक्रान्त्या
 आक्रमणेन सम्भावितं पादपीठं यस्मिन् तद्यथा तथा (अवतार्य)
 (सङ्कल्पितार्थे) हरचित्ताकर्षणरूपे विषये (विद्वतात्मशक्तिं) कुर्यां
 हरस्यापीत्यादिना प्रकटीकृतस्वसामर्थ्यं (कामं) स्मरम् (इदं) वक्ष्य-
 माणं (वभाषे) ॥ ११ ॥

वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्डं
 त्वं सर्वतोगामि च साधकञ्च ॥ १२ ॥
 अवैमि ते सारमतः खलु त्वां
 कार्य्यं गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये ।
 व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य
 कृष्णेन देहोद्बहनाय शेषः ॥ १३ ॥

सर्वमिति । हे (सखे) सखे इति सम्बोधनं गौरवार्थं
 (सर्वम् एतत् त्वयुगपन्नं) सिद्धं (मम कुलिशं) वज्रं (भवाञ्च
 उभे अस्त्रे) तत्र (वज्रं) (तपोवीर्यमहत्सु) तपोवीर्येण तपोबलेन
 महत्सु प्रवलेषु (कुण्डं) प्रतिबद्धप्रसरं (त्वम्) अस्त्रं (सर्वतोगामि
 च साधकञ्च) तापसेव्यकुण्डमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अवैमितीति । हे सखे (ते सारं) बलम् (अवैमि) वेद्मि (अतः
 खलु) अतएव (आत्मसमं) मत्तुल्यं त्वां गुरुणि) महति (कार्य्ये)
 तस्मै हिमाद्रेरिति वक्ष्यमाणे (नियोक्ष्ये) । खराद्यन्तोपसृष्टादिति
 वक्तव्यमिति वार्त्तिकादात्मनेपदनियमः । तथाहि सारपरीक्षा-
 पूर्वक एव सर्वत्र नियोग इत्याह (कृष्णेन) विष्णुना । धरतीति
 धरः प्रचाद्यच् । भुवो धरः भूधरः तस्य भावस्तत्तां (भूधरतां)
 भूधरणशक्तिमित्यर्थः । (अवेक्ष्य) ज्ञात्वा (शेषः) सर्पराजः (देहो-
 द्बहनाय) स्वदेहमुद्बोद्धुम् । क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी(१) ।
 (व्यादिश्यते) नियुज्यते । शेषशायी हि भगवान् ॥ १३ ॥

आशंसता वाणगतिं वृषाङ्के
कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।
निबोध यक्षांशभुजामिदानी-
मुच्चैर्द्विषामीक्षितमेतदेव ॥ १४ ॥
अमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य
जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।

निधोगाङ्गीकारं सिद्धवत्कर्तुमाह

आशंसतेति । (वृषाङ्के) हरे (वाणगतिं) वाणप्रसरं (आशं-
सता) कथयता कुर्यंरा हरस्यापि पिनाकपाणेरित्यादिनेति शेषः
(त्वया) (नः) अस्माकं (कार्यं प्रतिपन्नकल्पम्) अङ्गीकृतप्रायम् ।
ईषदसमाप्तौ कल्पप्रत्ययः(१) । कथमेतदत आह । (इदानीम्)
उच्चैरुन्नता द्विषो येषां तेषां (उच्चैर्द्विषां यक्षांशभुजां) देवतानाम् ।
एतेन द्विषलुप्तयज्ञभागत्वं सूच्यते । (ईक्षितम्) आप्तमिष्टम् (एत-
देव) हरे वाणप्रयोगरूपमेव (निबोध) हरायत्तं बुध्यस्वेत्यर्थः ।
बुधबोधने इति धातोर्लोट् । अत्राशंसता प्रार्थयमानेनेति नाथ-
व्याख्यानमनाथव्याख्यानम् आङ्पूर्वयोः शक्तिशंसत्योरिच्छार्थत्वे
आत्मनेपदनियमात् । याच्जार्थत्वस्याप्रमाणिकत्वात् । कुर्यंरा
हरस्यापीत्यत्रानयोरभावादयोगाच्चेति ॥ १४ ॥

किन्तत्कार्यं कथं वा तस्य हरायत्तत्वं कुतो वा मदपेक्षे-
त्यत्राह

अमी इति । (हि) यस्मात् (अमी) देवाः (जयाय) शत्रूजयार्थं
(भवस्य) हरस्य (वीर्यप्रभवं) तेजःसम्भूतं (सेनान्यं) सेनापतिम्

(१) पा० ५ । ३ । ६७ सू० ।

स च त्वदेकेषु निपातसाध्यो-
 ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मा ॥ १५ ॥
 तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां
 यतात्मने रोचयितुं यतस्व ।
 योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः
 सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ १६ ॥

(उशन्ति) कामयन्ते वशकान्ताविति धातोर्लट् । ब्रह्मणां सद्यो-
 जातादिमन्त्राणाम् अङ्गानां हृदयादिमन्त्राणां भूः स्थानं (ब्रह्मा-
 ङ्गभूः) कृतमन्त्रन्यास इत्यर्थः । (ब्रह्मणि) निजतत्त्वे । वेदस्तत्त्वं
 तपोब्रह्मेत्युभयत्राप्यमरः । (योजितात्मा) नियमितचित्तः मन्त्र-
 न्यासपर्वकं ब्रह्म ध्यायन्नित्यर्थः । (सः भवश्च) (त्वदेकेषु निपातसाध्यः)
 त्वदेकेषोक्तवैकवाणस्य निपातेन साध्यः अनन्यसाध्योऽयमस्मिन्नव-
 सर इति भावः ॥ १५ ॥

तस्मा इति (यतात्मने) नियतचित्ताय (तस्मै) भवाय । रुच्य-
 र्थानां प्रीयमाण इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी(१) । (प्रयतां) (हिमाद्रेः
 तनूजां) पार्वतीं (रोचयितुं यतस्व) भवितव्यश्चात्र पार्वत्यैवेत्याह
 (योषित्सु) स्त्रीषु मध्ये । यतश्च निद्वारणमिति सप्तमी(२) । (क्षमा)
 शक्ता (तद्वीर्यनिषेकभूमिः) तस्य हरस्य वीर्यं रेतस्तस्य निषेकः
 क्षरणं तस्य भूमिः क्षेवं (सा) (पार्वती (एव इति आत्म-
 भुवा) ब्रह्मणा (उपदिष्टम्) उभे एव क्षमे वोढुमित्यादिनोक्त-
 मित्यर्थः ॥ १६ ॥

(१) पा० १ । ४ । ३३ सू० । (२) पा० २ । ३ । ४१ सू० ।

गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या
 स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।
 अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः
 श्रुतं मया सत्प्रणिधिः स वर्गः ॥ १७ ॥
 तद्गच्छ सिद्धैः कुरु देवकार्यप्र-
 मर्षोऽयमर्थान्तरभाव्य एव ।
 अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां
 वीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाग्धः ॥ १८ ॥

सापीदानीं सन्निवृत्त्येव तस्येत्याह

गुरोरिति । (नगेन्द्रकन्या) पार्वती च (गुरोः) पितुः (नियो-
 गात्) शासनात् (अधित्यकायां) हिमाद्रेरुर्ध्वभूमौ । भूमिरुर्ध्व-
 मधित्यकेत्यमरः । उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोरिति त्यक्त्-
 प्रत्ययः (१) । (तपस्यन्तं) तपश्चरन्तम् । कर्मणोरोमन्यतपोभ्यां
 वर्त्तिचरोरिति क्यङ् प्रत्ययः ततः शब्दप्रत्ययः (२) (स्थाणुं) रुद्रम्
 (अन्वास्ते) उपास्त इत्यर्थः । (इति) इदं (मया अप्सरसां मुखेभ्यः
 श्रुतं) न चैतदेतिह्यमात्रमित्याह (स वर्गः) सोऽप्सरसाङ्गणः (मत्प्र-
 णिधिः) मम गूढचरः । प्रणिधिः प्रार्थने चर इति यादवः ॥ १७ ॥

तदिति । (तत्) तस्मात् (सिद्धैः) कार्यसिद्ध्यर्थं (गच्छ देव-
 कार्यं कुरु) आशिवि लोट् । (अयमर्थः) प्रयोजनम् (अर्थान्तर-
 भाव्यः) कारणान्तरसाध्यः (एव) तच्च कारणान्तरं पार्वतीसन्निधा-
 नमिति भावः । अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु । अभि-

तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये
 तवैव नामास्त्वगतिः कृती त्वम् ।
 अप्रसिद्धं यशसे हि पुंसा-
 मनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥
 सुराः समभ्यर्थयितार एते
 कार्यं त्वयाणामपि पिष्टपानाम् ।
 चापेन ते कर्म नचातिहिंस्र-
 महोवतासि स्पृहणीयवीर्यः ॥ २० ॥

धेये च शब्दानां कृत्तौ चापि प्रयोजने इति विश्वः । तथापि
 बीजसाध्योऽङ्कुरः (बीजाङ्कुरः) (उदयात्) उत्पत्तेः (प्राक् अम्भ इव)
 (त्वामुत्तमं प्रत्ययं) कारणम् (अपेक्षते) प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानवि-
 श्वासहेतुष्वित्यमरः । तस्मादस्मिन्नर्थे तव चरमसङ्घकारित्वादनन्य-
 साध्योऽयमर्थ इति भावः ॥ १८ ॥

तस्मिन्निति । (सुराणां विजयाभ्युपाये) जयस्योपायभूते (तस्मिन्)
 हरे (अस्त्वगतिः) अस्त्वप्रसरः (तवैव नाम) नामेति सम्भावना-
 याम् । अन्येषान्त सम्भावनापि नास्तीति भावः अतः (त्वं कृती)
 कृतमस्यास्तीति कृती कृतार्थः । तथाहि (अप्रसिद्धमप्यनन्यसाधा-
 राणमेव कर्म पुंसां यशसे हि) इदन्त प्रसिद्धमसाधारणञ्चेति
 अतियशस्करमिति भावः ॥ १९ ॥

प्रोत्साहनार्थं स्तौति

सुरा इति । (एते सुराः समभ्यर्थयितारः) याचितारः (कार्यं)
 प्रयोजनं त्रयाणां पिष्टपानामपि सम्बन्धि सर्वलोकार्थमित्यर्थः ।

मधुश्च ते मन्मथ ! साहचर्या-
दसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।
समीरणो नोदयिता भवेति
व्यादिश्यते केन ऊताशनस्य ॥ २१ ॥
तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञा-
मादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ।

(कर्म ते) तव (चापेन) न तु दैन्येनेति भावः । (अतिहिंसं) अति-
घातुकं (च न) अहोवत) इति सम्बोधने । अहोवतानुकम्पायां
खेदे सम्बोधनेऽपि चेति विश्वः । अथवा अहो आश्चर्यं वत इति
आमन्त्रणे सन्तोषे चेति वतामन्त्रणसन्तोषखेदानुक्रोशविस्मय इति
विश्वः । (स्पृहणीयवीर्योऽसि) आश्चर्यविक्रमोऽसि । आश्चर्यं
स्पृहणीयञ्चेति नानार्थकोषः ॥ २० ॥

मधुश्चेति । हे (मन्मथ ! अतौ मधुश्च) वसन्तोऽपि (ते
साहचर्यात्) सहचरत्वादेव (अनुक्तोऽपि) (अप्रेरितोऽपि (सहायः)
सहकारी (एव) तथाहि समीरणः) वायुः (ऊताशनस्य) अग्नेः
(नोदयिता) प्रेरकः (भवेति) (केन व्यादिश्यते) अत्र मधुसमी-
रणयोरुक्तिमन्तरेण सहायताकरणं सामान्यधर्मः स च वाक्यद्वये
वस्तुप्रतिवस्तुभावेन एव निर्दिष्ट इति प्रतिवस्तूपमालङ्कारोऽयम् ।
तदुक्तं । यत्र सामान्यनिर्देशः एव वाक्यद्वये यदि । गम्यौपम्या-
श्रिता सा स्यात्प्रतिवस्तूपमा मतेति ॥ २१ ॥

तथेति । (तथास्त्विति) भर्तुः) स्वामिनः (शेषामिव) प्रसाद-
दत्तां मालामिव- । प्रसादप्रिजनिर्मात्यदाने शेषेति-कीर्त्तितेति
विश्वः । माल्याक्षतादिदाने स्त्री शेषेति वैजयन्तीकेशवौ । (आज्ञां

ऐरावतास्फालनकर्कशेन
 हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ॥ २२ ॥
 स माधवेनाभिमतेन सख्या
 रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।
 अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः
 स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥ २३ ॥

मूर्द्धा आदाय शिरसा गृहीत्वा (मदनः प्रतस्थे) समवप्रविभ्यः स्थः
 इत्यात्मनेपदम् (१) । (इन्द्रः) (ऐरावतास्फालनकर्कशेन) ऐरावता-
 स्फालनेन प्रोत्साहनार्थेन ताडनेन कर्कशेन परधेन (हस्तेन
 तदङ्गं) मदनदेहं (पस्पर्शं) हस्तस्पर्शेन सम्भावयामासेत्यर्थः ।
 शेषामिवाञ्जामित्यत्र साधकबाधकप्रमाणाभावादुपमोत्प्रेक्षयोः सन्दे-
 हसङ्कर इति । यदि भर्त्रा शेषापि दत्ता तदा तामाञ्जामिवे-
 लुपमा । अथ न दत्ता तर्हि शेषात्वेनोत्प्रेक्षिता । शेषादानन्त
 सन्दिग्धमिति ॥ २२ ॥

स इति । (सः) मदनः (अभिमतेन) प्रियेण (सख्या) सुहृदा
 (माधवेन) वसन्तेन (रत्या) स्वदेव्या (च साशङ्कं) सङ्कटमापतित-
 मिति सभयं (अनुप्रयातः) अनुगतः सन् तथा (अङ्गव्ययप्रार्थित-
 कार्यसिद्धिः) अङ्गस्य व्ययेनापि प्रार्थिता कार्यसिद्धिर्येन स
 तथोक्तः । शीर्त्वा मृत्वापि सर्व्वथा देवकार्ये साधयिष्यामीति
 कृतनिश्चयः सन्नियर्थः । (हैमवतं) हिमवति भवं (स्थाण्वाश्रमं)
 स्थाणोः रुद्रस्याश्रमं (जगाम) ॥ २३ ॥

तस्मिन् वने संयमिनां मुनीनां
तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्त्ती ।
सङ्कल्पयोनेरभिमानभूत-
मात्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ २४ ॥
कुवेरगुप्तां दिशमुष्णारश्मौ
गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।

तस्मिन्निति । (तस्मिन् वने) स्थाण्वाश्रमे (संयमिनां) समा-
धिमतां (मुनीनाम्) (तपःसमाधेः) तपसः समाधेरेकाग्रतायाः प्रति-
कूलं वर्त्तत इति (प्रतिकूलवर्त्ती) विरोधी (मधुः) वसन्तः (सङ्कल्प-
योनेः) मनोभवस्य (अभिमानभूतं) गर्वहेतुभूतमित्यर्थः । कार्यकार-
णयोरभेदोपचारः । (आत्मानं) निजस्वरूपम् (आधाय) सन्निधाप्य
(जजृम्भे) प्रादुर्बभूव वसन्तधर्मान् प्रवर्त्तयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

वसन्तधर्मानाह

कुवेरेति । (उष्णारश्मौ) सूर्ये साहसिके च नायके (समयं)
दक्षिणायनकालं सङ्क्रमकालश्च (विलङ्घ्य) अकाण्डे यतिक्रम्य (कुवे-
रगुप्तां) धनपतिपालितां कुक्षितशरीरेण केनचिद्रक्षिताश्च (दिशं)
उदीचीं स्त्रीलिङ्गादिभिः काश्चिन्नायिकाश्च (गन्तुं) चलितुं सङ्क-
न्तश्च (प्रवृत्ते) सति (दक्षिणा दिक्) दक्षिणवती नायिका च (मुखेन)
अग्रभागेण वक्त्रेण च । वहतीति वहः पचाद्यच् । गन्दस्य वहं
(गन्धवहम्) अनिलं व्यलीकेन दुःखेन निश्वासत् (व्यलीकनिश्वास-
मिव) दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकमप्रियकार्यवस्तुनोरिति वैजयन्ती ।
(उत्सर्ज्य) प्रवर्त्तयामास स्वमर्त्तरि समयोल्लङ्घनेन पराङ्मना-
ङ्गतिं प्रवृत्ते सति स्त्रियो दक्षिणादकिञ्चिद्ददाः दुःखान्निश्वासन्तीति

दिक् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन
 व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २५ ॥
 असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः
 स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि ।
 पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां
 सम्पर्कमाशिञ्जितनूपुरेण ॥ २६ ॥

भावः । उत्तरायणे सति मलयानिलाः प्रवृत्ता इति वाक्यार्थः ।
 अत्रोत्प्रेक्षाङ्कारः । नच समासोक्तिरेवेयमुत्प्रेक्षानुप्रविष्टेति
 शङ्कितयं केवलविशेषणसामर्थ्यादेवाप्रस्तुतप्रतीतौ सोत्तिष्ठते अत्र
 तु दक्षिणेति विशेष्यसामर्थ्यादपि नायिका प्रतीयते । नच स्नेह
 एव प्रकृताप्रकृतविषयः उभयस्नेहे स्निग्धविशेष्यानङ्गीकारात् ।
 तत्प्राच्छब्दशक्तिमूलोऽयं ध्वनिः । सच व्यलीकनिश्वासरूपचेतन-
 धर्मसम्भावनार्थं दक्षिणस्या दिशो नायिकया सहाभेदमापादयन्
 अभेदलक्षणातिशयोक्तुमपजीविनीं निश्वासमिवेति वाच्योत्प्रेक्षां नि-
 र्वहतीति वाच्यसिद्धाङ्गभूत इत्युत्पत्त्यामः ॥ २५ ॥

असूतेति । (अशोकः) वृक्षविशेषः (सद्यः) (स्कन्धात्) प्रकाश्यात्
 (प्रभृत्येव) स्कन्हादारभेत्यर्थः । भाष्यकारवचनात्प्रभृतियोगे पञ्च-
 मीति कैयटः । भाष्यश्च मूलात्प्रभृत्यग्रात् वृक्षात्तृणवन्तीति
 कार्त्तिक्याः प्रभृति आग्रहायणो मास इत्यादि । (सपल्लवानि
 कुसुमानि) (असूत) उभयमप्यजीजनदित्यर्थः । आशिञ्जितनूपुरेण
 आशिञ्जितो नूपुरो यस्य तेन शिञ्जधातोरकर्मकादृत्यर्थाकर्मके-
 त्यादिना कर्त्तरि क्तः (१) । (सुन्दरीणां पादेन सम्पर्कं) ताडनं

सद्यः प्रबालोद्गमचारुपत्रे
नीते समाप्तिं नवचूतवाणे ।
निवेशयामास मञ्जुर्विरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥
वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं
दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः ।

(नापैक्षत) “सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् । दोहदं
यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवे”दिति । तथाहि पादाहतः प्रम-
दया विकसत्यशोकः शोकं जहाति वकुलो मुखशीघुसिक्तः ।
अलोकितः कुरुवकः कुरुते विकाशमालोडितस्त्रिलोक उत्कलिको
विभाति ॥ २६ ॥

सद्य इति । (मधुः) वसन्त एवेषुकारः (प्रबालोद्गमचारुपत्रे)
प्रबालोद्गमाः पल्लवाङ्कुरा एव चारुणि पत्राणि पक्षाः यस्य यस्मिन् ।
पत्रं बाह्यनपक्षयोरित्यमरः । नवं चूतं चूतकुसुमं तदेव वाणः
तस्मिन्(नवचूतवाणे) (समाप्तिं नीते) सति (सद्यः) (मनोभवस्य)
धन्विनः (नामाक्षराणीव) (विरेफान्) भ्रमरान् (निवेशयामास)
निदधौ । अत्र प्रबालपत्रं इत्याद्येकदेशविवर्त्तिरूपकं मधोरिषु-
कारत्वं रूपयत् नामाक्षराण्येवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तमित्येकदेश-
विवर्त्तिरूपकोत्थापितेयमुत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

वर्णोति । (कर्णिकारं) कर्णिकारकुसुमम् । अवयव च प्राण्यो-
षधिवृक्षेभ्यः (१) इत्युत्पन्नस्य तद्वितस्य पुष्पफलमूलेषु बज्जलमिति
लुक्(२) एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । वर्णप्रकर्षे) वर्णोत्कर्षे (सति) ।

(१) पा० ४ । ३ । १३५ सू० । (२) पा० ४ । ३ । १६६ सू० ।

प्रायेण सामग्रविधौ गुणानां
 पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥ २८ ॥
 बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावा-
 द्वभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
 सद्यो वसन्तेन समागतानां
 नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ २९ ॥

अपि (निर्गन्धतया) हेतुना (चेतो) दुनोति स्म पर्यगतापयत् । लट्
 स्म इति भूतार्थे (१) लट् । तथाहि (प्रायेण विश्वसृजः) विधातुः
 (प्रवृत्तिः गुणानां सामग्रविधौ) साकल्यसम्पादनविषये (परा-
 ङ्मुखी) सत्तत्रापि वस्तुनि किञ्चिद्वैकल्यं सम्पादयति यथा चन्द्रे
 कलङ्कः । अतः कर्णिकारेऽपि नैर्गन्धं युज्यत इति भावः । सामान्येन
 विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २८ ॥

बालेन्द्विति । (अविकाशभावात्) निर्विकाशत्वान्मुकुलभावा-
 द्देतोः (बालेन्दुवक्राणि) बालेन्दुरिव वक्राणि (अतिलोहितानि)
 अतिरक्तानि (पलाशानि) किञ्चकपुष्पाणि । पलाशे किंशुकः पर्ण
 इत्यमरः । (वसन्तेन) पुंसां (समागतानां) सङ्गतानां (वनस्थलीनां)
 स्त्रीणां (सद्यः) सद्योदत्तानि पुराणेष्वतिलौहित्याभावादिति भावः ।
 (नखक्षतानीव बभुः) अत्र वसन्तस्य वनस्थलीनाञ्च विशेषणसाधा-
 रण्यान्नायक्यवहारप्रतीतिः समासोक्तिस्तावदस्ति । नखक्षतानी-
 वेति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा वक्रत्वलौहित्यगुणनिमित्ता जागृतिः ।
 सा च नायक्यवहाराश्रितसमासोक्तिगर्भिण्येवोत्तिष्ठत इत्युभयो-
 रेककालतैव विशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिष्यत
 इति हि लक्षणम् ॥ २९ ॥

लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं
 मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य ।
 रागेण बालारुणकोमलेन
 चूतप्रबालोष्ठमलञ्चकार ॥ ३० ॥
 मृगाः पियालद्रुममञ्जरीणां
 रजःकणैर्विधितदृष्टिपाताः ।
 मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरु-
 र्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ॥ ३१ ॥

लमेति । (मधुश्रीः) वसन्तलक्ष्मीः (लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं) लग्नद्विरेफा एव अञ्जनभक्तयः कञ्जलरचनास्ताभिश्चित्रं चित्रवर्णं (तिलकं) पुष्पविशेषमेव तिलकं विशेषकं मुखं प्रारम्भः तस्मिन्नेव (मुखे) वक्त्रे (प्रकाश्य) प्रकटय्य (बालारुणकोमलेन) बालार्कसुन्दरेण (रागेण) अरुणिम्ना तेनैव लाक्षारारेण चूतप्रबाल एवौष्ठं (चूतप्रबालोष्ठम् अलञ्चकार) प्रसाधयामास । अत्र रूपकालङ्कारः ॥ ३० ॥

मृगा इति । (पियालद्रुममञ्जरीणां) पियालद्रुमा राजा-
 दनदृक्षाः । राजादनं पियालञ्चेत्यमरः । तेषां मञ्जर्यः नासां
 (रजःकणैः) (विधितदृष्टिपाताः) विधिताः सञ्जातविघ्नाः दृष्टीनां
 पाताः प्रभा येषान्ते तथोक्ताः (मदोद्धता मृगाः प्रत्यनिलम्)
 अनिलाभिमुखं (मर्मरपत्रमोक्षाः) मर्मराः मर्मरशब्दवन्तः पत्र-
 मोक्षाः जीर्णपर्णपाताः यासु ताः (वनस्थलीर्विचेरुः) वनप्रदेशेषु
 चरन्ति ॥ देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामिति
 चरतेः सकर्मत्वम् ॥ ३१ ॥

चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः
 पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ।
 मनस्विनीमानविघातदत्तं
 तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥ ३२ ॥
 हिमव्यपायाद् विशदाधराणा-
 मापाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् ।
 खेदोद्गमः किम्पुरुषाङ्गनानां
 चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥ ३३ ॥

चूतेति । (चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः) चूताङ्कुराणामास्वादेन
 कषायकण्ठो रक्तकण्ठः । सुरभावपथे रक्ते कषाय इति केशवः ।
 पुमान् कोकिलः (पुंस्कोकिलः) पुंग्रहणं प्रागल्भ्यद्योतनार्थम् ।
 (मधुरं चुकूज) इति (यत्) तत्कूजनमेव (मनस्विनीमानविघात-
 दत्तं) मनस्विनीनां मानविघाते रोषनिर्गमो दत्तं (स्मरस्य) (वचनं)
 मानं त्यजतेत्याज्ञावचनं (जातम्) कोकिलकूजितश्रवणानन्तरं
 स्मराज्ञप्ता इव मानं जजरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

हिमेति । (हिमव्यपायाद्विशदाधराणां) हिमस्य व्यपायात्
 अपगमात् विशदाः नीरजाः व्यधरा ओष्ठाः यासां तासाम् (आपा-
 ण्डरीभूतमुखच्छवीनां) कुङ्कुमपरिहारादिति भावः । (किम्पु-
 रुषाङ्गनानां पत्रविशेषकेषु) पत्ररचनासु (खेदोद्गमः पदं चक्रे)
 घर्म्मोदयात् खेदोदयोऽभूदित्यर्थः । विशदाधरत्वं मधूच्छिरा-
 हित्यादिति भावः । हेमन्तेषु नाथ्यो विम्बोष्ठेषु मधूच्छिरं
 शीतभयाद्धतीति प्रसिद्धम् ॥ ३३ ॥

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्ता-
 माकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।
 प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां
 कथञ्चिदीशा मनसां बभूवुः ॥ ३४ ॥
 तं देशमारोपितपुष्पचापे
 रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।
 काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं
 द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥ ३५ ॥

तपस्विन इति । स्थाणुवनौकसः) स्थाणोर्वनमोको येषां ते
 (तपस्विनः) तत्रत्याः मुनयः । समानकालः आद्यन्तावस्थाः (आका-
 लिकीम्) अकालभवत्वात् उत्पत्त्यनन्तरविनाशिनीमित्यर्थः । आका-
 लिकादाद्यन्तवचन इति समानकालादिकट्प्रत्ययः (१) प्रकृतेर-
 काल आदेशश्च निपातः । ठिङ्गाणञित्यादिना डीप् (२) ।
 केचिदकालाद्देहाध्यात्मादित्वाद्भवार्थं ठगित्याजः । (तामाकालिकीं
 मधुप्रवृत्तिं वीक्ष्य) (प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां) प्रयत्नेन संस्त-
 म्भितविक्रियाणां निवृद्धविकाराणां (मनसां कथञ्चिदीशाः) निय-
 न्ताः (बभूवुः) ॥ ३४ ॥

तमिति । (आरोपितपुष्पचापे) आरोपितमधिक्यं कृतं पुष्प-
 चापं येन तस्मिन् (रतिद्वितीये) रतिर्द्वितीया यस्य तस्मिन् रति-
 सहाये (मदने तं देशं) स्थाण्वाश्रमं (प्रपन्ने) प्राप्ते सति (द्वन्द्वानि)
 स्थावराणि जङ्गमानि च मिथुनानि (काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं)
 काष्ठा उत्कर्षः । काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशीत्यमरः । ताङ्गतो यः

(१) पा० ५ । १ । ११४ सू० । (२) पा० ४ । १ । १५ सू०

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे
 पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।
 शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं
 मृगीमकरण्डयत कृष्णशारः ॥ ३६ ॥
 ददौ रसात् पङ्कजरेणुगन्धि
 गजाय गण्डपजलं करेणुः ।

स्नेहः इष्टसाधननिबन्धनः प्रेमापरनामा ममताभिमानः । प्रेमा
 ना प्रियता ह्यहं प्रेम स्नेह इत्यमरः । स एव रसः तेनानुविष्टं
 सम्पृक्तं (भावं) रत्याख्यं शृङ्गारभावं (क्रियया) कार्यभूतया
 चेष्टया (विवर्तुः) प्रकटीचक्रुः शृङ्गारचेष्टाः प्रावर्त्तन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ताश्चेष्टा आह मध्वित्यादिभिश्चतुर्भिः

मध्विति (द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ यस्य सः (द्विरेफः) भ्रमरः ।
 उपचारान्तदर्थोऽपि द्विरेफ उच्यते । यथाह कैयटः । शब्दधर्मेणा-
 प्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वात् द्विरेफो-
 भ्रमरः । (कुसुमैकपात्रे) कुसुममेवैकं साधारणं पात्रं तस्मिन्
 (मधु) मकरन्दम् । मधु मये पुष्परसे इति विश्वः । (स्वां प्रियां)
 भङ्गीं (अनुवर्त्तमानः) अनुसरन् (पपौ) तत्पीतशेषं पपावित्यर्थः
 कृष्णश्चासौ शारः शबलश्च (कृष्णशारः) दृष्टान्तगः (च) । वर्णो-
 वर्णेनेति समासः (१) । (स्पर्शनिमीलिताक्षीं) स्पर्शेण स्पर्शमुखेन
 निमीलिताक्षीं (मृगीं) शृङ्गेण अकण्डूयत कर्षितवान् । कण्डू-
 दिभ्यो यगिति यक् ततः कर्त्तरि लङ् (२) ॥ ३६ ॥

ददाविति । (रसात्) अतिरागात् (करेणुः) करिणी ।
 करेणुरिभ्यां स्त्री नेभ इत्यमरः । पङ्काज्जायत इति पङ्कजं तस्य रेणुः

अर्द्धोपभुक्तेन विसेन जायां
सम्भावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३७ ॥
गीतान्तरेषु अमवारिलेशैः
किञ्चित्समुच्छासितपत्रलेखम् ।
पुष्पासवाधूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे ॥ ३८ ॥
पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः
स्फुरत्प्रबालोष्ठमनोहराभ्यः ।

पङ्कजरेणुः पङ्कजरेणुगन्धोऽस्यास्तीति (पङ्कजरेणुगन्धि गण्डूषजलं)
मुखान्तर्धृतजलं (गजाय ददौ) (रथाङ्गनामा) चक्रवाकः (अर्द्धो-
पभुक्तेन) अर्द्धं यथा तथा उपभुक्तेन अर्द्धजग्धेन (विसेन जायां
सम्भावयामास) स्वजग्वशेषं ददावित्यर्थः ॥ ३७ ॥

गीतेति । (किम्पुरुषः) किन्नरः (अमवारिलेशैः) खेदोद-
विन्दुभिः (किञ्चित् समुच्छासितपत्रलेखं) किञ्चिदीघत्समुच्छासिताः
विस्त्रेयिताः पत्रलेखाः यस्य तत् (पुष्पासवाधूर्णितनेत्रशोभि) पुष्पा-
णामासवः मद्यं पुष्पासवः पुष्पोद्भवमद्यमित्यर्थः वसन्ते मधुकस्य
सम्भवात् । पुष्पवासितमिति केचित् । तेनाधूर्णिताभ्यां उद्भवा-
न्ताभ्यां नेत्राभ्यां शोभत इति तथोक्तं (प्रियामुखं) (गीतान्तरेषु)
गीतमध्येषु (चुचुम्बे) ॥ ३८ ॥

पर्याप्तेति । (पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः) पर्याप्ताः समग्राः
पुष्पस्तवका एव स्तनाः यासां ताभ्यः स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगो-
पधादिति विकल्पात् न डोप् (१) । (स्फुरत्प्रबालोष्ठमनोह-

लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यत्रापु
 विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ ३९ ॥
 श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
 हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
 आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
 समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥ ४० ॥
 लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी
 वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः ।

राभ्यः) स्फुरन्तः प्रबालाः पल्लवा एव ओष्ठास्तैर्मनोहराभ्यः (लता-
 वधूभ्यः) लता एव बध्वः ताभ्यः सकाशात् (तरवोऽपि) लिङ्गादेव
 पुरुषं गम्यते । (विनम्रशाखाभुजबन्धनानि) विनम्राः शाखा एव
 भुजास्तैर्बन्धनानि (अत्रापुः) ताभिरालिङ्गिता इत्यर्थः । स्था-
 वराणामपि मदनविकारोऽभूत् किमुतान्येषामिति भावः । एतच्च
 तरुलतानामपि चेतनत्वादुक्तम् । यथाह मनुः । अन्तःसंज्ञा
 भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विता इति (१ अ० ४९ श्लो०) । अत्र रूप-
 कालङ्कारः ॥ ३९ ॥

श्रुतेति । (अस्मिन् क्षणे) वसन्ताविर्भावकाले भगवान् (हरः)
 (श्रुताप्सरोगीतिरपि) दिव्याङ्गनागानमाकर्णयन्नपीत्यर्थः । (प्रसं-
 ख्यानपरः) आत्मानुसन्धानपरः (बभूव) (हि) तथाहि (आत्म-
 श्वराणां) आत्मनश्चित्तस्थेश्वराणां नियन्तृणां वशिनामित्यर्थः ।
 विहन्यन्ते एभिरिति (विघ्नाः) प्रत्यूहाः । घञर्थे कप्रत्ययः ।
 (जातु) कदाचिदपि (समाधिभेदप्रभवाः) समाधिभेदे समाधि-
 भञ्जने प्रभवाः समर्थाः (न भवन्ति) ॥ ४० ॥

मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव
 मा चापलायेति गणान् अन्यैषीत् ॥ ४१ ॥
 निष्कम्पवृत्तं निभृतद्विरेफं
 मूकाण्डजं शान्तनृगप्रचारम् ।
 तच्छासनात् काननमेव सर्व्वं
 चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥ ४२ ॥

लतेति । (अय) (लतागृहद्वारगतः) लतागृहद्वारं गतः
 (वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः) वामे प्रकोष्ठे अर्पितहेमवेत्रः धारित-
 हेमदण्डः (नन्दी) नन्दिकेश्वरः । नन्दी भङ्गिरिटस्तण्डुनन्दिनौ
 नन्दिकेश्वरे इति कोषः । (मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव) मुखे
 अर्पितायाः सरोषविस्मयस्तिमितावलोकं निहितायाः एकस्याः
 अङ्गुलेस्तर्ज्जन्याः संज्ञया सूचनयैव । संज्ञा स्याच्चेतना नाम
 हस्ताद्यैरर्थसूचनेत्यमरः । (गणान्) प्रथमान् (चापलाय) चापलं
 कर्तुं (मा) भवत (इति) क्रियार्थोपपदस्य इत्यादिना चतुर्थी ।
 (अन्यैषीत्) शिक्षितवान् ॥ ४१ ॥

न केवलं गणा एव विनीताः किन्तु जरायुजादिचतुर्विधं
 प्राणिजातमपीत्याह

निष्कम्पेति । (निष्कम्पवृत्तं) इदमुद्धिज्जीपलक्षणम् । (निभृत-
 द्विरेफं) निखलभङ्गं खेदजोपलक्षणमेतत् । (मूकाण्डजं) नि-
 शब्दपक्षिसरीसृपादिकम् एतेन अण्डजजातिरुक्ता । (शान्तनृग-
 प्रचारं) जरायुजोपलक्षणमेतत् । (सर्व्वमेव काननं तच्छासनात्)
 नन्दीश्वराज्ञया (चित्रार्पितारम्भं) चित्रलिखितारम्भम् (इवावतस्थे)
 नृगवाद्याः जरायुजाः । खेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयो-
 ऽण्डजाः । उद्धिदस्तखगल्माद्या इत्यमरः ॥ ४२ ॥

दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य
 कामः पुरःशुक्रमिव प्रयाणे ।
 प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं
 ध्यानास्पदं भूतपतेविवेश ॥ ४३ ॥
 स देवदारुद्रुमवेदिकायां
 शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।
 आसीनमासन्नशरीरपात-
 स्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ॥ ४४ ॥

दृष्टीति । (कामः प्रयाणे) यात्रायां पुरोगतः शुक्रो यस्मिन्
 देशे तं (पुरःशुक्रं) देशं (द्रव) प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रत्यङ्गारकमेव
 च । अपि शुक्रसमो राजा हतसैन्यो निवर्त्तत इति प्रतिषेधात् ।
 (तस्य दृष्टिप्रपातं) दृग्विषयं (परिहृत्य प्रान्तेषु) पार्श्वदेशेषु (सं-
 सक्तनमेरुशाखं) संसक्ताः अन्योन्यसंसृष्टाः नमेरुणां सुरपुत्रा-
 गानां शाखाः यस्य तत् । तिरोधानयोग्यमिति भावः । (भूतपतेः)
 शिवस्य (ध्यानास्पदं) समाधिस्थानम् । आस्पदं प्रतिष्ठायामिति
 निपातः (१) । (विवेश) ॥ ४३ ॥

स इति । आसन्नशरीरपातः) आसन्नचतुरः (सः) कामः
 (शार्दूलचर्मव्यवधानवत्यां) शार्दूलचर्मणा व्यवधानवत्यां व्याघ्र-
 चर्मास्तृतायामित्यर्थः । मोक्षश्रीर्वाघ्रचर्मणीति प्राशस्त्यादिति
 भावः । देवदारुद्रुमवेदिकायामासीनम्) उपविष्टं (संयमिनं)
 समाधिनिष्ठं (त्रियम्बकं) त्रिनेत्रं (ददर्श) त्रियम्बकमित्युक्ते पाद-
 पूरणव्यासात्त्रियम्बकमिति पादपूरणार्थोऽयमियडादेशश्चान्दसः

पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकाय-
 ऋज्वायतं सन्नमितोभयांसम् ।
 उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
 प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ॥ ४५ ॥
 भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापं
 कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।
 कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां
 दृष्ट्वा त्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥ ४६ ॥

महाकविप्रयोगादभियुक्तैरङ्गीकृतः । केचित्साहसिकाः त्रिलोचन-
 मिति पेटुः ॥ ४४ ॥

तमेव देवं घड्भिः स्तोकैर्वर्णयति

पर्यङ्केति । (पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायं) पर्यङ्कबन्धेन वीरा-
 सनेन स्थिरपूर्वकायं निश्चलोत्तरार्द्धम् (ऋज्वायतं) ऋजुरायतञ्च
 ऋज्वायतञ्च (सन्नमितोभयांसं) सन्नमितानुभावंसौ यस्य तं
 तथोक्तम् । वृत्तिविषये उभयशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं
 कैयटेन । (उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्) उत्तान ऊर्ध्वतलो यः
 पाणिद्वयस्य सन्निवेशः संस्थानं तस्मात् (अङ्गमध्ये) (प्रफुल्लराजीव-
 मिव) प्रफुल्लं राजीवं पङ्कजं यस्य तमिव स्थितम् । वीरासने
 वशिष्ठः एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि संस्थितम् । इतरस्मिन्
 तथैवोरुं वीरासनेमुदाहृतमिति । तथा योगसारे । उत्तानिते
 करतले करमुत्तानितं परम् । आदायाङ्गगतं दृष्ट्वा ध्यायेद्यस्तस्य
 सोऽन्तरमिति ॥ ४५ ॥

भुजङ्गमेति । (भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापं) भुजङ्गमेन उन्नद्धः

किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारै-

र्भूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः ।

नेत्रैरविस्पन्दितपद्ममालै-

र्लक्ष्मीकृतघ्राणमधोमयूखैः ॥ ४७ ॥

अदृष्टिसंरम्भमिवास्वबाह-

मपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।

अन्तश्चराणां मरुतां निरोधा-

न्निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ ४८ ॥

उक्तमयं नङ्गो जटाकलापो येन तं तथोक्तं (कर्णावसक्तद्विगुणा-
क्षसूत्रं) कर्णावसक्तं कर्णावलम्बीत्यर्थः । अतएव द्विगुणं द्विरा-
वृत्तम् अक्षसूत्रमक्षमाला यस्य तं (कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां)
कण्ठप्रभाणां सङ्गेन मिश्रणेन विशेषनीलाम् अतिनीलां (ग्रन्थि-
मतीं) बन्धनयुतां (कृष्णत्वचं) कृष्णशृङ्गाजिनं (दधानम्) ॥ ४६ ॥

किञ्चिदिति । (किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैः) किञ्चित्प्रकाशाः
ईषत्प्रकाशाः स्तिमिताः निश्चलाः उग्राश्च ताराः कनीनिकाः येषां
तैः । तारकाक्षः कनीनिकेत्यमरः । (भूविक्रियायां) भूविक्षेपे
(विरतप्रसङ्गैः) प्रसक्तिरहितैः (अविस्पन्दितपद्ममालैः) अचलित-
पद्मपङ्क्तिभिः अधःप्रवृत्ता मयूखा येषान्तैः (अधोमयूखैर्नेत्रैः)
त्रिनेत्रत्वात् बहुवचनं (लक्ष्मीकृतघ्राणं) नासाग्रनिविष्टदृष्टिमित्यर्थः ।
करणान्यविहिष्कृत्य स्थाणुवन्निश्चलात्मकः । आत्मानं हृदये ध्याये-
न्नासाग्रन्यस्तलोचन इति योगसारे ॥ ४७ ॥

अदृष्टीति । अन्तश्चरन्तीत्यन्तश्चराः तेषां (अन्तश्चराणां
मरुतां) प्राणादीनां (निरोधात्) हेतोः (अदृष्टिसंरम्भमिवा-

कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गै-

र्ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः ।

मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां

बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ॥ ४६ ॥

मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति

हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।

म्बुवाहं) अवृष्टिसंरम्भम् अविद्यमानवर्षसम्भ्रमम् अम्बुवाहमिव स्थितम् एतेन प्राणनिरोधः सूचितः । (अनुत्तरङ्गम्) अनुद्भूत-तरङ्गम् (अपामाधारं) ऋदं (इव) स्थितम् एतेन अपाननिरोधः सूचितः । तथा (निवातनिष्क्रम्यं) निवाते निर्वातदेशे निष्क्रम्यम् निश्चलं (प्रदीपमिव) स्थितम्, एतेन शेषवायुनिरोधः सूचितः । निवातावाग्रायावातावित्यमरः ॥ ४८ ॥

कपालेति । (कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैः) कपालनेत्रान्तरेण ब्रह्मकरोटिनेत्रविवरेण लब्धमार्गैः (शिरस्तः) ब्रह्मरन्धात् । पञ्चम्यास्तसिन् । (उदितैः) उद्भूतैः (ज्योतिःप्ररोहैः) तेजोऽङ्कुरैः (मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां) मृणालसूत्राधिकं सौकुमार्यं मार्दवं यस्यास्तां (बालस्येन्दोः) शिरश्चन्द्रस्य (लक्ष्मीं ग्लपयन्तम्) ॥ ४६ ॥

मन इति । नवद्वारनिषिद्धवृत्ति) नवभ्यो द्वारेभ्यो निषिद्धा निवर्त्तिता वृत्तिः सञ्चारो यस्य तत्तथोक्तं (समाधिवश्यं) समाधिना प्रणिधानेन वश्यं वशङ्कतम् । यत्प्रत्ययः । प्रणिधानं समाधानं समाधिश्च समाश्रय इति हलायुधः । (मनः हृदि) हृदयाख्ये अधिष्ठाने (व्यवस्थाप्य) तथाच वशिष्ठः । यतो निर्याति विषयान्, यस्मिंश्चैव प्रलीयते । हृदयं तद्विजानीयान्मनसः स्थितिकारण-

यमक्षरं क्षेत्तविदो विदुस्त-
 मात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ ५० ॥
 स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं
 पश्यन्तदूरान्मनसाप्यधृष्यम् ।
 नालक्षयत् साध्वससन्नहस्तः
 स्रस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥ ५१ ॥
 निर्व्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्य्यं
 सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।
 अनुप्रयाता वनदेवताभ्या-
 मट्टश्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

मिति । (क्षेत्रविदः) क्षेत्रज्ञाः पुरुषाः । (यं) न क्षरतीति (अक्ष-
 रम्) अविनाशिनं (विदुः) विदन्ति । विदोऽल्लोकेति भेजुस्(१) ।
 (तमात्मानम् आत्मनि) स्वस्मिन् (अवलोकयन्तं) साक्षात्कुर्वन्तम्
 स्वातिरेकेण परमात्मनोऽभावादिति भावः ॥ ५० ॥

स्मर इति । (स्मरः) कामः (तथाभूतं) पूर्वोक्तरूपं (मनसा-
 प्यधृष्यमयुग्मनेत्रं) विषमाक्षम् (अदूरात्पश्यन्) (साध्वससन्नहस्तः)
 साध्वसेन सन्नहन्तो विस्मयपाणिः सन् (स्वहस्तात् स्रस्तं शरं चाप-
 मपि) चापञ्च (नालक्षयत्) न विवेद भीतो मुक्ष्यतीति भावः ॥ ५१ ॥

निर्व्वाणेति । (अथ) निर्व्वाणेन नाशेन भूयिष्ठं (निर्व्वाण-
 भूयिष्ठं) नष्टप्रायमित्यर्थः (अस्य) स्मरस्य वीर्य्यं बलं (वपुर्गुणेन)
 सौन्दर्य्येण (सन्धुक्षयन्तीव) पुनरुज्जीवयन्तीव स्थिता (वनदेव-

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मराग-
 माकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
 मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं
 वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥
 आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां
 वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
 पथ्याप्तपुष्पस्तवकावनमा
 सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ५४ ॥

ताभ्यां सखीभूताभ्याम् (अनुप्रयाता) अनुगतम् (स्थावरराजकन्या)
 पार्वती (अदृश्यत) दृष्टा ॥ ५२ ॥

तामेवाह चतुर्भिः श्लोकैः ।

अशोकेति । (अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागं) अशोकपुष्पेण निर्भ-
 र्त्सितास्तिरस्कृताः पद्मरागा येन तत् तथोक्तम् (आकृष्टहेमद्युति-
 कर्णिकारं) आकृष्टहेमद्युतीनि आहृतस्वर्णाभरणवर्णानि कर्णि-
 काराणि यस्मिन् तत्तथोक्तं (मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं) मुक्ता-
 कलापीकृतानि सिन्धुवाराणि निर्गुण्डीकुसुमानि यस्मिन् तत् ।
 सिन्धुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपीत्यमरः । (वसन्तपुष्पा-
 भरणं) वसन्तपुष्पाख्येवाभरणं (वहन्ती) ॥ ५३ ॥

आवर्जितेति । (स्तनाभ्यां किञ्चिदावर्जिता) (इव) ईषदानमित-
 वपुः (तरुणार्करागं) तरुणार्कस्य राग इव रागो यस्य तत् बाला-
 र्करागमित्यर्थः । उपमानपूर्वपदो बज्रव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च ।
 (वासो वसाना) आच्छादयन्ती । अतएव (पथ्याप्तपुष्पस्तवकाव-

स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना
 पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम् ।
 न्यासीकृतां स्थानविदा स्तरेण
 मौर्वीं द्वितीयांमिव कार्मुकस्य ॥ ५५ ॥
 सुगन्धिनिश्वासविट्दृढदृष्ट्यां
 विम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।
 प्रतिक्षणं संभ्रमलोलदृष्टि-
 लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥

(नद्या) (पल्लविनी) किशलयवती (सञ्चारिणी लतेव) स्थितेति
 शेषः ॥ ५४ ॥

स्रस्तामिति । (स्थानविदा) निक्षेपयोग्यस्थानवेदिना (स्तरेण)
 (न्यासीकृतां) निक्षेपीकृताम् (कार्मुकस्य) कर्मणि प्रभवतीति कार्मुकं
 धनुः । कर्मण उकञ् इत्युक्ञ्प्रत्ययः (१) । तस्य (द्वितीयां मौर्वी-
 मिव) स्थिताम् । अत्र हि न्यस्ता मौर्वी उत्तरत्र हरवैरनिर्यात-
 नाय उपयुज्यत इति भावः । (नितम्बात् स्रस्तां) चलितां (केशर-
 दामकाञ्चीं) केशरदाम वकुलमाला सैव काञ्ची तां (पुनः पुन-
 रवलम्बमाना) हस्तेन धारयन्ती ॥ ५५ ॥

सुगन्धीति । (सुगन्धिनिश्वासविट्दृढदृष्ट्यां) सुगन्धिभिर्निश्वासे-
 विट्दृढदृष्ट्यां (विम्बाधरासन्नचरं) विम्बतुल्योऽधरो विम्बाधरः ।
 दृष्टौ मध्यपदलोपः स्यादिति वामनः । तस्यासन्नचरं सन्निकृष्ट-
 चरं (द्विरेफं) भङ्गं (प्रतिक्षणं) (संभ्रमलोलदृष्टिः) संभ्रमेण लोल-
 दृष्टिः चञ्चलाक्षो सती (लीलारविन्देन निवारयन्ती) ॥ ५६ ॥

तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां
रतेरपि द्वीपदमादधानाम् ।
जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः
स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंस ॥ ५७ ॥
भविष्यतः प्रत्युत्तमा च शम्भोः
समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।
योगात् स चान्तः परमात्मसंज्ञं

दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥ ५८ ॥

तामिति । (सर्वावयवानवद्यां) सर्वावयवेष्वनवद्यामगच्छाम् ।
अवयवपण्येति निपातः (१) (रतेः) कामकलत्रस्य (अपि द्वीपदं)
लज्जानिमित्तं (आदधानां) न्यूनतामापहन्तोमित्यर्थः । (तां)
पार्ष्वतीं (वीक्ष्य) (पुष्पचापः) कामः (जितेन्द्रिये) दुर्जयेऽपीत्यर्थः ।
(शूलिनि) शिवे विषये (स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंस) चकमे ।
पूर्वं साध्वसन्नहस्त इत्यादिना कार्यसिद्धेरनूलितत्वाभिधाना-
दिह पुनरित्युक्तम् ॥ ५७ ॥

भविष्यत इति । (उमा च भविष्यतः प्रत्युः शम्भोः प्रतिहार-
भूमिं) द्वारदेशं (समाससाद) । स्त्री द्वारद्वारं प्रतीहार इत्यमरः ।
(सः) शम्भुः (च) (अन्तः परमात्मसंज्ञं) परमात्मेति संज्ञा यस्य तत्
(परं) मुख्यम् । परं दूरान्यमुख्येऽपि यादवः । (ज्योतिर्दृष्ट्वा)
साक्षात्कृत्य (योगात्) ध्यानात् । योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्कति-
युक्तिर्वित्यमरः । (उपारराम) उपारत । व्याङ् परिभ्यो रमः इति
परस्मैपदम् (२) ॥ ५८ ॥

ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रै-
 रधः कथञ्चिद् धृतभूमिभागः ।
 शनैः कृतप्राणविसृक्तिरीशः
 पर्यङ्कबन्धं निविडं विभेद ॥ ५९ ॥
 तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी
 शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।
 प्रवेशयामास च भर्तुरेनां
 भूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥

तत इति । ततो भुजङ्गाधिपतेः) शेषस्य (फणाग्रैः अधः)
 भूमेरधः (कथञ्चित्) अतियत्नेन (धृतभूमिभागः) धृतो भूमिभागः
 स्तोपवेशनभूभागो यस्य सः तथोक्तः । वायुधारणाहितलाघव-
 निवृत्त्या भगवतो गुरुत्वादिति भावः । (शनैः) कृता प्राणानां
 प्राङ्निवृद्धानां विमुक्तिः पुनः सञ्चारो येन सः (कृतप्राणविमुक्तिः
 ईशो निविडं) दृढं (पर्यङ्कबन्धं) वीरासनं (विभेद) शिथिली-
 चकार ॥ ५९ ॥

तस्मा इति । अथ (नन्दी तस्मै) भगवते । क्रियाग्रहणात्
 चतुर्थी । (प्रणिपत्य) नमस्कृत्य (शुश्रूषया) सेवया निमित्तेन
 (उपेतां) सेवार्थमागतामित्यर्थः । (शैलसुतां शशंस) निवेदय-
 मास । (भर्तुः) स्वामिनो (भूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम्) भूक्षेप-
 मात्रेण भूसंज्ञैवानुमतप्रवेशाम् अङ्गीकृतप्रवेशाम् (एनां)
 शैलसुतां (प्रवेशयामास च) ॥ ६० ॥

तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं
 स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ।
 व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूले
 पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥ ६१ ॥
 उमापि नीलालकमध्यशोभि
 विस्त्रंसयन्ती नवकर्णिकारम् ।
 चकार कर्णच्युतपल्लवेन
 मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥
 अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति
 सा तय्यमेवाभिहिता भवेन ।

तस्या इति । (तस्याः) पार्वत्याः (सखीभ्यां) पूर्वोक्ताभ्यां
 (स्वहस्तलूनः) स्वहस्तेन लून उपचितः (पल्लवभङ्गभिन्नः) किसलय-
 शकलमिश्रः (शिशिरात्ययस्य) वसन्तस्य सम्बन्धी (पुष्पोच्चयः)
 पुष्पप्रकरः । हस्तादाने चेरस्तेय इति (१) घञ्निघयत्वात्कवीनामयं
 ग्रामादिकः प्रयोग इति वल्लभः । (त्र्यम्बकपादमूले) (प्रणिपात-
 पूर्वम्) प्रणतिपूर्वकं (व्यकीर्यत) विद्धिमः ॥ ६१ ॥

उमापीति । (उमापि नीलालकमध्यशोभि) नीलालकानां
 मध्ये शोभत इति तथोक्तम् अलकन्यस्तमित्यर्थः । (नवकर्णिकारं
 विस्त्रंसयन्ती) (कर्णच्युतपल्लवेन) कर्णच्युतः पल्लवो यस्य तेन (मूर्ध्ना
 वृषभध्वजाय प्रणामं चकार) क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् ॥ ६२ ॥

न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्
 पुष्पान्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥ ६३ ॥
 कामस्तु वाणावसरं प्रतीक्ष्य
 पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षुः ।
 उमासमक्षं हरवद्वलक्ष्यः
 शरासनज्यां सुहृदाममर्श ॥ ६४ ॥

अनन्येति । (सा) कृतप्रणामा देवी (भवेन) हरेण अन्यां न
 भजतीति (अनन्यभाजम्) भजोष्विरिति खिप्रत्ययः (१) । सर्व-
 नान्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवङ्गावः । (पतिमाप्नुहीति तथ्यं)
 सत्यं (एवाभिहिता) उक्ता उत्तरत्र तथैव सम्भवादिति भावः ।
 अभिदधातेर्ब्रुवर्थस्य दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । तथाहि
 (हीश्वरव्याहृतयः) महापुरुषोक्तयः (कदाचित्) अपि (लोके) भुवने ।
 लोकरुह भुवने जने इत्यमरः । (विपरीतं) विसंवादिनम् (अर्थम्)
 अभिधेयं (न पुष्पान्ति) न बोधयन्तीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

कामस्त्विति । (कामस्तु वाणावसरं प्रतीक्ष्य) उमासन्निधाना-
 दयमेव वाणप्रयोगसमय इति ज्ञात्वा पतङ्गेन तुल्यं (पतङ्गवत्) शल-
 भवत् । समौ पतङ्गशलभावित्यमरः । तेन तुल्यं क्रियाचेदितिरिति
 वति प्रत्ययः (२) । (वह्निमुखं विविक्षुः) प्रवेष्टुमिच्छुः । विप्रतेः
 सनन्तादुपत्ययः । उमायाः समक्षम् (उमासमक्षम्) अक्ष्णोः समी-
 पम् अथयोभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः (३) ।

(१) पा० ३ । २ । ६२ सू० ।

(२) पा० १५ । १ । ११ सू० ।

(३) पा० ५ । ४ । १०७ सू० ।

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी
तपस्विने ताम्बरुचा करेण ।
विशोषितां भानुमतो मयूखै-
र्मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ॥ ६५ ॥
प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्
त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
सम्भोहनं नाम च पुष्पधन्वा
धनुष्यमोघं समधत्त वाणम् ॥ ६६ ॥

(हरबद्धलक्ष्यः) हरे बद्धलक्ष्यः सन् (शरासनज्यां) शरासनस्य ज्यां
मौर्वी (मुञ्जराममर्शं) परान्दृष्टवान् ॥ ६४ ॥

अथोपेति । (अथ गौरी) तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । अस्मा-
यामेधास्त्रजोविनिरिति विनिप्रत्ययः (१) । तस्मै (तपस्विने)
गिरिशाय (ताम्बरुचा) रक्तवर्णेन (करेण भानुमतः) अंशुमतः
(मयूखैः) (विशोषितां) (मन्दाकिनीपुष्करबीजमालां) मन्दाकिन्याः
पुष्कराणि पद्मानि तेषां बीजानि तेषां मालां जपमालिकाम्
(उपनिन्ये) समर्पितवती ॥ ६५ ॥

प्रतिग्रहीतुमिति । (त्रिलोचनश्च प्रणयिप्रियत्वात्) अर्थिप्रिय-
त्वात् (तां) अक्षमलां (प्रतिग्रहीतुं) स्वीकर्तुम् (उपचक्रमे) ।
पुष्पं धनुर्यस्य स (पुष्पधन्वा) कामः (च) वा सञ्ज्ञायाम् (२) इत्य-
नडादेशः । सम्भुह्यते अनेनेति (सम्भोहनं नाम) । नामेति
प्रसिद्धौ । (अमोघं वाणं) शायकं (धनुषि समधत्त) संहित-
वान् ॥ ६६ ॥

हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्य-
 चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
 उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे
 व्यापारयामास विलोचनानि ॥ ६७ ॥
 विटण्वती शैलसुतापि भाव-
 मङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
 साचीकृता चारुतरेण तस्थौ
 मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ६८ ॥

हरस्त्विति । (हरस्तु) हरोऽपि (चन्द्रोदयारम्भे अम्बुराशि-
 रिब) (किञ्चित्) ईषत् (परिलुप्तधैर्यः) नतु प्राकृतजनवदत्यन्त-
 लुप्तधैर्य इति भावः । (विम्बफलाधरोष्ठे) विम्बफलतुल्य-
 अधरोष्ठो यस्य तस्मिन् (उमामुखे) (विलोचनानि व्यापारयामास)
 त्रिभिरपि लोचनैः सामिलाघमद्राक्षीदित्यर्थः । एतेन भगवतो-
 रतिभावोदय उक्तः ॥ ७७ ॥

विटण्वतीति । (शैलसुतापि स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः) विकस-
 त्कोमलनीपसदृशैः पुष्पकितैरित्यर्थः । ईषदसमाप्तौ कल्प-
 प्रत्ययः (१) । (अङ्गैर्भावं) रत्याख्यं (विटण्वती) प्रकाशयन्ती (चारु-
 तरेण पर्यस्तविलोचनेन) ब्रीडाविभ्रान्तनेत्रेण (मुखेन) असाचि
 साचि सम्पद्यमाना कृता (साचीकृता) तिर्यक्कृता । तिर्यगर्थे साचि
 तिर इत्यमरः । (तस्थौ) (१) क्रिया मुखं साचीकृत्य स्थितेत्यर्थः । न
 केवलं हरस्यैव देव्या अणुदितो रतिभाव इति भावः ॥ ६८ ॥

अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः
 पुनर्वशित्वाद्बलवन्निगृह्य ।
 हेतुं स्वचेतोर्विक्रतेर्दिदृक्षु-
 दिंशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६६ ॥
 स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं
 नतांसमाकुञ्चितसथ्यपादम् ।
 ददर्श चक्रीकृतचारुचापं
 प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥

अथेति । (अथ) अयुग्मानि नेत्राणि यस्य सः (अयुग्मनेत्रः)
 त्रिनेत्रः (वशित्वात्) जितेन्द्रियत्वात् (इन्द्रियक्षोभं) पूर्वोक्तमिन्द्रिय-
 विकारं (पुनर्वलवत्) दृढं (निगृह्य) निवार्य (स्वचेतोर्विक्रतेः)
 स्वचित्तविकारस्य (हेतुं) कारणं (दिदृक्षुः) द्रष्टुमिच्छुः (दिशा-
 मुपान्तेषु दृष्टिं ससर्ज) प्रसारयामास ॥ ६६ ॥

स इति । (सः) भगवान् (दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं) दक्षिणा-
 पाङ्गे निविष्टा स्थिता मुष्टिर्यस्य तं (नतांसं) (आकुञ्चितसथ्यपादं)
 आकुञ्चितः सथ्यपादो यस्य तम् आलीढाख्यस्थानके स्थितमित्यर्थः ।
 (चक्रीकृतचारुचापं) मण्डलीकृतसौम्यकोदण्डं (प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्म-
 योनिं) मनोभवं (ददर्श) आलीढलक्षणमाह यादवः । स्थानानि
 धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । वितस्थन्तरगौ पादौ मण्डलं
 तोरणाकृती । समानौ स्यात्समपदमालीढं पदमग्रतः । दक्षिणं
 वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्यय इति ॥ ७० ॥

तपःपरामर्शविद्वदमन्यो-

भूमङ्गदुष्प्रेक्षसुखस्य तस्य ।

स्फुरन्नुदर्विः सहसा तृतीया-

दक्षाः कृशानुः किल निष्पपात ॥ ७१ ॥

क्रोधं प्रभो ! संहर संहरेति

यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ।

तावत् स वज्रिर्भवनेज्जन्मा

भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ७२ ॥

तप इति । (तपःपरामर्शविद्वदमन्योः) तपःपरामर्शेन तपस-
आस्तीन्दनेन विद्वदमन्योः प्रवृद्धकोपस्य (भूमङ्गदुष्प्रेक्षसुखस्य)
भूमङ्गेण दुष्प्रेक्षं दुर्दृशं सुखं यस्य तस्य (तस्य) हरस्य (तृतीया-
दक्षाः स्फुरन्) उदीप्यमानः (उदर्विः) उद्भूतज्वालाः (कृशानुः)
अग्निः (सहसा) अतर्कितमेव । अतर्किते तु सहस्रेत्यमरः
(निष्पपात किल) निष्पक्राम खलु ॥ ७१ ॥

क्रोधमिति । हे (प्रभो) ! स्वामिन् (क्रोधं संहर संहर)
निवर्तय निवर्तय । चापलो द्वे भवत इति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन
द्वित्वम् । सम्भ्रमेण वृत्तिश्चापलमिति काशिका । (इति) एवं
(मरुतां) देवानां (गिरः) वाचः (खे) व्योम्नि (यावच्चरन्ति) प्रव-
र्तन्ते (तावत्) तत्कालमेव भवस्य नेत्राज्जन्म यस्य सः (भवनेज्ज-
न्मा) । अवर्ज्यो वज्रग्रीहिर्यधिकरणो जन्मादुत्तरपद इति
वामनः । (स वज्रिर्मदनं) भस्मैवावशेषो यस्य तं (भस्मावशेषं
चकार (ददाहेत्यर्थः) ॥ ७२ ॥

तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं
मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्त्तं
कृतोपकारेव रतिर्वभूव ॥ ७३ ॥

तमाशु विघ्नं तपसस्तपस्वी
वनस्पतिं वज्र इदावभज्य ।

स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्तुमिच्छ-
न्नन्तर्दधे भूतपतिः समूतः ॥ ७४ ॥

शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ।

तीव्रेति । (तीव्राभिषङ्गप्रभवेण) अतिदुःसहाभिभवसम्भ-
वेन । अभिषङ्गस्त्वभिभवे सङ्ग आक्रोशमेऽपि चेति वैजयन्ती ।
(इन्द्रियाणां) चक्षुरादीनां (वृत्तिं) व्यापारं (संस्तम्भयता प्रति-
बध्नुता (मोहेन) मूर्च्छया कर्त्रा (रतिः) मदनभार्या (मुहूर्त्तम्)
(अज्ञातभर्तृव्यसना) अज्ञातं भर्तृव्यसनं भर्तृनाशो यया सा
तथोक्ता सती (कृतोपकारेव बभूव) सहसा दुःखोपनिपातान्मु-
र्च्छेत्यर्थः । मोहेन दुःखसंवेदनाभावान्तस्योपकारकत्वोक्तिः ॥ ७३ ॥

तमिति । (तपस्वी) तपोनिष्ठः (भूतपतिः) शिवः (तपसो
विघ्नं) अन्तरायभूतं (तं) कामम् (आशु) (वज्रः) अग्निः (वनस्पतिं)
वृक्षम् (इव) (अवभज्य) भङ्क्ता (स्त्रीसन्निकर्षं) स्त्रीसन्निधानं
(परिहर्तुमिच्छन्) तस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः । (समूतः) सगणः
सन् (अन्तर्दधे ॥ ७४

सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
 शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथञ्चित् ॥७५॥
 सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या
 दुहितरमनुकम्प्यामद्विरादाय दोर्भ्याम् ।
 सुरगज इव विभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्नां
 प्रतिपथगतिरासीत् वेगदीर्घाकृताङ्गः ॥७६॥

शैलात्मजेति । (शैलात्मजा) पार्वती (अपि) (उच्छिरसः)
 उन्नतशिरसो महतः (पितुरभिलाषं) हरोवरोऽस्त्विति मनोरथं;
 (ललितं) सुन्दरम् (आत्मनो वपुश्च व्यर्थं) निष्फलं (समर्थं)
 विचार्य (सख्योः समक्षं) पुरः (इति च) हेतुना (अधिकजातलज्जा)
 अधिकं जातलज्जा समानजनसमक्षमवमानस्यातिदुःसहत्वादिति
 भावः । (शून्या) निरुत्साहा सती (कथञ्चित्) कृच्छ्रेण भवन-
 स्याभिमुखी (भवनाभिमुखी) (जगाम) ॥ ७५ ॥

सपदीति । (सपदि अत्रिः) हिमवान् (रुद्रसंरम्भभीत्या)
 रुद्रस्य संरम्भात्कोपात् भीत्या । संरम्भः सम्भ्रमे कोप इति विश्वः ।
 (मुकुलिताक्षीं) निमीलितनेत्राम् । बज्रव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः खाङ्गात्
 घञ् इति घञ्प्रत्ययः (१) । षिदूरादिभ्यश्चेति ङीप् (२) । अनु-
 कम्पितुमर्हाम् (अनुकम्प्याम्) ऋहलोर्ण्यदिति ण्यप्रत्ययः (३) ।
 (दुहितरं दोर्भ्यामादाय) (दन्तलग्नां) दन्तयोर्लगां (पद्मिनीं)

(१) पा० । ५ । ४ । ११० सू० ।

(२) पा० ४ । ४ । ११३ सू० ।

(३) पा० ३ । १ । १२४ सू० ।

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे
महाकाव्ये मदनदहनो नाम
तृतीयः सर्गः ।

नलिनीं (निम्नत् सुरगज इव) (वेगदीर्घीकृताङ्गः) वेगेन रयेण
दीर्घीकृताङ्गः आयतीकृतशरीरः सन् पन्थानम्यति गता प्रतिपथा
मार्गानुस्वारिणी गतिर्यस्य सः (प्रतिपथगतिरासीत्) पन्थान-
मनुसृत्य जगामेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
कुमारसम्भवव्याख्यायां सङ्गीवनीसमाख्यायां
तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

अथ मोहपरायणा सती
विवशा कामबधुर्विवोधिता ।
विधिना प्रतिपादयिष्यता
नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥ १ ॥

मूर्च्छिता रतिरित्युक्तम् सम्प्रति तद्वृत्तान्तमेवाह
अथेति । (अथ) अनन्तरं मोहो मूर्च्छा परम् अयनम्
आश्रयो यस्याः सा (मोहपरायणा) मोहैकशरणा (सती) ।
परायणमभिप्रेते तत्परे परमाश्रय इति यादवः । (विवशा) मूढ-
त्वान्निश्चेष्टा (कामबधुः) रतिः (असह्यवेदनं) असह्या दुःसहा
वेदना यस्मिन् तत्तथोक्तम् । (नववैधव्यं) विधवायाः गतभर्तृकाया
भावः वैधव्यं नवच्च तत् वैधव्येति नववैधव्यम् । नवग्रहणं दुः-
सहत्वद्योतनार्थम् । (प्रतिपादयिष्यता) अनुभावयिष्यता क्रियार्थ-
क्रियायां लट् (१) । (विधिना) दैवेन । विधिर्विधाने दैवे चेत्य-
मरः । (विवोधिता) वैधव्यानुभावफलोऽयं विधिरिति भावः ।
अस्मिन् सर्गे वियोगिनीवृत्तानि । विधमे ससजा गुरुः समे
समरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनीति लक्षणात् ॥ १ ॥

अवधानपरे चकार सा
 प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।
 न विवेद तयोरदृष्टयोः
 प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ॥ २ ॥
 अयि जीवितनाथ जीवसी-
 त्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।
 ददृशे पुरुषाकृतिं क्षितौ
 हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥

अवधानेति । (सा) रतिः (प्रलयान्तोन्मिषिते) प्रलयान्ते
 मूर्च्छावसाने । प्रलयो नष्टचेष्टतेत्यमरः । उन्मिषिते उन्मीलिते
 (विलोचने) नयने अवधानं परं प्रधानं ययोस्ते (अवधानपरे)
 दिदृक्षया अवहिते (चकार) । अष्टव्याभावात्तु न विवेदेत्याह
 नेति । (प्रियं) कामम् अदृष्टयोः त्वमिं न गतयोः नित्यदिदृक्ष-
 माणयोरित्यर्थः (तयोः) लोचनयोः दर्शनक्रियापेक्षया सम्बन्धे षष्ठी ।
 (अत्यन्तविलुप्तदर्शनं) अत्यन्तविलुप्तं दर्शनं खलोचनयोः करणयो-
 र्यस्य कर्माभूतस्य तम् अत्यन्तविलुप्तदर्शनं सन्तं (न विवेद) न
 ज्ञातवती । प्रियनाशापरिज्ञानादिदृक्षाच्चक्रे इति तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

अयीति । अयीति प्रश्ने । अयि प्रश्नानुनययोरिति विश्वः ।
 (अयि जीवितनाथ) ! (जीवसि) प्राणिषि कश्चिदिति (अभिधाय)
 (उत्थितया) (तया) रत्या (पुरः) अग्रे (क्षितौ) पुरुषस्य आकृति-
 रिव आकृतित्यस्य तत् (पुरुषाकृति) (केवलं) एकं (हरकोपानल-
 भस्म ददृशे) दृष्टं न तु पुरुष इति भावः ॥ ३ ॥

अथ सा पुनरेव विह्वला
 वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
 विललाप विकीर्णमूर्धजा
 समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥
 उपमानमभूद्विलासिनां
 करणं यत्तव कान्तिमत्तया ।
 तदिदं गतमीदृशीं दशां
 न विदीर्ये कठिनाः खलु लियः ॥ ५ ॥

अथेति । (अथ) भस्मादर्शनानन्तरं (पुनरेव विह्वला) विह्वला
 (वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी) वसुधालिङ्गनेन दितिलुगठनेन धूसरो
 धूसरवर्णा स्तनौ कुचौ यस्याः सा तथोक्ता । खाङ्गाचोपसर्जना-
 दसंयोगोपधादिति ङीप् । (विकीर्णमूर्धजा) विकीर्णा विक्षिप्ताः
 मूर्धजाः केशा यस्याः सा तथोक्ता सा रतिः (स्थलीं) वनभूमिं
 तत्त्वान् प्राणिन इत्यर्थः । जानपदकुण्डगोणस्थलेत्यादिना ङीप्
 (१) । (समदुःखां) खलुल्यशोकां (कुर्वतीव) (विललाप) परि-
 देक्षितवती । विलापः परिदेवनमित्यमरः ॥ ४ ॥

उपमानमिति । (तव यत्करणं) गात्रम् । करणं साधकतमं
 क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपीत्यमरः । (कान्तिमत्तया) सौन्दर्येण हेतुना
 (विलासिनां) विलासनशीलानाम् । वौ कलषेत्यादिना विभुषण-
 प्रत्ययः (२) । उपमीयते येन तत् (उपमानम्) अभूत् (तत्) करणं

(१) पा० ४ । १ । ४२ सू० ।

(२) पा० १ । २ । १४३ सू० ।

क्व नु मां त्वदधीनजीवितां
विनिकीर्य्य क्षणभिन्नसौहृदः ।
नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो
जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥ ६ ॥

(इदं द्रष्टव्यं दशां) अवस्थां (गतं) भस्मीभूतमित्यर्थः । तथापि
(न विदीर्य्य) न विदीर्णा भवामि । कर्त्तरि लट् । तथाहि (स्त्रियः
कठिनाः खलु) कठिनत्वादविदीर्य्यमाणत्वमित्यर्थः । कारणात्कार्य-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । धीरसञ्चारिणी दृष्टिर्गतिर्गोचरभा-
ञ्चिता । क्षितपूर्व्वं तथालापो विलास इति कीर्त्तितः ॥ ५ ॥

केति । हे प्रिय ! (क्षतसेतुबन्धनः) भग्नसेतुबन्धः (जल-
सङ्घातः) जलौघः (नलिनीमिव) जलैकायत्तजीवितामिति शेषः ।
(त्वदधीनजीवितां) त्वदायत्तप्राणां (मां क्व नु विनिकीर्य्य) कुत्र
वा निक्षिप्य (क्षणभिन्नसौहृदः) क्षणव्यक्तसौहार्दः सन् (विद्रुतः)
पलायितोऽसि । सेतुसौहृदयोः स्थितिहेतुत्वेन साम्यम् । सुहृदो
भावः सौहृदम् । युवादित्वादणप्रत्ययः (१) । हृदयस्य हृत्स्वय-
दण्णासेष्विति हृदादेशः अणिहृद्भावात् न हृद्गसिन्धुन्ते-
पूर्व्वपदस्य च इत्युभयपदवृद्धिः (२) हृदभूतस्याणिवधाने तूभयपद-
वृद्धिः स्यात् यथा सुहृदः भावः सौहार्दमिति तदेवाह वामनः ।
सौहृददर्पोर्हृदशब्दौ अनणि हृद्भावादिति ॥ ६ ॥

(१) पा० ५ । १ । १३० सू० ।

(२) पा० ७ । ३ । १६ सू० ।

कृतवानसि विप्रियं न मे
 प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।
 किमकारणमेव दर्शनं
 विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥
 स्मरसि स्मर मेखलागुणै-
 रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।
 च्युतकेशरदूषितेक्षणा-
 न्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥ ८ ॥
 हृदये वससीति मत्प्रियं
 यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।

कृतवानिति । हे प्रिय ! त्वं (मे) मम (विप्रियम्) अप्रियं
 (कृतवान् नासि) (मया च ते) तव (प्रतिकूलं) अप्रियं (न कृतम्)
 (अकारणं) निष्कारणमेव परस्परापकाररूपकारणाभावेऽपीत्यर्थः ।
 क्रियाविशेषणमेतत् । (विलपन्त्यै) त्वदर्शनाधिन्यै अपीति भावः
 (रतये) (किं) कथं (दर्शनं न दीयते) । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ॥ ७ ॥

विप्रियमाशङ्कते

स्मरसीति । हे स्मर ! (गोत्रस्खलितेषु) नामधेयत्वासेषु ।
 गोत्रं नाम्न्यचले कुले इति विश्वः । (मेखलागुणैः बन्धनं स्मरस्युत)
 स्मरसि वा । विकल्पे किं किमुत चेत्यमरः । (च्युतकेशरदूषिते-
 क्षणानि) च्युतकेशरैर्भ्रष्टकिञ्चलैः दूषितेऽक्षणे येषु तानि (अव-
 तंसोत्पलताडनानि) सधूलिक्षेपताडनानीत्यर्थः । स्मरसि (वा)
 अपकारस्मरणादिदमदर्शनमिति भावः ॥ ८ ॥

उपचारपदं न चेद्दिदं

त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ ९ ॥

परलोकनवप्रवासिनः

प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।

विधिना जन एष वञ्चितः

स्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥ १० ॥

हृदय इति । (हृदये वसतीति) स्मरवाक्यानुवादः । इत्येवं
रूपं (मत्प्रियं) (यदवोचः) उक्तवानसि । ब्रूजो लुङि वच उम्
इत्युमागमः (१) । (तत्कैतवमवैमि) मिथ्येति मन्ये (इदं) वचनम्
(उपचारपदं) परस्य रञ्जनार्थं यदसत्यभाषणं स उपचारस्तस्य पदं
स्थानं कैतवस्थानमिति यावत् (न चेत् त्वमनङ्गः) अशरीरः (कथं
रतिः अक्षता) अविनष्टा । आश्रयनाशेऽप्याश्रितमविनष्टमिति
विरोधादिति भावः ॥ ९ ॥

न च मे कश्चिद्विचारः किन्तु लोकः शोच्यत इत्याह

परलोकेति । (परलोकनवप्रवासिनः) परलोकं प्रति नव-
प्रवासिनोऽचिरप्रोषितस्य अनेन अनुगमनकालानतिपातः सूच्यते ।
(तव पदवीं) मार्गं (प्रतिपत्स्ये) त्वामनुगमिष्यामीत्यर्थः । अतो मे
नास्ति विचार इति भावः । किन्तु (विधिना) दैवेन (एष जनः)
लोकः (वञ्चितः) प्रतारितः (देहिनां सुखं त्वदधीनं) त्वय्यधीनं
(खलु) अधिशब्दस्य शौण्डादिकत्वात्सप्तमी शौण्डैरिति समासः (२) ।

(१) पा० ७ । ४ । २० सू० ।

(२) पा० २ । १ । ४० सू० ।

रजनीतिमिरावगुण्डिते
 पुरमार्गे घनशब्दविक्रवाः ।
 वसतिं प्रिय ! कामिनां प्रिया-
 स्त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥ ११ ॥
 नयनान्यरुणानि घूर्णयन्
 वचनानि स्खलयन् पदे पदे ।
 असति त्वयि वारुणीमदः
 प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

अधुत्तरपदादिति खप्रत्ययः (१) । एवमन्यत्रापि । सुखप्रदाभावे
 कुतः सुखमिति भावः ॥ १० ॥

तदेवाह रजनीति । हे (प्रिय) ! (रजनीतिमिरावगुण्डिते)
 रजनीतिमिरेणावगुण्डिते आवृते (पुरमार्गे) घनशब्दविक्रवाः)
 गर्जितभीताः (प्रियाः कामिनां वसतिं प्रापयितुं त्वदृते) त्वां विना ।
 अन्यारादितर्त्त इत्यादिना पञ्चमी (२) । (क ईश्वरः) शक्तः न
 कश्चिदित्यर्थः । न हि कामन्थानां भीतिरस्तीति भावः ॥ ११ ॥

नयनानीति । (अरुणानि नयनानि घूर्णयन्) भ्रमयन् तथा
 (पदे पदे) प्रतिपदम् । वीष्ठायां द्विरुक्तिः (वचनानि स्खल-
 यन्) विपर्यासयन् (प्रमदानां वारुणीमदः) मद्यमदः (अधुना)
 (त्वय्यसति) (विडम्बना) अनुकृतिमात्रम् । मदनाभावे मदस्य
 निष्फलत्वादिति भावः । तथा च शिशुपालव्रधे तं मदो दयित-
 सङ्गमभूष इति ॥ १२ ॥

अवगम्य कथीकृतं वपुः
 प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।
 बज्जलेऽपि गते निशाकर-
 स्तनुतां दुःखमनङ्ग ! मोक्ष्यति ॥ १३ ॥
 हरितारुणचारुबन्धनः
 कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।
 वद सम्प्रति कस्य वाणतां
 नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

अवगमेति । हे (अनङ्ग !) अशरीर ! (प्रियबन्धोः) प्रियसखस्य (तव वपुः) शरीरं (कथीकृतम्) अकथा कथा सम्प्रत्य-
 मानं कृतं शब्दमात्रावशिष्टम् (अवगम्य) ज्ञात्वा (निष्फलोदयः)
 उद्दीप्याभावात् उद्दीपनवैफल्यमिति भावः । (निशाकरः) चन्द्रः
 (बज्जले) दृष्टापक्षे (गतेऽपि तनुतां) काश्यं (दुःखं) यथा तथा
 दृष्ट्यात् (मोक्ष्यति) वृथा वृद्धिरिति दुःखायिष्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

हरितेति । (हरितारुणचारुबन्धनः) हरितश्च अरुणश्च ।
 वर्णोर्वर्णेनेति तत्पुरुषः (१) । हरितारुणं चारु बन्धनं वृत्तं पुङ्खश्च
 यस्य स तथोक्तः । (कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः) कलेन मधुरेण
 पुंस्कोकिलशब्देन पुरुषकोकिलनादेन सूचितः अनुमापितश्च चूत-
 चर्वणकार्यत्वात्कलशब्दस्येति भावः । (नवचूतप्रसवः) नवचूतकुसमं
 (सम्प्रति कस्य वाणतां) शरत्वं (गमिष्यति वद) । अन्यस्य
 पुष्पवाणस्याभावादिति भावः ॥ १४ ॥

अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया
 गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।
 विरुतैः करुणस्वनैरियं
 गुरुशोकामनुरोदितोव माम् ॥ १५ ॥
 प्रतिपद्य मनोहरं वपुः
 पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।
 रतिदूतिपदेषु कोकिलां
 मधुरालापनिसर्गपण्डिताम् ॥ १६ ॥

अलीति । (त्वया अनेकशः) बह्वशः (धनुषः) काम् कस्य
 (गुणकृत्ये) मौर्वीकार्यं गुणवत्कर्मणि च (नियोजिता) अधिष्ठता
 (इयम् अलिपङ्क्तिः) (करुणस्वनैः) दीनस्वनैः (विरुतैः) कुञ्चितैः
 (गुरुशोकां) दुर्भरदुःखाम् । गुरुस्तु गीय्यतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि
 दुर्भर इति शब्दार्णवः । (माम् अनुरोदितोव) । उपसर्गात्
 कर्मकत्वम् । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति इडागमः ॥ १५ ॥

प्रतिपद्येति । (तावत् पुनरपि मनोहरं वपुः) शरीरं (प्रति-
 पद्य) प्राप्य (उत्थितः) सन् (मधुरालापनिसर्गपण्डितां) मधुरालापेषु
 प्रियोक्तिषु निसर्गपण्डितां स्वभावप्रगल्भां (कोकिलां रतिदूतिप-
 देषु) सुरतदूतोस्थानेषु (आदिश) आच्चापय प्रगल्भानामेव दौत्या-
 धिकार इति भावः । डीबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य कन्दोभङ्गभयात्
 ऋषः । अपि माघं मघं कुर्याच्छन्दोभङ्गे त्यजेद्विरमिति केचित् ।
 उणादयो बज्जलमिति बज्जलयहयात् ऋष इति वक्तव्यम् ॥ १६ ॥

शिरसा प्रणिपत्य याचिता-

न्युपगूढानि सवेपथूनि च ।

सुरतानि च तानि ते रहः

स्मर ! संसृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥

रचितं रतिपण्डित ! त्वया

स्वयमङ्गेषु ममेदमार्त्तवम् ।

ध्रियते कुसुमप्रसाधनं

तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥

शिरसेति । हे (स्मर !) (शिरसा प्रणिपत्य याचितानि सर्वे-
पथूनि) सकम्पानि । द्वितोयुच् इति अयुच्प्रत्ययः (१) । सात्व-
कान्तरोपलक्षणमेतत् । स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू ।
अशुवैस्वर्यमित्यद्यौ सात्विकाः परिकीर्त्तिता इति (उपगूढानि)
आलिङ्गनानि च । नपुंसके भावे क्तः । (तानि) अनुभूतप्रकाराणि
(रहः) एकान्ते (सुरतानि च संसृत्य मे शान्तिर्नास्ति) । अत्र
समानकर्तृत्वं दुर्घटं समानक्रियापेक्षास्तीति केचित् ॥ १७ ॥

रचितमिति । हे (रतिपण्डित !) रतिकुशल ! (त्वया मम
अङ्गेषु) अवयवेषु (स्वयं रचितम्) ऋतुरस्य प्राप्तं (आर्त्तवम्)
वासन्तम् । ऋतोराण् इत्यण्प्रत्ययः (२) । (कुसुमप्रसाधनं) पुष्पा-
भरणम् इदं (ध्रियते) अवतिष्ठते । धृज् अवस्थान इति धातो-
स्तौदादिकात्कर्त्तरि लट् । (तव तत्) प्रसाधकं (चारु) सुन्दरं
(वपुः) तु (न दृश्यते) ॥ १८ ॥

विबुधैरसि यस्य दारुणै-
 रसमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।
 तमिमं कुरु दक्षिणेतरं
 चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥
 अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना
 पुनरङ्गाश्रयणी भवामि ते ।
 चतुरैः सुरकामिनीजनैः
 प्रिय ! यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥ २० ॥

विबुधैरिति । (दारुणैः) क्रूरैः प्राणान्तिके कर्मणि नियोगा-
 दिति भावः । (विबुधैः) देवैः अनभिज्ञत्वञ्च ध्वन्यते । (यस्य) मच्च-
 रणस्य (परिकर्मणि) प्रसाधने परिकर्म प्रसाधनमित्यमरः ।
 (असमाप्ते) सति (स्मृतोऽसि) (तमिमं दक्षिणेतरं) वामं (मे चरणं
 निर्मितरागं) रचितलाक्षाररागं (कुरु एहि) आगच्छ ॥ १९ ॥

अहमिति । (अहं पतङ्गवर्त्मना) शूलभमार्गेण अग्निप्रवेशेने-
 त्यर्थः । पतङ्गः शूलभे चाग्नौ मार्जारेऽर्के शरे खग इति वैज-
 यन्ती । (एत्य) आगत्य (पुनस्तु अङ्गाश्रयणी) उत्पङ्गवर्त्तिनी
 (भवामि) सम्प्रत्येव भविष्यामि । वर्त्तमानसामोष्ये वर्त्तमानव-
 द्देति लट् (१) । हे (प्रिय !) (दिवि) स्वर्गे (चतुरैः सुरकामिनी-
 जनैः) अमुरोगणैः (यावन्न विलोभ्यसे) विलोभयिष्यसे । यावत्पु-
 रानिपातयोर्लट् (२) इति लट् ॥ २० ॥

मदनेन विनाश्रुता रतिः
 क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।
 वचनीयचिदं व्यवस्थितं
 रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥
 क्रियतां कथमन्यमण्डनं
 परलोकान्तरितस्य ते मया ।
 सममेव गतोऽस्यतर्कितां
 गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥

मदनेनेति । हे (रमण ! त्वाम् अनुयामि यद्यपि) अनुगमि-
 ष्याम्येव । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवहेति लट् (१) । यद्यपीत्यव-
 धारण इति केशवः । किन्तु (रतिः मदनेन विनाश्रुता) वियो-
 जिता सतीत्यर्थः । सुप् सुपेति समासः । (क्षणमात्रं जीविता
 किल) (इति इदं वचनीयं) निन्दा (मे) मम (व्यवस्थितं) स्थिर-
 मभूत् ॥ २१ ॥

क्रियतामिति । (परलोकान्तरितस्य) परलोके अन्तरितस्य
 व्यवहितस्य न्तस्येयर्थः । (ते) तव (मया अन्यमण्डनं कथं) केन
 प्रकारेण (क्रियताम्) । क्रियतामित्यत्र कामचारे लोट् । द्रुत-
 दग्धस्य ते यथेच्छमण्डनमपि न सम्भवतीत्यर्थः । कुतः (अङ्गेन च
 जीवितेन च समं) सदैव (अतर्किताम्) अविचारितां (गतिं गतो-
 ऽसि) । इह न्तशरीरमपि नास्ति कस्य मण्डनमिति भावः ॥ २२ ॥

ऋजुतां नयतः स्मरामि ते

शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।

मधुना सह सस्त्रितां कथां

नयनोपान्तविलोकितञ्च यत् ॥ २३ ॥

क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा

कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।

न खलु ग्ररुषा पिनाकिना

गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतमि ॥ २४ ॥

ऋजुतामिति । (शरम् ऋजुतां) आर्जवं (नयतः) प्रापयतः
(उत्सङ्गनिषण्णधन्वनः) उत्सङ्गे निषण्णम् अङ्कगतं धनुर्यस्य तस्य ।
धनुषश्च इत्यनङ्गदेशः । (ते) तव (मधुना) वसन्तेन (सह) ।
मधुर्देत्ये चैत्रे वसन्ते चेति विश्वः । (सस्त्रितां कथां) आलापं
तथा (यत् नयनोपान्तविलोकितम्) अपाङ्गवीक्षणं ते इत्यनुषङ्गः ।
तच्च (स्मरामि) ॥ २३ ॥

क्व न्विति । हृदयं गच्छतीति (हृदयङ्गमः) हृद्यः । खच्-
प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानमिति खच्प्रत्ययः । अरुर्द्विषदजन्तस्य
मुम् इति सुमागमः । (ते) तव (सखा कुसुमायोजितकार्मुकः)
कुसुमैरायोजितमाचरितं कार्मुकं येन कार्मुकनिर्माता (मधुः)
वसन्तः (क्व नु) क्व वा गत इति शेषः । अथवा (सोऽपि) (उग्ररुषा)
तीव्रकोपेन (पिनाकिना) श्वरेण (सुहृद्गताम्) सुहृदा मदनेन
गतां प्राप्तां (गतिं) भस्मतामित्यर्थः । न (गमितः खलु) न प्रापितः
किम् । जिज्ञासानुनये खलु इत्यमरः ॥ २४ ॥

अथ तैः परिदेविताक्षरै-

हृदये दिग्धशरैरिवाहतः ।

रतिमभ्युपपत्तुमातुरां

मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः ॥ २५ ॥

तमवेक्ष्य कुरोद सा भृशं

स्तनसम्बाधमुरो जघान च ।

स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो

विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥

इति चैनमुवाच दुःखिता

सुहृदः पश्य वसन्त ! किं स्थितम् ।

अथेति । (अथ) रतिविलापानन्तरम् (तैः परिदेविताक्षरैः) विलापवचनैः (हृदये दिग्धशरैः) विघलितमुखैः शरैः (इवाहतः) सन् । विघाते दिग्धलिप्तकावियमरः । (मधुः) वसन्तः (आतुराम्) आपन्नां (रतिम्) (अभ्युपपत्तुम्) अनुग्रहीतुम् आश्वासायतु-मित्यर्थः । अभ्युपपत्तिरनुग्रह इत्यमरः (आत्मानं पुरः अदर्शयत्) आविरभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥

तमिति । (सा) रतिः (तं) मधुम् (अवेक्ष्य) दृष्ट्वा (भृशं कुरोद) स्तनौ सम्बाध्य (स्तनसम्बाधम्) परिक्लिष्टमाने चेति णमुल् । (उरो जघान) ताडितवती (च) । (हि) तथाहि (स्वजनस्य अग्रतः दुःखं) (विवृतद्वारमिव) विवृतम् अपसारितं द्वारं क्वाटं यस्य तदिव (उपजायते) आविर्भवति उच्छृङ्खलं प्रवर्तत इत्युत्प्रेक्षाभिप्रायः ॥ २६ ॥

तदिदं कणशो विकीर्यते
 पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम् ॥ २७ ॥
 अयि सम्प्रति देहि दर्शनं
 स्मर ! पर्युत्सुक एष माधवः ।
 दयितास्वनवस्थितं नृणां
 न खमु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥ २८ ॥
 अमुना ननु पञ्चवर्तिना
 जगदाक्षां ससुरासुरं तव ।

इतीति । दुःखमस्याः सञ्जातं (दुःखिता) सञ्जातदुःखेत्यर्थः ।
 तारकादित्वादितच् (१) सा रतिः (एनं) वसन्तम् (इतुवाच च) ।
 चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः । हे (वसन्त !) (पश्य) (सुहृदः)
 त्वत्सखस्य (किं स्थितं) किमुपस्थितम् । (तदिदं कपोतकर्बुरं)
 पारावतश्वलं (कणशः) चूर्णीभूतम् । अल्पार्थाच्छस्प्रत्ययः ।
 (भस्म पवनैः विकीर्यते) विक्षिप्यते (पश्य) भस्मीभूतस्ते सुहृ-
 दित्यर्थः ॥ २७ ॥

अयीति । (अयि स्मर !) (सम्प्रति दर्शनं देहि एष माधवः)
 वसन्तः (पर्युत्सुकः) त्वदर्शनोत्कण्ठितः । त्वामप्यनादृतवतोऽस्य
 को माधव इत्याशङ्काह । (नृणां) पुरुषाणां (दयितासु प्रेम
 अनवस्थितम्) अस्थिरं चलमित्यर्थः । (सुहृज्जने प्रेम तु न चलं)
 (खलु) ॥ २८ ॥

विसतन्तुगुणस्य कारितं

धनुषः पेलवपुष्पपत्रिणः ॥ २६ ॥

गत एव न ते निवर्त्तते

स सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य दशैव पश्य मा-

मविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥

विधिना कृतमर्द्धवैशसं

ननु मां कामबधे विमुञ्चता ।

दृष्ट्वाः सहृदः कति न सन्तीत्याशङ्क्य न कोपीत्याह

अमुनेति । (ननु) मदन ! (पार्श्ववर्त्तिना) सहचरेण (अमुना) वसन्तेन (ससुरासुरं) सुरासुरसहितं (जगत्) (विसतन्तुगुणस्य) नृणालसूत्रमौर्वीकस्य (पेलवपुष्पपत्रिणः) पेलवानि कोमलानि पुष्पाण्येव पत्रिणो वाणा यस्य तस्य (तव धनुषः आक्षां कारितं) जगदाज्ञा कारितेत्यर्थः । हृकोरन्यतरस्यामिति जगतः कर्मत्वम् ॥ २६ ॥

गत इति । (स ते सखा अनिलाहतः) वायुताडितः (दीप इव) (गत एव न निवर्त्तते) (अहमस्य) दीपायमानस्य (दशा) वर्त्तिरिव तिष्ठामीति शेषः । दशावर्त्ताववस्थायां वस्त्रान्ते स्युर्दशा अपीति विश्वः । कुतः (अविषह्यव्यसनेन) सोढुमशक्त्यदुःखप्रकर्षेण (धूमितां) सञ्जातधूमां (मां पश्य) धूमवत्त्वाद्गृहदीपदशासाम्यं धूमश्च व्यसनमेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

विधिनेति । (ननु) वसन्त ! (कामबधे) मदनबधे (मां विमु-

अनपायिनि संश्रयद्रुमे
 गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥ ३१ ॥
 तदिदं क्रियतामनन्तरं
 भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
 विधुरां ज्वलनातिसर्जना-
 न्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥

श्रुता) वर्ज्यता अमारयतेत्यर्थः । (विधिना) दैवेन विशसति
 हिनस्तीति विशसो धातुकः पचाद्यच् । विशसस्य कर्म वैशसम्
 युवादित्वादणप्रत्ययः । (अर्द्धवैशसं) अर्द्धबधः (कृतम्) । अर्द्धो
 वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः । पतुगः स्वस्य च आश्रया-
 श्रयिभूतयोरेकपदार्थत्वाभिप्रायेणाद्धोक्तिः । तथाच एकदेशबधे
 देशान्तरस्यापि बधनियमनान्नामपि विधिरघ्नमेव हतवानिति
 तात्पर्यम् । एतदेवोपपादयति (अनपायिनि) अनपायित्वेन विश्वस्ते
 (संश्रयद्रुमे) आश्रयवृक्षे (गजभग्ने) सति (वल्लरी) लता (पतनाय)
 भवतीति शेषः । पतितुमेव सालमित्यर्थः । तुमर्थाच्च भाववचना-
 दिति चतुर्थी (१) ॥ ३१ ॥

सम्पत्त्यनन्तरकर्तव्यं प्रार्थयते

तदिति । (तत्) तस्मात्कारणादुक्तप्रकारेण अन्यथापि मरण-
 स्यावश्यभावादित्यर्थः । (अनन्तरं भवता इदं) वक्ष्यमाणं (बन्धु-
 जनप्रयोजनं) बन्धुकृत्यं (क्रियताम्) प्रार्थनायां लोट् । तदेवोप-
 दिशति (ननु) वसन्त ! (विधुरां) विवशां (मां ज्वलनातिसर्जनात्)
 अग्निदानात् (पत्युरन्तिकं प्रापय) अग्निप्रवेशनं कारयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

शशिना सह याति कौमुदी

सह मेघेन तडित् प्रलीयते ।

प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति

प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥

अमुनैव कषायितस्तनी

सुभगेन प्रियगालभक्षणा ।

नवपल्लवसंस्तरे यथा

रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥

कर्त्तव्यस्थायमर्थः स्त्रीणामित्याह

शशिनेति ((कौमुदी) चन्द्रिका (शशिना सह याति) शशिनि
अक्षमिते स्वयं नश्यतीत्यर्थः । (तडित्) सौदामनी (मेघेन सह
प्रलीयते) प्रणश्यति । कर्त्तरि लट् । (प्रमदाः) स्त्रियः पतिवर्त्म
गच्छन्तीति (पतिवर्त्मगाः) पतिमार्गानुगामिन्यः (इति) एतत्
(वचेतनैः) अल्पचेतनैरविवेकिभिरपीत्यर्थः । (प्रतिपन्नं) ज्ञातम् ।
अलवणा यवाग्रः अनुदरा कन्येतिवत् अल्पत्वाभिप्रायेण विचेतनैः
अपीति निर्देशः (नायस्तु पृथग्जनैरिति पपाठ । पतिवर्त्मगा
इत्यत्र स्मृतिः । आर्त्तार्त्ते मुदिते हृष्टा प्रीयते मलिना कृशाः ।
नृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रतेति ॥ ३३ ॥

अमुनैवेति । (अमुना) पुरोवर्त्तिना (सुभगेन) शोभनेन
(प्रियगालभक्षनैव) । एवकारो मण्डनान्नरनिवृत्त्यर्थः । (कषा-
यितस्तनी) रञ्जितस्तनी । रागे काये कषायोऽन्तो निर्दासे सौरभे
रस इति वैजयन्ती । (नवपल्लवसंस्तरे यथा) नवपल्लवतल्प इव

कुसुमास्तरणे सहायतां
 बज्रशः सौम्य ! गतस्त्वमावयोः ।
 कुरु सम्प्रति तावदाशु मे
 प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ॥ ३५ ॥
 तदनु ज्वलनं मदर्पितं
 त्वरयेदक्षिणदातवीजनैः ।
 विदितं खलु ते यथा स्मरः
 क्षणमपुत्रत्सहते न मां विना ॥ ३६ ॥

(विभावसौ) वज्रौ (तनुं) शरीरं (रचयिष्यामि) निधास्यामीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

कुसुमेति । हे (सौम्य !) साधो ! (त्वम् आवयो) रति-
 पञ्चवानयोः (बज्रशः) बज्रवारं (कुसुमास्तरणे) पुष्पशयने (सहा-
 यतां गतः) । (सम्प्रति प्रणिपाताञ्जलियाचितः) प्रणिपाताञ्जलिना
 याचितः अञ्जलिपूर्वकं गार्थितः सन्नित्यर्थः । (आशु मे चितां)
 काष्ठचयं (कुरु) कुरुष्व तावत् । यथेह तथासुत्रोपकर्तव्यं
 मित्रेणेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदिति । (तदनु) तच्चिताकरणादनु अनन्तरं मय्यर्पितं (मद-
 र्पितं) (ज्वलनं) अग्निं (दक्षिणदातवीजनैः) मलयमारुतसञ्चालनैः
 (त्वरयेः) त्वरितं ज्वलयेत्यर्थः । त्वराहेतुमाह (ते) तव (विदितं
 खलु) मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने ऋः(१) । तद्योगात्
 षष्ठी । (यथा) येन प्रकारेण (स्मरः मां विना क्षणमपि नोत्सहते)
 न हृष्यति तथा त्वया ज्ञातमेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति चापि विधाय दीयतां
 सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।
 अविभज्य परत्र तं मया
 सहितः पास्यति ते स बान्धवः ॥ ३७ ॥
 परलोकविधौ च माधव !
 स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।
 निवपेः सहकारमञ्जरीः
 प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥
 इति देहविमुक्तये स्थितां
 रतिमाकाशभवा सरस्वती ।

इतीति । (इति अपि च) इत्येवं (विधाय) कृत्वा (नौ) आवा-
 भ्याम् (एक एव सलिलस्याञ्जलिर्दीयताम्) । (तं) अञ्जलिं (स ते
 बान्धवः) सखा स्मरः (परत्र) परलोके (मया सहितोऽविभज्य
 पास्यति) ॥ ३७ ॥

परलोक इति । किञ्च हे (माधव !) वसन्त ! परलोक-
 विधौ पिण्डोदकादिकर्मणि (स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः)
 विलोलाः पल्लवाः यासु ताः (सहकारमञ्जरीः चूतवल्लीः (निवपेः)
 देहि (हि) यस्मात्कारणात् (ते सखा) स्मरः (प्रियचूतप्रसवः)
 प्रियाः चूतप्रसवाः यस्य स तथोक्तः ॥ ३८ ॥

इतीति । (इति) (देहविमुक्तये) देहस्य विमुक्तये शरीरस्य
 विसर्गाय (स्थितां) कृतनिश्चयासिति यावत् (रतिम्) (आकाशभवा
 सरस्वती) अशरीरा वाक् (ऋदशोषविकृतां) ऋदस्य जलाधारस्य

शफरीं हृदशेषविकृतां
 प्रथमा दृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥ ३९ ॥
 कुसुमायुधपति ! दुर्लभ-
 स्तव भर्ता न चिराद्भविष्यति ।
 शृणु येन स कर्मणा गतः
 शलभत्वं हरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥
 अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः
 स्वसुतायामकरोत् प्रजापतिः ।
 अथ तेन निगृह्य विक्रिया-
 मभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥

शेषेण विकृतां (शफरीं) प्रोक्षीम् प्रोक्षी तु शफरी द्वयोरिह-
 मरः । (प्रथमा दृष्टिः) वर्षमिव (अन्वकम्पयत्) अनुकम्पितवती
 सदयमुवाचेत्यर्थः । कृपा दयानुकम्पा स्यादित्यमरः ॥ ३९ ॥

कुसुमेति । हे (कुसुमायुधपति) ! (तव भर्ता चिरात्) चिरं
 (दुर्लभो न भविष्यति) किन्त्वचिरमेव सुलभो भविष्यतीत्यर्थः ।
 किञ्च (शृणु) तत्कर्त्तव्यं शेषः (येन कर्मणा सः ते भर्ता हरलो-
 चनार्चिषि) हरलोचनस्यार्चिः ज्वाला । ज्वाला भासो न पुंस्यर्चि-
 रित्यमरः । तस्मिन् । (शलभत्वं) पतङ्गत्वं (गतः) । समौ पतङ्ग-
 शलभावित्यमरः ॥ ४० ॥

तदेव कर्मोपाचये

अभिलाषमिति । (उदीरितेन्द्रियः) प्रेरितेन्द्रियः स्मरेणेति
 शब्दः । (प्रजापतिः) ब्रह्मा (स्वसुतायां) सरस्वत्याम् (अभिलाषम्)

परिणेष्यति पार्वतीं यदा

तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ।

उपलब्धसुखस्तदा स्मरं

वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥

इति चाह स धर्मयाचितः

स्मरशापावधिदां सरस्वतीम् ।

अशनेरमृतस्य चोभयो-

र्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥ ४३ ॥ (युग्मकम्)

अनुरागम् (अकरोत्) । (अथ तेन) प्रजापतिना (विक्रियाम्) इन्द्रियविकारं (निगृह्य) निरुध्य (अभिप्रेतः) सन् (एतत् फलं) दाह्यत्सकं स्वकर्मफलम् (अन्वभूत्) ॥ ४१ ॥

शापावधिरपि तेनैवोक्त इत्याह श्लोकद्वयेन

परिणेष्यतीत्यादिना । (धर्मयाचितः) धर्मेण धर्माख्यप्रजापतिना याचितः प्रार्थितः (सः) भगवान् ब्रह्मा (तपसा) कारणेन (तत्प्रवणीकृतः) तस्यां पार्वत्यां प्रवणीकृतः अभिमुखीकृतः (हरः) शिवः (यदा पार्वतीं परिणेष्यति) उद्बध्यति तदा (उपलब्धसुखः) प्राप्तानन्दः सन् (स्मरं) कामं (स्वेन वपुषा नियोजयिष्यति) सङ्गमयिष्यति (इति एवं (स्मरशापावधिदाम्) स्मरशापस्यावधिदाम् अवसानदायिनीं (सरस्वतीं) वाचं च (आह) एवं शापावधिमप्युक्तवानित्यर्थः । ननु तथा क्रुद्धस्य कथमोदृशी शान्तिरत आह । (वशिनः) जितेन्द्रियाश्च (अम्बुधराश्च) (अशनेरमृतस्य) चेति (उभयोर्द्योनयः) प्रमवाः । वशिष्ठो अशन्यमृतशब्दो कोपप्रसादपरौ अन्यत्र वैद्युतामुदकपरौ । युग्मकम् ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥

तदिदं परिरक्ष शोभने ।

भवितव्यप्रियसङ्गमं वपुः ।

रविपीतजला तपात्यये

पुनरोधेन हि युज्यते नदी ॥ ४३ ॥

इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं

मन्दोचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।

तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेना-

माश्वासयत् सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥ ४५ ॥

तदिति । हे (शोभने !) (तत्) तस्मात्कारणात् (भवितव्य-
प्रियसङ्गमं) भवितव्यः भविष्यन् प्रियसङ्गमो यस्य तत्तथोक्तम् (इदं)
(वपुः) (परिरक्ष) । (हि) तथाहि (रविपीतजला नदी) (तपात्यये)
प्रावृषिः । प्रावृट् तपात्यय इति हलायुधः । (पुनरोधेन) प्रवाहेण
(युज्यते) सङ्गच्छते हि ॥ ४३ ॥

इत्थमिति । (इत्थं) अनेन प्रकारेण (अदृश्यरूपं किमपि भूतं)
कश्चित्प्राणी (युक्ते क्त्वादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिष्वित्य-
मरः । (रतेः) मदनदाराणां (मरणव्यवसायबुद्धिं) मरणोद्योग-
बुद्धिं (मन्दोचकारः) निवारयामासेत्यर्थः । मूढाल्पापटुनिर्भाग्या
मन्दा इत्यमरः । अथ (कुसुमायुधबन्धुः) वसन्तश्च (तत्प्रत्ययात्)
तस्मिन् भूते विश्वासात् । प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्वि-
त्यमरः । (एनां) रतिं (सुचरितार्थपदैः) सुसु चरितार्थानि पदानि
येषां तैः (वचोभिः) वाक्यैः (आश्वासयत्) । सर्वथा ते देवता-
प्रसादात् प्रियसङ्गमो भविष्यतीत्यादिवचनैः अस्याः दुःखमपा-
चकारेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अथ मदनबधूरुपप्लवान्तं
 व्यसनकृशा परिपालयाम्बभूव ।
 शशिन इव दिवातनस्य लेखा
 किरणपरिच्छयधूसरा प्रदोषम् ॥ ४६ ॥
 इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे
 महाकाव्ये रतिविलापो नाम
 चतुर्थः सर्गः ।

अथेति । (अथ) अनन्तरं (व्यसनकृशा) व्यसनेन दुःखेन
 कृशा (मदनबधूः) रतिः (उपप्लवान्तं) विषदवधिं (किरणपरिच्छय-
 धूसरा) किरणपरिच्छयेण धूसरा मलिना (दिवातनस्य) दिनभवस्य
 सायश्चिरमित्यादिना व्युत्पत्त्यः । (शशिनः) चन्द्रस्य (लेखा) (प्रदोषं)
 रात्रिमिव (परिपालयाम्बभूव) प्रतीक्षाश्चक्रे । पुष्पिताग्रावृत्तम्
 अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरमाश्च पुष्पिता-
 येति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
 कुमारसम्भवव्याख्यायां सङ्कीर्णनीसमाख्यायां
 चतुर्थः सर्गः ॥

पञ्चमः सर्गः ।

तथा समक्षं दहता मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥

तथेति । पर्वतस्यापत्यं स्त्री (पार्वती तथा) तेन प्रकारेण
अक्षणेः समीपे (समक्षं) पुरतः । अथयं विभक्तिसमीपसद्वी-
त्यादिना अव्ययीभावः (१) । (मनोभवं) मन्मथं (दहता) भस्मी-
कुर्वता (पिनाकिना) ईश्वरेण भग्नः खण्डितः मनोरथः अभिलाषो
यस्याः सा तथोक्ता सती (भग्नमनोरथा सती हृदयेन) मनसा
(रूपं) सौन्दर्यं (निनिन्द) धिक् मे रूपं यत् हरमनोहरणाय
नालमिति गर्हितवतीत्यर्थः । युक्तश्चैतदित्याह तथाहि (चारुता)
सौन्दर्यं (प्रियेषु) पतिषु विषयेषु सौभाग्यं प्रियवाङ्मयं फलं यस्याः
सा तथोक्ता (सौभाग्यफला) । सौन्दर्यस्य तदेव फलं यद्गुणसौभाग्यं
लभ्यते नोचेत् विफलं तदिति भावः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम् ।
जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जराविति लक्षणात् ॥ १ ॥

इयेष सा कर्तुमबन्धरूपतां
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा इयं
तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥ २ ॥
निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां
सुतां गिरौशप्रतिसक्तमानसाम् ।

इयेषेति । (सा) पार्वती (समाधिम्) एकाग्रताम् (आस्थाय)
अवलम्ब्य (तपोभिः वक्ष्यमाणनियमैः करणभूतैः (आत्मनः) स्वस्य
(अबन्धरूपतां) सफलसौन्दर्यं (कर्तुम् इयेष) इच्छति स्म इषधा-
तोरतीते लिट् तपसा शिवं वशीकर्तुमुद्युक्तेत्यर्थः । (अन्यथा)
ततोऽन्यप्रकारेण (कथं वा तद्वयमवाप्यते) । किं तद्वयं तथाभूता
विधा प्रकारो यस्य तत् (तथाविधं प्रेम) स्नेहः येनार्द्धाङ्गहरा
भवेदिति भावः । (तादृशः पतिश्च) यो नृत्यञ्जय इति भावः ।
इयमेव खलु स्त्रीणामपेक्षितं यद्गुणैर्वाङ्मयं जीवद्गुणैकत्वमेति तच्च
तपश्चर्यैकसाध्यमिति निश्चिकायेत्यर्थः । अत्र मनः । यद्दुष्करं
यद्दुरापं यद्गुणं यच्च दुस्तरम् तत्सर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि
दुरतिक्रममिति (अ० ११ श्लो० ३३८) ॥ २ ॥

निशमेति । (मेना) मेनका (च गिरौशप्रतिसक्तमानसां)
हरासक्तचित्तां (तपसे) तपश्चरणाय (कृतोद्यमां) कृतोद्योगां (सुतां
निशम्य) श्रुत्वा (एनां) पार्वतीं (वक्षसा परिरम्भ) आलिङ्ग्य
(महता मुनिव्रतात्) तपसः (निवारयन्ती उवाच) । मुनिव्रतादि-
त्यत्र यद्यपि मुनिव्रतस्य मेनकाया अनीक्षितत्वात् वारणार्थानामी-

उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
 निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
 मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवता-
 स्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
 पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
 शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ ४ ॥

श्रितं (१) इति नापादानत्वम् तथापि कृतोद्यमामिति मानसप्रवेशोक्त-
 त्वात् ध्रुवमपायेऽपादानमिति अपादानत्वमेव स्यात् यथाह भाष्य-
 कारः । यच्च मिथ्या सम्पाद्य निवर्तते तच्च ध्रुवमपायेऽपादानमिति
 प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

सामान्यनिषेधमुक्त्वा विशेषनिषेधमाह

मनीषिता इति । हे (वत्से) मणस ईषिताः इष्टाः (मनीषिताः)
 पृषोदरादित्वात्साधुः । (देवताः) श्रुत्यादयः (गृहेषु सन्ति) त्वं ता
 आराधयेति शेषः । (तपः क्व) तवेदं (तावकम् । युष्मदस्मदोरन्य-
 तरस्यां खञ्च इत्यणप्रत्ययः तवकममकावेकवचने इति (२) तवका-
 देशः । (वपुश्च क्व) तथाहि (पेलवं) चटुर्लं (शिरीषपुष्पं भ्रमरस्य)
 भङ्गस्य (पदं) पदस्थितिं (सहेत) । (पतत्रिणः पुनः) पक्षिणस्तु (पदं
 न सहेत) अतिसौकुमार्याद्विद्योपभोगयोग्यं ते वपुर्न दारुणतपः-
 क्षममित्यर्थः । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति लक्ष-
 णादत्र दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४ ॥

(१) पा० १ । ४ । २७ सू० ।

(२) पा० ४ । ३ । ३ सू० ।

इ ते ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां
 शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
 क ईप्सितार्थे स्थिरनिश्चयं मनः
 पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥
 कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
 मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
 अयाचतारण्यनिवासमात्मनः
 फलोदयान्ताय तपः समाधये ॥ ६ ॥

इतीति (इति) एवम् अनशासतो उपदिशन्ती (मेना ध्रुवेच्छां) स्थिरव्यवसायां (सुतां) पार्वतीम् (उद्यमात्) उद्योगा-
 न्तपोलक्षणात् (नियन्तुं) निवारयितुं (न शशाक) समर्था नाभूत् ।
 तथाहि ईप्सितार्थे स्थिरनिश्चयं (ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः निम्ना-
 भिमुखं पयश्च कः प्रतीपयेत्) पतिकूलयेत् प्रतिनिवर्त्तयेदित्यर्थः ।
 निम्नप्रवणं पय इव इष्टार्थाभिनिविष्टं मनो दुर्वारमिति भावः ।
 अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बन्धत्वादप्रस्तुतप्रस्तुतयो दीपकान्त
 निगद्यते । अथकारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेदिति लक्ष-
 णादत्र दीपकानुप्राणितः सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तर-
 न्यासालङ्कारः ॥ ५ ॥

कदाचिदिति । अथ (कदाचित् मनस्विनी) स्थिरचित्ता (सा)
 पार्वती (मनोरथज्ञम्) अभिलाषाभिज्ञं (पितरं) हिमवन्तम्
 आसन्नसखी आप्तसखी सैव मुखम् उपायः मुखं निःसरणे वक्रे
 प्रारम्भोपाययोरपीति विश्वः । तेन (आसन्नसखीमुखेन) । फलोदयः
 फलोत्पत्तिः अन्तः अवधिर्यस्य तस्यै (फलोदयान्ताय तपःसमाधये)

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
 कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
 प्रजासु पश्चात् प्रथितं तदाख्यया
 जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत् ॥ ७ ॥
 विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया
 विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
 बबन्ध बालारुणवभ्रु वल्कलं
 पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥

तपोनियमार्थम् (आत्मनः) स्वस्य (अरण्यनिवासं) वनेवासम्
 (अयाचत) । दुह्याचित्यादिना दुह्याच्पच्दङ्बधिप्रच्छिन्नू चिशासि-
 जिमन्युमुघाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथास्याग्नीह्वेष्वहाम्
 द्विकर्मकत्वम् ॥ ६ ॥

अथेति । (अथ गौरी) अनुरूपेण योग्येन अभिनिवेशेनाग्र-
 हेण तुष्यतीति तथोक्तेन (अनुरूपाभिनिवेशतोषिणा गरीयसा)
 पूज्यतमेन (गुरुणा) पित्रा (कृताभ्यनुज्ञा) तपः कुर्वीति कृतानु-
 मतिः सती (पश्चात्) तपःसिद्धयुत्तरकालं (प्रजासु) जनेषु (तदा-
 ख्यया) तस्याः गौर्याः सञ्चया प्रथितं गौरीशिखरमिति प्रसिद्ध-
 मित्यर्थः । (शिखण्डिमत्) नतु हिंस्रप्राणिप्रचुरमिति भावः ।
 (शिखरं) ष्टङ्गं (जगाम) ययौ ॥ ७ ॥

विमुच्येति । (अहार्यनिश्चया) अनिवार्यनिश्चया (सा) गौरी
 विलोलाभिस्त्रलाभिः यष्टिभिः प्रतिसरैः प्रविलुप्तं प्रच्युतं चन्दनं
 स्तनान्तरगतं येन तं तथोक्तं (विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनं हारं)
 मुक्तावलीं (विमुच्य) विहाय (बालारुणवभ्रु) बालार्कपिङ्गलं पयो-

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहै-
 र्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
 न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
 सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ६ ॥
 प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
 व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।

धरयोः स्तनयोः उत्सेधेन उच्चायेण विशीर्णा विघटिता त्रुटिता
 संहतिरवयवसंश्लेषो यस्य तत् तथोक्तं (पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति
 बल्ललं) कण्ठलम्बितनोत्तरीयभूतं (बबन्ध) धारयामासेत्यर्थः ॥ ८ ॥

यथेति । तस्याः देव्याः आननं (तदाननं प्रसिद्धैः) भूषितैः ।
 प्रसिद्धौ ख्यातभूषितावित्यमरः । रोहन्तीति रुहाः । इगुपध-
 क्षाप्रीकिरः क इति (१) कप्रत्ययः । शिरसि रुहाः तैः (शिरो-
 रुहैः) मूर्द्धजैः (यथा मधुरं) प्रियम् (अभूत्) स्वादुप्रियौ तु मधुरा-
 वित्यमरः । (जटाभिरप्येवं मधुरम् अभूत्) । तथाहि (पङ्कजं)
 पद्मं (षट्पदश्रेणिभिः) अमरपङ्क्तिभिरेव (न) । किन्तु सह
 शैवलासङ्गेन (सशैवलासङ्गमपि) । तेन सहेति तुल्ययोगे (२)
 बज्जब्रीहिः । (प्रकाशते) शैवलेनापि शोभत एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रतिक्षणमिति । (सा) देवी (प्रतिक्षणं) क्षणे क्षणे (कृत-
 रोमविक्रियां) पारुष्यात्कृतरोमाक्षां (त्रिगुणां) त्रिरावृत्तां यां
 (मौञ्जीं) मुञ्जमयीं मेखलां (व्रताय) तपसे (बभार) । तदेव पूर्वं
 प्रथमं यस्य तत्पूर्वं यथा तथा निबद्धया (तत्पूर्वनिबद्धया तथा)

अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तथा
 सरागमस्या रशनागुणास्पदम् ॥ १० ॥
 विस्मृष्टरागादधरान्निवर्त्तितः
 स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
 कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः
 कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥ ११ ॥
 महार्हशय्यापरिवर्त्तनच्युतैः
 स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।

मौञ्ज्या (अस्याः) देव्याः रशनागुणास्यास्पदं (रशनागुणास्पदं)
 स्थानं जघनं सह रागेण (सरागं) सलोहितम् (अकारि) कृतम्
 सौकुमार्यातिशयादिति भावः ॥ १० ॥

विस्मृयेति । (तथा) देव्या (विस्मृष्टरागात्) त्यक्ताक्षारस-
 रङ्गनात् निस्मृयेति पाठे नितरां त्यक्ताक्षारागात् । (अधरात्)
 अधरोष्ठात् (निवर्त्तितः) रागत्यागेन निष्प्रयोजनत्वादिति भावः ।
 तथा स्तनाङ्गरागेण अरुणितात् अरुणोक्ततात् (स्तनाङ्गरागात्)
 पतनसमये तस्य स्तनयोरुपरोधादिति भावः । (कन्दुकाच्च निव-
 र्त्तितः) इत्यर्थः कुशाङ्कुराणाम् आदानेन लवनेन परिक्षताः
 त्रिणिता अङ्गुलयो तस्य स तथोक्तः (कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः
 करः) पाणिः (अक्षसूत्रप्रणयी) अक्षमालासहचरः (कृतः) ॥ ११ ॥

महार्हेति । महानर्हौ मूल्यं यस्याः सा महार्हा श्रेष्ठा या
 शय्या तस्यां परिवर्त्तनेन लूण्ठनेन च्युतैर्भ्यैः (महार्हशय्यापरि-
 वर्त्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैरपि या) देवी (दूयते स्म) क्षिप्यति स्म
 पुष्पाधिकसौकुमार्यादिति भावः । (सा) देवी बाहुलतामुपधत्ते

अशेत सा बाहुलतोपधायिनी
निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥
पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तथा
द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं
विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥
अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्
घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्द्धयत् ।

उपधानीकरोतीति (बाहुलतोपधायिनी) सती (केवले) संस्तरण-
रहिते (स्थण्डिले) भूमौ (एव अशेत) शयितवती तथा (निषेदुषी)
उपविष्टा च कसुञ्चेति कसुः उगितञ्चेति डीप् ! भूमावेव शयना-
दिव्यवहारे न जातूपरीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पुनरिति । (नियमस्थया) व्रतस्थया (तथा) देव्या (द्वयेऽपि द्वयं
पुनः ग्रहीतुं) पुनरादातुं (निक्षेपः अर्पितमिव) निक्षेपत्वेन अर्पितं
किमु क्वचित् द्वयीषु इति प्रामादिकः पाठः । कुत्र द्वये किं द्वयमर्पि-
तं तदाह (तन्वीषु) (लतासु) विलास एव चेष्टितम् (विलासचेष्टितं
हरिणाङ्गनासु विलोलदृष्टं) चञ्चलावलोकितञ्च । व्रतस्थायां तस्यां
तथोरदर्शनाल्लतादिषु दर्शनाच्च अर्पितमिवेत्युत्प्रेक्षा न तु वस्तुतो-
ऽर्पणमस्तीति भावः ॥ १३ ॥

अतन्द्रितेति । (सा) देवी (स्वयमेव अतन्द्रिता) असंज्ञाततन्त्रा
सती तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । (वृक्षकान्) स्तनप्रस्रवणान् । अल्पे
इत्यल्पार्थे कप्रत्ययः । घटावेव स्तनौ तयोः प्रस्रवणैः प्रसृतपयोभिः
(घटस्तनप्रस्रवणैः व्यवर्द्धयत्) । (गृहः) कुमारः (अपि प्रथमात-

गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां
 न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥
 अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिता-
 स्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
 यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्
 पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥
 कृताभिषेकां ऊतजातवेदसं
 त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।

जन्मनां) प्रथमलब्धजन्मनाम् अग्रजातानामित्यर्थः (येषां) वृक्ष-
 काणां सम्बन्धि (पुत्रवात्सल्यं) सुतप्रेम (नापाकरिष्यति) । उत्तरत्र
 कुमारोदयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं निवर्त्तिष्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अरण्येति । अरण्यबीजानां नीवारादीनामङ्गलयस्तेषां दानेन
 लालिताः (अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिता हरिणाश्च तस्यां) देव्यां
 (तथा विशश्वसुः) विशम्भं जन्तुः । समौ विशम्भविश्वासावित्यमरः ।
 (यथा कुतूहलात्) औत्सुक्यात् (तदीयैः) हरिणसम्बन्धिभिः (नयनैः)
 नेत्रैः करणैः स्पर्शक्रीडैः (लोचने सखीनां पुरः) पुरतः अनेन तेषां
 सम्बन्धसहत्वमुक्तम् (अमिमीत) अक्षिपरिमाणतारतम्यज्ञानाय
 मानं चकारेत्यर्थः । केचित्तु सा पार्ष्वती तदीयैर्नेत्रैः कुतूहलात्
 पुरोऽप्ये वर्त्तमानानां सखीनां लोचने अमिमीत व्रतस्थत्वान्नात्मन
 इत्याहुः । माञ्जान इत्यस्माद्वातोर्लङ् । इयमेव खलु विश्वासस्य
 परा काष्ठा यदक्षिपीडनेऽपि न क्षुभ्यन्तीति भावः ॥ १५ ॥

तपःप्रभावमाह

कृतेति । (कृताभिषेकां) कृतस्त्वानां (ऊतजातवेदसं) ऊता-

दिदृक्षवस्तान्प्रयोऽभ्युपागम-
 न्न धर्मदृष्टेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥
 विरोधिसत्वोऽङ्गितपूर्वमत्सरं
 द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।
 नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलं
 तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

श्रिकां कृतहोमामित्यर्थः । त्वचा वल्कलेन उत्तरासङ्गवतीं उत्त-
 रीयवतीम् (त्वगुत्तरासङ्गवतीम्) अधीतमस्याः अस्तीति (अधीतिनीं)
 स्तुतिपाठादि कुर्वन्तीम् । इष्टादिभ्यश्च इतीनिप्रत्ययः (१) । (तां)
 देवीं (दिदृक्षवः) द्रष्टुमिच्छवः (ऋषयः) मुनयः (अभ्युपागमन्)
 समुपागताः । न चात्र कनिष्ठसेवादोष इत्याह (धर्मदृष्टेषु वयो न
 समीक्ष्यते) न प्रमाणीक्रियते । सति धर्मज्यैष्ठ्ये वयोज्यैष्ठ्यं न प्रयो-
 जनमित्यर्थः । तथाच मनुः । न तेन दृष्टो भवति येनास्य पलितं
 शिरः । यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्वविरं विदुरिति (अ० २
 श्लो० १५६) ॥ १६ ॥

विरोधीति । विरोधिभिः सत्वैर्गोव्याघ्रादिभिः उङ्गित-
 पूर्वमत्सरं त्यक्तपूर्ववैरं (विरोधिसत्वोङ्गितपूर्वमत्सरं) हिंसा-
 रहितमित्यर्थः (द्रुमैः) अभीष्टप्रसवेन इष्टफलेन अर्चिताः पूजिताः
 अतिथयो यस्मिन् तत्तथोक्तं (अभीष्टप्रसवार्चितातिथि) नवानामुट-
 जानां पर्णशालानाम् अभ्यन्तरेषु सम्भृताः सञ्चिताः अनलाः अमयो-
 यस्मिन् तत्तथोक्तं (नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलम् तच्च तपोवनं) पाव-

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना
 न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।
 तदानपेक्ष्य स्वशरीरमाह्वं
 तपो महत् सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥
 क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या
 तथा मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
 ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं
 मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥

यतीति (पावनं बभूव) । अहिंसातिथिसत्काराग्निपरिचर्याभिर्जग-
 त्पावनं बभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

यदेति । (सा) देवी (यदा) यस्मिन् काले (तावता) तावत्प्रमा-
 णेन (पूर्वतपःसमाधिना) पूर्वशानुष्ठीयमानप्रकारेण तपोनियमेन
 (काङ्क्षितं फलं लभ्यं) लब्धं शक्यं (नामंस्त) अशक्यममंस्तेत्यर्थः ।
 (तदा) तत्काले अविलम्बेनेत्यर्थः स्वशरीरस्य माह्वं मृदुलं सौकु-
 मार्यम् (स्वशरीरमाह्वं अनपेक्ष्य) अविगणय्य (महत्) दुस्वरं
 (तपश्चरितुं) साधयितुं (प्रचक्रमे) उपचक्रमे ॥ १८ ॥

क्लममिति । (या) देवी (कन्दुकलीलया) कन्दुकक्रीडयापि
 (क्लमं ययौ) ग्लानिं प्राप (तथा) देव्या (मुनीनां चरितं) तीव्रं तपः
 (व्यगाह्यत) प्रविष्टम् । अत्रोत्प्रेक्षते (ध्रुवम्) अस्याः (वपुः) काञ्चन-
 पद्मेन निर्मितं सुवर्णकमलेन घटितम् (काञ्चनपद्मनिर्मितं) अतएव
 (प्रकृत्या) पद्मस्वभावेन (मृदु च) सुकुमारमपि काञ्चनस्वभावेन
 (ससारश्च) कठिनम् (एव) । तथा च तदुपादानकत्वाद्देव्या वपुषः
 सुकुमारस्यापि तीव्रतपःक्षमत्वमित्युत्प्रेक्षार्थः ॥ १९ ॥

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां शुचिस्त्रिता
हविर्भुजां मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभा-
मनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥
तथाभितप्तं सवितुर्गभस्त्रिभि-
र्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।
अप्राङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः
शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥ २१ ॥

शुचाविति । (शुचौ) ग्रीष्मे (शुचिस्त्रिता) विशदमन्दहासा
(सुमध्यमा) पार्वतो (ज्वलतां) दीप्तिमतां (चतुर्णां हविर्भुजाम्)
अग्नीनां (मध्यगता) सती नेत्रे प्रतिहन्तीति तां (नेत्रप्रतिघातिनीं
प्रभां) सावित्रं तेजः (विजित्य) न विद्यते अन्यत्र दृष्टिर्यस्याः) सा
(अनन्यदृष्टिः) सती (सवितारं) सूर्यम् (ऐक्षत) ददर्श । ग्रीष्मे
पश्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशय इति स्मरणात् पश्चाग्निमध्ये
तपश्चचारेत्यर्थः । तत्र सवितैव पञ्चमोऽग्निः अग्निः सविता सवितै-
वाग्निरिति श्रौतलिङ्गात् ॥ २० ॥

तथेति । (सवितुः) सूर्यस्य (गभस्त्रिभिः) किरणैः (तथा)
पूर्वाक्तप्रकारेण (अभितप्तं) सन्तप्तं तस्याः इदं (तदीयं) मुखं कमल-
श्रियं (कमलस्य शोभां) (दधौ) प्राप । यथा रवितापात् कमलं न
नष्टायति प्रत्युत विकसति तथा तदीयं मुखमासीदिति भावः । किन्तु
(अस्य) मुखस्य (दीर्घयोरप्राङ्गयोः केवलं) नेत्रान्तयोरेव (शनैः
शनैः) मन्दं मन्दं (श्यामिकया) कालिम्ना (पदं) स्थानं (कृतं) तयोः
सौकुमार्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

आयाचितोपस्थितमम्बु केवलं
रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।

बभूव तस्याः किल पारणाविधि-
र्न वृक्षवृत्तिश्चतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥

निकामतप्ता विविधेन वङ्गिना
नभश्चरेणेभ्यनसम्भृतेन सा ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-

र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्द्ध्वगम् ॥ २३ ॥

अयाचितेति । (अयाचितोपस्थितम्) अप्रार्थितोपनतं
(केवलम् अम्बु) उदकं (रसात्मकस्य) अन्ततमयस्य उडूनां
नक्षत्राणां पतिश्चन्द्रस्तस्य (उडुपतेश्च रश्मयश्च तस्याः) पार्वत्याः
(पारणाविधिः) अभ्यवहारकम् (बभूव) तावन्मात्रसाधनकोऽभू-
दित्यर्थः । साध्यसाधनयोरभेदेन व्यपदेशः साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थः ।
(किल) इति प्रसिद्धौ वृक्षाणां या वृत्तिर्जीविनोपायस्तद्व्यतिरिक्तं
साधनमुपायो यस्य स तथोक्तः (वृक्षवृत्तिश्चतिरिक्तसाधनः) पार-
णाविधिः (न बभूव) (वृक्षोऽह्ययाचितोपस्थितेन मेघोदकेन इन्दु-
किरणैश्च जीव्यतीति प्रसिद्धम्) अम्बिकापि तावन्मात्रमवलम्बते-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

निकामेति । (विविधेन) पञ्चविधेनेत्यर्थः (नभश्चरेण) खेचरेण
आदित्यरूपेणेत्यर्थः । (इन्धनसम्भृतेन) काष्ठसमिद्धेन (वङ्गिना
निकाममत्यन्तं तप्ता (निकामतप्ता सा) अम्बिका (तपात्यये) योष्माणे
प्रावृषीत्यर्थः (नवैर्वारिभिः उक्षिता) सिक्ता सती (भुवा) पञ्चाग्नि-
तप्तया (सह ऊर्द्ध्वगम्) ऊर्द्ध्वप्रवृत्तम् (उष्माणं वाष्पम् (अमुञ्चत)
योष्माणवाष्पोष्माण इति यादवः ॥ २३ ॥

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
 पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
 वलीषु तस्याः खलिताः प्रपेदिरे
 चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥ २४ ॥
 शिलाशयान्तामनिकेतवासिनीं
 निरन्तरास्वन्तरवातदृष्टिषु ।

स्थिता इति । उदकस्य विन्दवः उदविन्दवः मय्योदनेत्यादिना
 मस्यादिषु परेषु उदकस्य उदः स्यात् । उदकशब्दस्य उदादेशः ।
 प्रथमे उदविन्दवः (प्रथमोदविन्दवः) प्रथमविशेषणात् विन्दूनां
 विरलत्वं बज्रवचनान्नातिविरलत्वञ्च गम्यते तथा च चिरत्वेनाभ्य-
 न्तरगमनयोर्निर्व्वाहः । (तस्याः) पार्श्व्याः (पक्ष्मसु) नेत्रलोमसु (क्षणं
 स्थिताः) स्थितिं गताः स्थिता इति पक्ष्मणां सान्द्रत्वं क्षणमिति
 स्तौग्यञ्च गम्यते । अनन्तरं ताडितः व्यथितः अधर ओष्ठो वैक्ले
 तथोक्ताः (ताडिताधराः) एतेनाधरस्य मार्दवं गम्यते । ततः
 पयोधरयोः स्तनयोरुत्सेधे उपरिभागे निपातेन पतनेन चूर्णिताः
 जर्जरिताः (पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः) कुचकाठिन्यादिति
 भावः । तदनु (वलीषु) उदररेखासु (खलिताः) निम्नोन्नतत्वादिति
 भावः । इत्थं (चिरेण) न तु शीघ्रं प्रतिबन्धबाज्रल्यादिति भावः
 (नाभिं प्रपेदिरे) प्रविष्टाः न तु निर्जन्मः एतेन नाभेर्गाम्भीर्यं
 गम्यते । अत्र प्रतिपदमर्थवत्त्वात् ' उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परि-
 करो मत' इति लक्षणात् परिकरालङ्कारः ॥ २४ ॥

शिलेति । (नीरन्तरासु) नीरन्त्रासु अन्तर मध्ये वातो यासां
 तास्तादृशा दृष्टयस्तासु (अन्तरवातदृष्टिषु) न निकेते गृहे वस-

व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयै-
 र्महातपः साक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥२५॥
 निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः
 सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।
 परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः
 पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥ २६ ॥

तीति (अनिकेतवासिनीम्) अनावृतदेशवासिनीमित्यर्थः । शिलायां
 शेते (शिलाशयां) शिलातलशायिनीम् । अधिकरणे शेतेरिति
 अच्प्रत्ययः । (तां) पार्वतीं साक्षाद्द्रष्टुं साक्षी । साक्षाद्द्रष्टुं
 संज्ञायाम् इतीन्प्रत्ययः । तस्य कर्मसाक्ष्यं (महातपसः साक्षे
 स्थिताः क्षपाः तडिन्मयैः) विद्युद्रूपैः (उन्मिषितैः) अवलोकनैः
 (व्यलोकयन्निव) इवेति चक्षुषा विलोकनमुत्प्रेक्षते साक्षन्त आदित्य-
 चन्द्रावनिलोऽनलश्च दौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च
 उभे च सन्धेयं धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति प्रमाणसिद्धत्वात्
 नोत्प्रेक्ष्यमित्यनुसन्धेयम् ॥ ३५ ॥

एवं वर्षासु विहितं तपःप्रकारमुक्त्वा सम्प्रति हेमन्ते तपश्चरण-
 प्रकारमाह

निनायेति । (सा) पार्वती उत्किरन्ति क्षिपन्तीत्युत्किराः ।
 इत्यपधक्षेत्यादिना कः । अत्यन्तं हिमानामुत्किराः अनिलाः यासु
 ताः (अत्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीः (पौषरात्रीः । पौषे
 तैषसहस्यौ ढावित्यमरः । उदके वासः उदवासः पेषवासवाहन-
 घोषु चेषु दादेशः । उदवासे तत्परा आसक्ता (उदवासतत्परा)
 तथा (परस्पराक्रन्दिनि) अन्योन्यमाक्रोशिनि (पुरः) अग्रे

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि

प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।

तुषारदृष्टिस्तपद्मसम्पदां

सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णदृत्तिता

परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।

(वियुक्ते) विरहिणि वियोगं प्रप्त इति यावत् । चक्रवाकी च चक्र-
वाकश्च चक्रवाकौ तयोः (चक्रवाकयोर्मिथुने) द्वन्द्वे (कृपावती)
सती (निनाय) । दुःखिषु कृपाबुद्धिं महतां स्वभाव इति चक्र-
वाकमिथुने कृपा न तु कामितयेति वाच्यानवकाशः । अमु वासस्तु
हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयेत्तप इति मनुः (अ० ६ सू० ०२३) ॥ २६ ॥

मुखेनेति । (सा) पार्वती (निशि) रात्रौ पद्मवत्सुगन्धिना
सुरभिणा (पद्मसुगन्धिना) गन्धस्येत्यादिना इकारः । प्रवेपमानः
कम्पमानः अधरचौल एव पत्रं दलं तेन शोभत इति तथोक्तेन
(प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना मुखेन) तुषारदृष्ट्या तुहिनवर्षेण
क्षताः नाशिताः पद्मसम्पदो यासाम् तासाम् अपां (सरोजसन्धानं)
पद्मसङ्घट्टनम् (अकरोदिव) ' भवेत् सम्भावनोपेक्षा प्रकृतस्य परा-
त्मने ' इति लक्षणादित्युपेक्षालङ्कारः । पद्मान्तरन्तुहिनेनोपहन्यते
तन्मुखपद्मन्तु न तथेति ' आधिक्यमुपमेयस्योपमानाद्भूयनताथवा ।
व्यतिरेक ' इति लक्षणात् व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते इत्युभयोः
सङ्करः ॥ २७ ॥

स्वयमिति । स्वयंविशीर्णानि स्वतश्च्युतानि द्रुमपर्णान्येव दृत्ति-
जीवनं यस्य तस्य भावस्तत्ता (स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णदृत्तिता तपसः

तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
 वदन्यपर्णैति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥
 मृणालिकापेलवमेवमादिभि-
 र्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
 तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं
 तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥

परा काष्ठा) परमुत्कर्षो हि । काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशीत्यमरः ।
 (तथा) देव्या (पुनः तत्) पर्णवर्त्तनमपि (अपाकीर्णम्) अपाकृतम् ।
 (अतः) पर्णप्रकरणाद्धेतोः (प्रियं वदतीति (प्रियंवदा) प्रियवशे
 वदः खच् इति खच्प्रत्ययः (१) अरुर्द्धिघदजन्तस्य मुम् इति
 मुमागमः (२) । (तां) पार्वतीं (पुराविदः) पुराणज्ञाः तपः करण-
 समये अविव्यमानं पर्णमक्षयं यस्याः सा (अपर्णा इति वदन्ति)
 नामान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । स्वयं प्रियंवदाः परेषामपि प्रिय-
 वादभाजनानि भवन्तीति भावः । अत्रापर्णमित्यपपाठः इति-
 शब्दाभिहिते द्वितीयानुपपत्तेः । यथाह वामनः निपातेना-
 प्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्राधिकत्वादिति ॥ २८ ॥

मृणालिकेति । (मृणालिकापेलवं) पद्मिनीकन्दकोमलं (स्वं)
 स्वकीयम् (अङ्गं) शरीरम् (एवम्) उक्तप्रकारतयाभिमध्यवास-
 व्रतमादिर्येषां तैः (एवमादिभिः व्रतैः) अहस्य निशा च अहर्नि-

(१) प्रा० २ । ३ । ३८ सू० ।

(२) प्रा० ६ । ३ । ६७ सू० ।

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरवद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥
तमातिथेयौ बद्धमानपूर्व्वदा
सपर्य्याया प्रत्युदियाय पार्व्वती ।

शम) । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः । अचन्तसंयोगे द्वितीया । (ग्लप-
यन्ती) कर्षयन्ती (सा) पार्व्वती (कठिनैः) क्लेशसहैरित्यर्थः ।
(शरीरैः उपार्ज्जितं) सम्पादितं (तपस्विनाम्) ऋषीणां (तपः
द्वरम्) अचन्तम् (अधश्चकार) तिरश्चकार अतिशिष्य इत्यर्थः
तपस्विभिरप्येवं तपः कर्त्तुं न शक्यत इति तात्पर्य्यार्थः ॥ २९ ॥

अथेति । (अथ) अनन्तरं अजिनं कृष्णद्वगत्वक् आषाढः
प्रयोजनमस्येत्याषाढः पालाशदण्डः । पालाशो दण्ड आषाढ इत्य-
मरः । विशाखाषाढादण् मन्थदण्डधोः इत्यण्प्रत्ययः (१) । तयोर्धरः
तथोक्तः (अजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक्) प्रौढवचनः (ब्रह्ममयेन)
वैदिकेन (तेजसा) ब्रह्मवर्चसेत्यर्थः । (ज्वलन्निव) स्थितः इवशब्दो
निर्धारणार्थः (कश्चित्) अनिर्दिष्टः (जटिलः) जटावान् ब्रह्म-
सारीति शेषः । पिच्छादित्वादिलक्ष्प्रत्ययः । शरीरवद्धः) बद्ध-
शरीरः शरीरवानित्यर्थः । आहिताग्नादिषु पाठात्साधुः (प्रथ-

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
 वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥ ३१ ॥
 विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां
 परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
 उमां स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा
 प्रचक्रमे वक्तुमनुष्मितक्रमः ॥ ३२ ॥

माश्रमो यथा) ब्रह्मचर्याश्रम इव यथाशब्द इवार्थः (तपोवनं)
 देया इति शेषः (विवेश) प्रविष्टवान् ॥ ३० ॥

तमिति । अतिथिषु साध्वी (आतिथेयी) । पश्यतिष्ठ्यादिना
 ठञ्प्रत्ययः । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । (पार्वती तं) ब्रह्मचा-
 रिणं (बद्धमानपूर्व्या) बद्धमानः पूर्वो यस्यास्तथा गौरवपूर्व्ये-
 त्यर्थः (सपर्यया) अर्चया । सपर्ययार्चहणाः समा इत्यमरः ।
 (प्रत्युदियाय) प्रत्युज्जगाम । कथं समानेऽपि तस्यास्तादृशी प्रति-
 पत्तिरत आह । (साम्ये) सति (अपि निविष्टचेतसां) स्थिर-
 चित्तानां (वपुर्विशेषेषु) व्यक्तिविशेषेषु अतिशयितं गौरवं यासु ताः
 (अतिगौरवाः) अतिगौरवसहिताः (क्रियाः) चेष्टाः (भवन्ति)
 प्रवर्तन्त इत्यर्थः । साधवो न साम्याभिनिवेशिन इति भावः ॥ ३१ ॥

विधीति । (सः) ब्रह्मचारी विधिना प्रयुक्तामनुष्ठितां (विधि-
 प्रयुक्तां सत्क्रियां) पूजां (परिगृह्य) स्वीकृत्य (क्षणं परिश्रमं) विश्रा-
 मच्च (विनीय नाम) नामेत्यपरमार्थः । अथ (उमां ऋजुनैव)
 विलासरहितेनैव (चक्षुषा पश्यन् अनुष्मितक्रमः) अत्यक्तोचित-
 परिपाटीकः सन् (वक्तुं प्रचक्रमे) प्रारम्भे ॥ ३२ ॥

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
जलान्यपि स्नानविधिद्वमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्त्तसे
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोष्णितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहरति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥

अपोति । अत्र अपिशब्दः प्रश्ने । (क्रियार्थं) होमादिकर्मा-
नुष्ठानार्थं समिधश्च कुशाश्च (समित्कुशम्) । जातिरप्राणिनामिति-
द्वन्द्वैकवद्भावः । (सुलभमपि) सुलभं कश्चित् (जलानि ते) तव
(स्नानविधिद्वमाणि) स्नानक्रियायोग्यानि (अपि) कश्चित् किञ्च
(स्वशक्त्या) निजसामर्थ्यानुसारेण (तपसि प्रवर्त्तसे अपि) देहम-
पीडयित्वा तपश्चरसि कश्चिदित्यर्थः । युक्तञ्च नामैतत् (खलु)
यस्मात् (शरीरम् आद्यं धर्मसाधनम्) । धर्मस्तु कायेन मनसा
वाचा बुद्ध्या धनादिना च बह्वभिः साध्यते तेषु च वयुरेव मुख्यं
साधनं सति देहे धर्मार्थकाममोक्षलक्षणाश्चतुर्वर्गाः साध्यन्ते ।
अतएव सततमात्मानमेव गोपायीतेति श्रुतिः ॥ ३३ ॥

अपि त्वदेति । त्वया आवर्जितेन सिक्तेन वारिणा सम्भृतं
जनितम् (त्वदावर्जितवारिसम्भृतं आसां वीरुधां) लतानां (प्रवालं)
पल्लवम् (अनुबन्धपि) अनुसूतं किं यत् प्रवालं चिरोष्णितश्चिर-
कालत्यक्तः स्नाक्षारागो येन तत्तथापि पाटलं स्वभावरक्तमित्यर्थः
तेन (चिरोष्णितालक्तकपाटलेन ते) तव (दन्तवाससा) अधरेण ।

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः

करस्यदर्भप्रणयापहारिषु ।

य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनै-

स्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये

न रूपमित्यय्यभिचारि तद्वचः ।

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी इत्यमरः । (तुलां)
साम्यम् (आरोहति) गच्छतीत्यर्थः । अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्य-
वाचित्वात्तद्योगेऽपि तुल्यार्थैरनुलोपमाभ्यामिति (१) न तृतीया-
प्रतिषेधः तत्र सूत्रे सदृशवाचिन एव ग्रहणादिति ॥ ३४ ॥

अपीति । करस्थान् दर्भान् प्रणयेन स्नेहेन अपहरन्तीति ते
तथोक्तेषु सापराधेष्वाति भावः । (करस्यदर्भप्रणयामहारिषु)
अपराधिष्वाति पाठे दर्भाणां प्रणयेन प्रार्थनया अपराधिषु (हरि-
णेषु) विषये (ते मनः प्रसन्नमपि) न क्षुभितं किं सापराधेष्वापि न
कोपितव्यं तपस्विभिरिति भावः । हे (उत्पलाक्षि ! ये) हरिणाः
(प्रचलैः) चक्षुषैः (विलोचनैः) नेत्रैः (तव अक्षिसादृश्यं प्रयुञ्जते
इव) अभिनयन्तीव प्रसन्नत्वात् मृगनेत्राणि त्वन्नयनैः साम्यमुप-
यान्तीति भावः । उत्पलक्षेपचलैरिति पाठान्तरे उत्पलकम्पचलैः
भावानयने द्रव्यानयनमिति न्यायेन क्षिप्यमाणोत्पलचलैरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यदिति । हे (पार्वति ! रूपं) सौम्याकृतिः (पापवृत्तये) पाप-
चरणाय (न) भवतीति (यदुच्यते) लोकैरिति शेषः । (तद्वचः न)

तथाहि ते शीलमुदारदर्शने
तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥
विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवस्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलै-
र्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥

अभिचरति न स्खलतीति (अथभिचारि) । सत्यम् “यत्राकृतिस्तत्र
शुभा” “न सुरूपाः पापसमाचारा भवन्ती”त्यादयो लोकवादा
न विसंवादमासादयन्तीत्यर्थः । किमिति ज्ञायते (तथाहि) हे
(उदारदर्शने) आयताक्षि सुरूपे इत्यर्थः । अथवा उन्नतज्ञाने
विवेकवतीत्यर्थः । (ते) तव (शीलं) सद्वृत्तं शीलं स्वभावे सद्वृत्त
इत्यमरः । (तपस्विनामपि) उपदिश्यते अनेनेत्युपदेशः प्रवर्त्तकं
प्रमाणं तत्ताम् (उपदेशतां गतं) प्राप्तम् । मुनयोऽपि त्वां वीक्ष्य
खलत्ते प्रवर्त्तन्त इति भावः ॥ ३६ ॥

विकीर्णैति । (एषः महीधरः) हिमवान् सप्त च ते ऋषयश्च
सप्तर्षयः । दिक्सङ्क्षेपं संज्ञायाम् संज्ञायामेव दिग्वाचकसंख्या-
वाचकौ समस्यते स तत्पुरुषः । असंज्ञायां तु द्विगुरेव (१) ।
इति समासः । विकीर्णैः पथंस्तैः सप्तर्षीणां सम्बन्धिभिः बलिभिः
पुष्पोपहारैः प्रहसन्ति ये तैः तथोक्तैः (विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिः
दिवः) अन्तरोक्षात् (अतैः गाङ्गैः सलिलैः तथा न पावितः)

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे
 त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।
 त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया
 यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥
 प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
 न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।

(अनाविलैः) अकलुषैः (त्वदीयैः चरितैः यथा सान्वयः) सपुत्रपौत्रः
 (पावितः) पवित्रीकृतः ॥ ३७ ॥

अनेनेति । हे (भाविनि) ! प्रशस्ताभिप्राये ! (अनेन) कार-
 णेन (धर्मः सविशेषं सातिशयम् (अद्य मे) त्रयाणां धर्मकामा-
 र्थानां वर्गस्त्रिवर्गः । त्रिवर्गो धर्मकामार्थेष्वनुवर्गः समोक्षकैरि-
 त्यमरः । तत्र सारः श्रेष्ठः (त्रिवर्गसारः प्रतिभाति) । (यत्)
 यस्मात्कारणात् मनसो निर्विषयौ अर्थकामौ यस्यास्तया (मनो-
 निर्विषयार्थकामया त्वया एकः धर्म एव प्रतिगृह्य) स्वीकृत्य
 (सेव्यते) । यत्त्वया अर्थकामौ विहाय धर्म एवावलम्बितः अतः
 सर्वेषां नः स श्रेयानिति प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सम्प्रति मनोरथं जिज्ञासुः प्रक्षौति

प्रयुक्तेति । (आत्मना) त्वया प्रयुक्तः कृतः सत्कारविशेषः
 पूजातिशयो यस्य तं (प्रयुक्तसत्कारविशेषं मां परं) अन्यं (सम्प्रति-
 पत्तुम्) अवगन्तुं (नार्हसि) हे (सन्नतगात्रि) ! सन्नताङ्गि ! अङ्ग-
 गात्रकण्ठेभ्यः अङ्गादिभ्य उपसर्जनेभ्यः स्वाङ्गवाचिभ्यो ङीप्
 स्यात् । इति वक्तव्यात् ङीप् (यतः) कारणात् मनस इषिभिः
 (मनीषिभिः) विद्वद्भिः । पृषोदरादित्वात्साधुः । (सतां सङ्गतं)
 सख्यं सप्तभिः पदेरापाद्यत इति (साप्तपदीनं) सप्तपदेराधारणसाध्यम्

यतः सतां सन्नतगात्रि सङ्गतं
मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥

अतोऽत्र किञ्चिद्भवतीं बह्वक्षमां
द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।

अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने
न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधस-
स्त्रिलोकसौन्दर्यमत्रोदितं वपुः ।

(उच्यते) । तत्रावयोस्त्वत्कृतसत्कारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः । साप्त-
पदीनं सख्यमिति निपातनात्साधुः ॥ ३९ ॥

अत इति । हे (तपोधने) । अतः) सख्याद्धेतोः (अत्र) प्रस्तावे
(बह्वक्षमां) बह्वक्तिसहं यदा क्षमावतीं (भवतीं) त्वां (द्विजाति-
भावात्) ब्राह्मणत्वात् (उपपन्नचापलः) सुलभधाष्ट्याः (अयं जनः)
स्वयमित्यर्थः । किञ्चित्प्रष्टुं मनो यस्य सः (किञ्चित्प्रष्टुमनाः) प्रष्टु-
कामः तुम्काममनसोरपीति लुप्तेदृश्यमः कृत्ये तुम्काममनसो-
रपीत्यादिना मकारलोपः । रहसि भवं (रहस्यं) गोप्यं (न चेत्
प्रतिवक्तुमर्हसि) ॥ ४० ॥

प्रष्टुमाह

कुल इति । (प्रथमस्य वेधसः) हिरण्यगर्भस्य (कुले) अन्यथाये
(प्रसूतिः) उत्पत्तिः । यच्चार्यं हि मया सृष्टो हिमवानचलेश्वर
इति ब्रह्मपुराणवचनात् । (वपुः) शरीरं त्रयाणां लोकानां
सौन्दर्यमिव (त्रिलोकसौन्दर्यमिव उदितम्) एकत्र समाहृतम्
(ऐश्वर्यसुखं) सम्पत्सुखम् अमृतम्) अन्वेषणीयं न भवति किन्तु

अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वय-

स्तपःफलं स्यात् किमतः परं वद ॥४१॥

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहा-

न्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरौदृशी ।

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा

न दृश्यते तच्च कृशोदरि ! त्वयि ॥४२॥

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-

र्विमानना सुभ्रु ! कुतः पितुर्गृहे ।

सिद्धमेवेत्यर्थः (वयः नवं) धौवनमित्यर्थः । (अतः परम्) अतोऽन्यत्
(किं तपःफलं स्यात् वद) अस्ति चेदतिशेषः न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥४१॥

भवतीति । (दुःसहात्) सोढुमशक्यात् (अनिष्टात्) भर्त्रादि-
कृतादपि (मनस्विनीनां) धीरस्त्रीणाम् (दृष्टशी) तपश्चरणलक्षणा
(प्रतिपत्तिः) प्रवृत्तिः । प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्राग-
स्थे इति केशवः । (भवति नाम) । नामेति सम्भावनायाम् ।
विचारमार्गं प्रहितेन प्रेरितेन (विचारमार्गप्रहितेन चेतसा)
चित्तेन (तत्) अनिष्टञ्च हे (कृशोदरि ! त्वयि न दृश्यते) । विचा-
र्यमाणे तदपि नास्ति असम्भावितत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अनिष्टाभावमेव प्रपञ्चयति

अलभ्येति । हे (सुभ्रु ! इयं) त्वदीया (आकृतिः) मूर्तिः
अलभ्यः लब्धुमनर्हः शोकेन भर्त्राद्यवमानजेन दुःखेन अभिभवः
तिरस्कारो यस्याः सा तथोक्ता (अलभ्यशोकाभिभवा) दृश्यत इति
शेषः । असम्भावितश्चायमर्थ इत्याह (पितुर्गृहे विमानना) अवमानः
(कुतः) न सम्भाव्यत एवेत्यर्थः । नचाप्यन्यत्प्राद्ववतीत्याह । (परा-

पराभिमर्शो न तवास्ति कः परं
प्रसारयेत् पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥
किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् ।

भिमर्शः) परध्वेषान्त (तव नास्ति पन्नगरत्नसूचये) फणिशिरोमणि-
शलाकां ग्रहीतुमित्यर्थः । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः(१)
इति चतुर्थी । (कर) हस्तं कः प्रसारयेत् । सुभू ! इत्यत्र
भूशब्दस्योवङ्स्थानीयत्वात् नेयङुवङ्स्थानावस्तीति नदीसंज्ञाप्रति-
षेधात् अन्वार्थनद्योर्ऋसः (२) इति ऋसत्वं नास्ति तेन ऋसः
प्रमादिक इति केचित् अन्ये तु अप्राणिजातेश्वारज्वादीनाम् इत्यत्र
अलावूः कर्कशूरितुम्कारान्तादप्यङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकारः
एतस्मादेव आपकात् क्वचिद्वृत्कारान्तस्याप्यङ्प्रत्ययान्नदीत्वे ऋस-
मित्याहुः । अतएवाह वामनः ऊकारादप्यङ्प्रत्ययतेरिति । सुभूः
कुतस्तातृहेऽवमाननमिति पाठान्तरकस्यान्त असाध्वसमेव
उक्तोपपत्तिसम्भावनात् । अन्यत्रापि सुभू ! त्वं कुपितेत्यपास्त-
मशनं त्यक्त्वा कथा योषितामित्यादिप्रयोगदर्शनात् वंशस्थवृत्ते
पादादौ जगन्मङ्गप्रसङ्गाच्चेत्यलं गोष्ठीभिः ॥ ४३ ॥

किमिति । हे गौरि ! (किमिति) केन हेतुना (यौवने त्वया
आभरणान्यपास्य) विहाय वृद्धस्य भावो वार्द्धकम् मनोज्ञादित्वात्
अङ्प्रत्ययः । वार्द्धकं वृद्धसङ्घाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणोति विश्वः ।
तत्र शोभत इति (वार्द्धकशोभि वल्कलं धृतम्) (प्रदोषे) रजनी-
मुखे स्फुटाः प्रकटाश्चन्द्रस्तारकाश्च यस्याः सा (स्थुटचन्द्रतारका

वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः
पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।

अथोपयन्तारमलं समाधिना

न रत्नमन्विष्यति नृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥

निवेदितं निखसितेन सोष्मणा

मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।

विभावरी) राजिः (अरुणाय) सूर्यसूताय (कल्पते यदि) अरुणं
गन्तुं कल्पते किं (वद) ब्रूहि । क्रियार्थोपपदस्थेयादिना (१)
चतुर्थी । दीप्यमानशशाङ्गतारके प्रदोषे यद्यरुण उदेति ततो
विभूषणापहारेण तव वल्कलधारणं सङ्घटत इति भावः ॥ ४४ ॥

तपःप्रयोजनं निराकर्तुमाह

दिवमिति । (दिवं) स्वर्गं (प्रार्थयसे) कामयसे (यदि) तर्हि
(श्रमः) तपस्वरणप्रयासः (वृथा) निष्फलः यदि स्वर्गार्थं तप्यसे ततः
श्रमं मा कार्षीः । कुतः (तव पितुः) हिमवतः (प्रदेशाः देवभूमयः)
सुर्मपदार्थाः तत्रत्या इत्यर्थः । (अथ उपयन्तारं) वरं प्रार्थयसे तर्हि
(समाधिना) तपसा (अलं) न कर्त्तव्यमित्यर्थः । निषेधस्य निषेधं
प्रतिकरणात्तृतीया । (हि) तथाहि (रत्नं) कर्त्तुं (नान्विष्यति)
न नृग्यते ग्रहीतारमिति शेषः । किन्तु (तद्रत्नं) नृग्यते ग्रही-
त्यभिरिति शेषः । नहि वरार्थं त्वया तपसि वर्त्तितव्यम् किन्तु
तेनैव त्वदर्थमिति भावः ॥ ४५ ॥

न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
 भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥
 अहो स्थिरः कोऽपि तवेक्षितो युवा
 चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
 अपेक्षते यः सुथलम्बिनीर्जटाः
 कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥

वरवाचकाक्षरश्रवणानन्तरमेव दद्या उष्णोच्छ्वासमालक्ष्य
 प्रश्नेषु च प्रत्युत्तरमनुपलभ्य स्वयमेवाशङ्कयाह

निवेदितमिति । (सोष्मणा निश्वासितेन) निश्वासवायुना (निवे-
 दितं) चिन्तानुभावेन उष्णोच्छ्वासेन ते वरार्थित्वं सचितमित्यर्थः ।
 तर्हि किं प्रश्नव्यसनेनेत्याह मन इति । (मनसु) तथापि (मे संशय-
 मेव गाहते) प्राप्नोति । कुतः (ते) तव हत्यानां कर्त्तरि चेति घृणी ।
 (प्रार्थयितव्यः) प्रार्थयितुमर्हः (एव न दृश्यते प्रार्थितदुर्लभः)
 प्रार्थितो यो दुर्लभः स (कथं भविष्यति) नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथ पतिप्रार्थनामेव सिद्धवन्तृयाह

अहो इति । (अहो) चित्रं (तव देक्षितः) आप्तुमिष्टः (युवा
 कोऽपि स्थिरः) कठिनः वर्त्तत इति शेषः । कुतः (यः) युवा
 (चिराय) चिरात्प्रभृति (कर्णोत्पलशून्यतां गते) प्राप्ते कपोलदेशे
 गण्डस्थले स्तथाः शिथिलबन्धनाः अतएव लम्बिन्यः ताः (सुथल-
 म्बिनीः) कलमा (शालिविशेषाः तेषामग्राणि तद्वत्पिङ्गलाः (कल-
 माग्रपिङ्गलाः जटाः अपेक्षते) यत्त्वामीदृशीं दृष्ट्वा न व्यथते स नूनं
 वज्रहृदय इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्षितां
 दिवाकरालुष्टविभूषणास्पदाम् ।
 शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा
 सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥
 अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं
 तव प्रियं यच्चतुरावलोकितः ।
 करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो
 न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ ४९ ॥

मुनिव्रतैरिति । (मुनिव्रतैः) चान्द्रायणादिभिः (अतिमात्रम्)
 अत्यन्तं (कर्षितां) कृशीकृतां दिवाकरेण सूर्येण आलुष्टानि
 दग्धानि वातातपसंस्पर्शान्मृदुत्वाच्च श्यामीकृतानि विभूषणा-
 स्पदानि भूषणस्थानानि यस्यास्तां तथोक्तां (दिवाकरालुष्टविभूषणा-
 स्पदाम्) अतएव (दिवा अह्नि शशाङ्कलेखामिव) स्थितां त्वां
 (पश्यतः सचेतसः) जीवतः (कस्य) पुंसः (मनः न दूयते) न परि-
 तप्यते अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अवैमीति । (तव प्रियं) वल्लभं (सौभाग्यमदेन) सौन्दर्य-
 गर्वेण कर्त्ता (वञ्चितं) विप्रलब्धम् (अवैमि) वेद्मि । (यः) प्रियः
 चतुरं मधुरम् अवलोकित इति (चतुरावलोकितः अरालपक्ष्मणः)
 कुटिलरोम्णः अरालं वृजिनं जिह्ममित्यमरः । (अस्य) त्वदीयस्य
 (चक्षुषः आत्मीयं वक्त्रं) मुखं (चिरं लक्ष्यं) विषयं (न करोति)
 दृष्टिपथं न गच्छतीत्यर्थः । तदयं गर्वेण हतो निष्कलात्मलाभो
 जात इति भावः ॥ ४९ ॥

कियच्चिरं आस्यसि गौरि ! विद्यते
 ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।
 तदर्द्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं
 वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥५०॥
 इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
 मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
 अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्त्तिनीं
 विवर्त्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥

कियदिति । हे (गौरि ! कियत्) किममाणकं किमवधि-
 कमित्यर्थः (चिरं आस्यसि) तपस्यसि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया(१)
 (ममापि) पूर्वाश्रमः प्रथमाश्रमः ब्रह्मचर्याश्रमः तत्र सञ्चितं सम्पा-
 दितं (पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः विद्यते) अर्द्धश्चासौ भागश्च तेन तस्य
 तपसः अर्द्धभागेनैकदेशेन (तदर्द्धभागेन काङ्क्षितम्) इष्टं (वरम्)
 उपयन्तारं (लभस्व) तं वरं (साधु) सम्यक् (वेदितुं) ज्ञातुम्
 (इच्छामि) यद्यसौ योग्यो भवति तदा ममापि सम्पत्तिरिति
 भावः ॥ ५० ॥

इतीति । (इति) इत्थं (द्विजन्मना) द्विजेन (प्रविश्य) अन्त-
 र्गत्वा आप्रवद्रहस्यमुद्घात्येत्यर्थः । अभिहिता उक्ता (सा) पार्वती
 (मनोगतं) हृदिस्थं वरं (शंसितुं) वक्तुं (न शशाक) समर्था नाभूत्
 लज्जयेति शेषः । (अथो) अनन्तरं (परिपार्श्ववर्त्तिनीं वयस्यां)
 सखीं विवर्त्तितं विवर्त्तितम् अनञ्जनं व्रतवशाद्वर्जितकज्जलं नेत्रं

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं
 निबोध साधो ! तव चेत् कुतूहलम् ।
 यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं
 कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥
 इयं महेन्द्रप्रभृतीनामिन्द्रिय-
 श्रुतिर्हिगीशानवमत्य मानिनी ।

यस्मिन् कर्मणि तत्तथा (विवर्त्तितानञ्जननेत्रं ऐक्षत) नेत्रसंज्ञैव
 प्रत्युत्तरं वाचयाश्चकारेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

सखीति । तस्याः पार्वत्याः (इयं तदीया सखी) वयस्या (तं)
 वर्णः प्रशस्तिरिति क्षीरस्वामी । सोऽस्यास्तीति (वर्णिनं) ब्रह्म-
 चारिणं वर्णाद्ब्रह्मचारिणीति इतिप्रत्ययः (१) । (उवाच) ब्रूते स्म ।
 किमिति । हे (साधो) ! विद्वन् ! (तव कुतूहलचेत्) श्रोतुमस्तीति
 शेषः तर्हि (निबोध) अवगच्छ आकर्ण्येत्यर्थः । बुध अवगमनइति
 धातोर्भौवादिकास्त्रोट् । श्रोतव्यं किन्तदाह । यस्मै लाभाय इदम्
 (यदर्थम्) । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति वक्तव्यमिति
 वार्त्तिकनियमात् क्रियाविशेषणम् । (एतया) पार्वत्या (अम्भोजं)
 पद्मम् (उष्णवारणम्) आतपत्रं (इव वपुः) शरीरं (तपः साधनं
 कृतं) तपः प्रवृत्तिकारणमुच्यते श्रूयतामित्यर्थः ॥ ५२ ॥

दृक्जनः सङ्गसङ्कल्पो जागरः क्षणता रतिः । क्लीयागोन्मा-
 दमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दशेति । तत्रास्याः काश्चिदशाः क्रम-
 मनादृत्यैव योजयति इयमित्यादिभिः षड्भिः स्लोकैः

इयमिति । (मानिनी) इन्द्राणीप्रभृतीरतिशयं वर्त्तितव्यमि-

अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्
 पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छति ॥ ५३ ॥
 असह्यज्झङ्कारनिवर्त्तितः पुरा
 पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
 इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणो-
 दिशीर्णमूर्त्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥ ५४ ॥

त्यभिमानवती (इयं) पार्वती (अधिश्रियः) अधिकैश्वर्यान् (महेन्द्र-
 प्रभृतीन्) इन्द्रादीन् चतसृणां दिशामीशान् (चतुर्दिगीशान्) इन्द्र-
 वरुणयमकुबेरान् । तद्वितार्थेत्यादिना उत्तरपदसमासः (१) ।
 (अवमत्य) अवधूय (मदनस्य निग्रहात्) निवर्हणाद्धेतोः अकामुक-
 त्वादित्यर्थः । रूपेण सौन्दर्येण हार्यो वशीकरणीयो न भवतीति
 (अरूपहार्यं) पिनाकः पाणौ यस्य तं (पिनाकपाणिं) हरम् ।
 प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति साधुः । (पविं) भर्त्तारं
 (आप्नुमिच्छति) । एतेन सङ्कल्पावस्था सूचिता ॥ ५३ ॥

असह्येति । (पुरा) पूर्वम् असह्येन सोढुमशक्येन ज्झङ्कारेण
 रौद्रेण निवर्त्तितः (असह्यज्झङ्कारनिवर्त्तितः) अतएव (पुरारिं)
 हरम् (अप्राप्तमुखः) अप्राप्तफलः (विशीर्णमूर्त्तेः) नष्टशरीरस्य (अपि
 पुष्पधन्वनः) कामस्य (शिलीमुखः) बाणः (इमां) पार्वतीं (हृदि)
 व्यायतः सुदूरावगाढ इति यावत् तादृक् पातः प्रहारो यस्मिन्
 कर्मणि तत्तथा (व्यायतपातं अक्षिणीत्) अकर्णत् दग्धदेहस्यापि
 मार्गो लघ्नः स्रुः सर्वत्र बाध्यत इति भावः । अनेन विवर्णती
 शैलसुतापि भावमित्यत्रोक्तं चक्षुःप्रीतिमनःसङ्काख्यमवस्थाद्वय-
 मनन्तरावस्थोपयोगितया अन्यथ कार्श्यावस्था सूचिता ॥ ५४ ॥

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
 ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
 न जातु बाला लभते स्म निर्दृतिं
 तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥
 उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः
 सवाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।

तदेति । तदेति छेदः (तदा प्रभृति) तत आरभ्येत्यर्थः सप्त-
 म्यर्थस्यापि दाप्रत्ययस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणया प्रभृतिद्योगे पञ्चमीनिय-
 मात् । (पितुर्गृहे उन्मदना) उत्कटमन्मथा ललाटस्यालङ्कारः
 ललाटिका तिलकः । कर्णललाटात्कन् अलङ्कारे इति कन्प्रत्ययः (१) ।
 तस्याश्चन्दनेन धूसराः धूसरवर्णाः अलकाः चूर्णकुन्तलाः यस्याः
 सा तथोक्ता (ललाटिकाचन्दनधूसरालका बाला) पार्ष्वती (जातु)
 कदाचिदपि तुषारसङ्घाताः तुषारघनास्तएव शिलास्तासां तलेषु
 उपरिभागेष्वपि (तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि निर्दृतिं) सुखं (न
 लभते स्म) एतेनारत्यपरसंज्ञा विषयविहेः अवस्था द्वादशावस्थापक्षे
 संस्वरश्च व्यन्यते ॥ ५५ ॥

उपात्तेति । (पिनाकिनः) शम्भोः (चरिते) त्रिपुरविजयादि-
 चेष्टिते (उपात्तवर्णे) प्रारब्धगीतक्रमे । गीतक्रमे स्तुतौ वेदे वर्ण-
 शब्दः प्रयुज्यत इति हलायुधः । सवाष्पे गद्गदे कण्ठे स्खलितैः
 विशीर्णैः (सवाष्पकण्ठस्खलितैः पदैः) सुभिडन्तरूपैः करणैः
 वनान्ते सङ्गीतेन निमित्तेन सखीः (वनान्तसङ्गीतसखीः) वयस्याः
 (किन्नरराजकन्यकाः अनेकशः) बज्रशः (अरोदयत्) अशुमोक्ष-

अनेकशः किन्नरराजकन्यका
वनान्तसङ्गीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥
त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ ! व्रजसीत्यलक्ष्यवा-
गसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ ५७ ॥
यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।

मकारयत् । हरचरितगानजनितमदनवेदनामेनां वीक्ष्य किन्नर्यो-
ऽपि रुद्धुरिति भावः । अत्र वर्णस्खलनलक्षणकार्योक्त्या पुनः
पुनस्तत्कारणीभूतमूर्च्छावस्थाप्रादुर्भावो व्यन्यते अन्यथा सखी-
रोदनानुपपत्तेरिति द्वादशावस्था पक्षे तु प्रलापावस्था च व्यजते
प्रलापो रणकोर्त्तनमित्यालङ्कारिकाः ॥ ५६ ॥

त्रिभागेति । किञ्चेति चार्थः शिष्यत इति शेषः कर्मणि घञ् ।
त्रिभ्यो भागेभ्य शेषासु अवशिष्टासु । यद्वा रात्रेस्त्रियामत्वेन
प्रसिद्धत्वात् तृतीयो भागः त्रिभागः संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये
पूरणार्थत्वमिष्यते यथा शतांशः सहस्रांश इति । त्रिभागः शेषो
यासां तासु (त्रिभागशेषासु निशासु क्षणं) क्षणमात्रं (नेत्रे
निमील्य) मोलयित्वा (सहसा) सद्यः हे (नीलकण्ठ ! क्व व्रजसि)
कुत्र गच्छसीत्यलक्ष्या निर्विषया वाग्वचनं यस्याः सा (अलक्ष्यवाक्)
तथा असत्ये मिथ्याभूते कण्ठेऽर्पितं बाहुबन्धनं यस्याः सा (असत्य-
कण्ठार्पितबाहुबन्धना) सती (व्यबुध्यत) विबुद्धवती । एतेन जाग-
रोन्मादौ सूचितौ ॥ ५७ ॥

इति स्वहस्तोल्लिखितञ्च मुग्धया
 रहस्यपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥
 यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-
 रपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
 तदा सहास्राभिरनुज्ञया गुरो-
 रियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

स्वप्नसादृश्यप्रतिकृतिदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शाख्याश्चत्वारो विर-
 हिणां विनोदाः तत्र स्वप्नसन्दर्शनमुक्त्वा प्रतिकृतिदर्शनमाह

यदेति । (यदा) यत इत्यर्थः । यदेति हेतावितुक्त्वा गण-
 थाख्याने अन्यत्रोदाहृतत्वात् । (त्वं बुधैः) मनीषिभिः (सर्वगतः)
 सर्वव्यापीति (उच्यते) । तत इत्यध्याहारः । भावे रत्याख्ये तिष्ठ-
 तोति (भावस्थं) त्वय्यनुरागिणमित्यर्थः (इमं जनम्) इममित्यात्म-
 निर्देशः । (कथं न वेत्ति) न जानासीति (मुग्धया) मूढया अकि-
 श्चित्कारश्चित्रगतोपालम्भ इत्यजानानयेत्यर्थः । तथा स्वहस्तेनो-
 लिखितः चित्रे लिखितश्चन्द्रशेखरः (स्वहस्तोल्लिखितश्चन्द्रशेखरः)
 (रहसि) एकान्ते सखीमात्रसमक्षमित्यर्थः । (उपालभ्यत) साधि-
 क्षेपमुक्तञ्च । उक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । यद्यपि रहसीत्युक्तं तथापि
 सखीसमक्षकरणात्तज्जात्यागो व्यन्यत एव ॥ ५८ ॥

यदेति । (जगत्पतेस्तस्य) ईश्वरस्य (अधिगमे) प्राप्तौ (अन्यं
 विधिम्) उपायं (विचिन्वती) मृगयमाणा (यदा नापश्यत तदा
 इयं पार्ष्वती (गुरोः) पितुः (अनुज्ञया अस्माभिः सह तपसे) तप-
 श्चरितुं (तपोवनं प्रपन्ना) प्राप्ता ॥ ५९ ॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेवपि ।
न च प्ररोहाभिसुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥ ६० ॥
न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरस्रोत्तरमौक्षितामिमाम् ।
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं ।
दृष्टेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥

द्रुमेष्विति । (सख्या) पार्वत्या (स्वयं) कृतं जन्म येषां तेषु
(कृतजन्मसु) स्वयं रोपितेष्वित्यर्थः । तपसः साक्षिषु साक्षाद्द्रुमेषु
(तपःसाक्षिषु येषु द्रुमेष्वपि फलं दृष्टं) लब्धं जनितमित्यर्थः ।
(अस्याः) पार्वत्याः (शशिमौलिसंश्रयः) चन्द्रशेखरविषयः (मनोरथस्तु
प्ररोहाभिमुखः) अङ्कुरोन्मुखोऽपि (न दृश्यते) प्ररोहस्त्वङ्कुर
इति वैजयन्ती । स्वयंरोपितवृक्षफलकालेऽपि अस्याः मनोरथस्य
नाङ्कुरोदयोऽप्यस्ति फलाणां तु दूरापाकृत्यर्थः ॥ ६० ॥

न वेद्मि । प्रार्थितः सन् दुर्लभः (प्रार्थितदुर्लभः स) देवः
(तपःकृशां) तपसा कृशां क्षीणाम् अतएव (सखीभिः अस्रोत्तरम्)
अशुप्रधानं यथा भवति तथा (द्विष्टिताम् इमां नः सखीं) तस्य
इन्द्रस्य अवग्रहेण अनादृष्ट्या क्षतां पीडिताम् (तदवग्रहक्षतां ।
वृष्टिर्वधं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समावित्यमरः । अवग्रहो
वर्षप्रतिबन्ध इत्यर्थः । (सीतां) कष्टभुवम् । सीता बाङ्गलपद्धति-
रित्यमरः । (वृषा) वासव (इव) । वासवो वृषहा वृषेत्यमरः ।
(कदा अभ्युपपत्स्यते) कदा अनुग्रहीष्यति (न वेद्मि) अत्र वाक्यार्थः

अगूढसद्भावमितीङ्जितञ्चया
निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।

अयीदमेवं परिहास उत्तुमा-
मष्टच्छदयञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ
समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।

कर्म । तदवग्रहक्षतामित्यत्र अवग्रहक्षतामित्यनेनैव गतार्थत्वे
तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेः तदिति भिन्नपदं वेद्म्येत्यस्य कर्म इति युक्त-
मुत्पश्यामः ॥ ६१ ॥

अगूढेति । (इङ्जितञ्चया) पार्वतीहृदयाभिञ्जया इङ्जितं हृद्गतो
भाव इति सज्जनः । (तया) गौरीसख्या (इति) एवं (अगूढसद्भावं)
प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा (निवेदितः) ज्ञापितः निष्ठा मरण-
मवधिर्यस्य स नैष्ठिकः यावज्जीवब्रह्मचरी सुन्दरो विलासी
नैष्ठिकश्चासौ सुन्दरश्चेति तथोक्तः (नैष्ठिकसुन्दरः) द्वयोरन्यतरस्य
विशेषणत्वविवक्षायां विशेषणसमासः । किन्तु नैष्ठिकत्वविशेषणेन
कामिलविरोधः अथवा देवस्य अलौकिकमहिमत्वादुभयं तात्त्विक-
मिति न विरोधः । अथङ्जितं हर्षलक्षणं मुखरागादि हर्षलिङ्गं
यस्य तथाभूतः सन् (अथङ्जितहर्षलक्षणः) (अथि) गौरि ! अयीति
कोमलामन्त्रणे (इदं) त्वत्सखीभाषितम् (एवं) सत्यं किमित्यर्थः ।
(परिहासः) केलिर्वा । द्रवकेलिपरिहास इत्यमरः । (इत्येव-
मुमामष्टच्छत्) पृष्टवान् ॥ ६२ ॥

अथेति । (अथ) अनन्तरम् (अद्रेलनया) पार्वती (मुकुली-
कृताङ्गुलौ) सम्पुटीकृताङ्गुलौ अग्रश्चासौ हस्तश्चेति समाना-
धिकरणसमासः । हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदादिति वामनः ।

कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं
चिरव्यवस्थापितवाग्भाषत ॥ ६३ ॥
यथाश्रुतं वेदविदांवर ! त्वया
जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
अथाह वर्णी विदितो महेश्वर-
स्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वत्तसे ।

तस्मिन् (अग्रहस्ते) स्फटिकानामक्षमालिकां (स्फटिकाक्षमालिकां)
जपमालिकां (अर्पयन्ती) आमुञ्चन्ती (कथञ्चित्) महता कष्टेन
(चिरव्यवस्थापितवाक्) चिरेण स्वीकृतवाक् एतेन लज्जोपरोधो
व्यज्यते । (मिताक्षरं) परिमितवर्णं यथा तथा (अभाषत) बभाषे ॥ ६३ ॥

किमुवाचेत्याह

यथेति । हे (वेदविदांवर) ! वैदिकश्रेष्ठ ! (त्वया यथाश्रुतं)
सम्यक् श्रुतम् । श्रुतार्थमेवाह (अयं जनः) स्वयमित्यर्थः । उच्चैः
पदस्य शिखरूपोन्नतस्थानस्य लङ्घने आक्रमणे उत्सुकः (उच्चैःपद-
लङ्घनोत्सुकः) । किमत्रायुक्तमित्यत्राह (इदन्तपः) तदवाप्तेः तस्य
उच्चैःपदस्य अवाप्तेः प्राप्तेः साधनं (तदवाप्तिसाधनं किल) । किले-
त्यलीके । अतितुच्छत्वादसाधकमेवेत्यर्थः । तर्हि त्यजतामित्या-
शङ्क्य दुराशा मां न मुञ्चतीत्याशयेमाह (मनोरथानां) कामानाम्
(अगतिः) अविषयः (न विद्यते) नहि स्वशक्तिपर्यालोचनया कामाः
प्रवर्तन्त इति भावः ॥ ६४ ॥

अथेति । (अथ वर्णी) ब्रह्मचारी वर्णिनी ब्रह्मचारिण्य

अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं
 तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥
 अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते
 करोऽयमासुक्तविवाहकौतुकः ।
 करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना
 सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥

इत्यमरः । (आह) उवाचेत्यर्थः । आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगो
 भ्रान्तिमूल इत्याह वामनः । किमित्याह (महेश्वरः) महादेवः
 (विदितः) मया ज्ञायत इत्यर्थः । वृद्धार्थत्वाद्वर्तमाने क्तप्रत्ययः
 तद्योगात् वही च । येन त्वं प्राक् भग्नमनोरथा कृतेति भावः ।
 (पुनरेव त्वं) तमीश्वरमर्थयते (तदर्थिन्येव) तत्कामैव प्रवर्त्तसे
 तत्प्रभावमनुभूयापीति भावः । अनुसरणे को दोषस्तत्राह अमङ्ग-
 लाभ्यासे अमङ्गलाचारे रतिर्यस्य तं (अमङ्गलाभ्यासरतिम् तम्)
 ईश्वरं (विचिन्त्य) विचार्य (तव अनुवृत्तिम्) अनुसरणं (कर्तुं
 नोत्सहे) नानुमन्तं शक्नोमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अवस्थिति । अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्वन्धः अभिनिवेशः
 परं प्रधानं यस्याः तस्याः सम्बन्धिः (अवस्तुनिर्वन्धपरे !) पार्ष्वति !
 आमुक्तम् आसङ्गितं विवाहे यत्कौतुकं हस्तसूत्रं तदस्य स
 (आमुक्तविवाहकौतुकः ते अयं करः) । कौतुकं मङ्गले हर्षं
 हस्तसूत्रे कुतूहल इति शाश्वतः । (वलयीकृताहिना) भूषणी-
 कृतसर्पेण (शम्भोः) महादेवस्य (करेण) करणभूतेन तदेव प्रथमं
 तत्प्रथमम् अपरिचितत्वादतिभयङ्करमिति भावः । तच्च तत् अवल-
 म्बनं ग्रहणश्चेति (तत् प्रथमावलम्बनं) कथं नु (सहिष्यते)

त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं

कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।

बधूदुकूलं कलहंसलक्षणं

गजाजिनं शोणितविन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः

परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।

कथञ्चिदपि न सहिष्यत इत्यर्थः । अग्रतो यद्भावि तद्दरेऽवतिष्ठतां प्रथमं करग्रह एव दुःसह इति भावः ॥ ६६ ॥

त्वमेवेति । हे गौरि ! (त्वमेव स्वयम्) आत्मना (तावत्) इति मानार्थः । यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः । इदमेवोदाहृतञ्च गणन्याख्याने । (परिचिन्तय) पर्यालोचय । किमिति (कलहंसलक्षणं) कलहंसचिह्नम् । चिह्नं लक्ष्यं च लक्षणमित्यमरः । बध्वाः नवोढायाः दुकूलं (बधूदुकूलम्) । बधूः स्तुषा नवोढा स्त्रीति विश्वः । तथा शोणितविन्दून् वर्षतीति तथोक्तं (शोणितविन्दुवर्षि च) आर्द्रमित्यर्थः (गजाजिनञ्च) कृत्तिवासञ्च तत्पिनाकिन इत्याशयः । (एते कदाचित्) जात्वपि (योगं) सङ्गतिम् (अर्हतः यदि) अर्हतः किम् एतत्त्वमेव चिन्तयेति पूर्व्वेणान्वयः । पाणिग्रहणे किल बधूवरभोर्वस्त्रान्तग्रन्थिः क्रियते कृत्तिवाससा पाणिपीडने तु दुकूलधारिण्यास्तव स कथं सङ्घटिष्यत इति भावः ॥ ६७ ॥

चतुष्केति । चतुष्के गृहविशेषे यः पुष्पप्रकरः तत्र अवकीर्णयोः न्यस्तयोः (चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः) कुसुमास्तृतदिव्यभवनभूषणरोचितयोरित्यर्थः (तव पादयोः अलक्तकाङ्गानि) लाक्षारञ्जितानि (पदानि) पादाकाराणि पादन्यासचिह्नानि । यदं

अलक्तकाङ्गानि पदानि पादयो-
र्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वद
त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।

स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे

पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ॥ ६९ ॥

शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोरिति विश्वः ।
विकीर्णाः विक्षिप्ताः केशाः श्वविरोरुहाः यासु तासु (विकीर्ण-
केशासु) । अतत्स्थं तत्र दृष्टश्चेति वचनात् स्वाङ्गाक्षीपसर्जनादसं-
योगोपधात् इति विकल्पान्न डीष् । (परेतभूमिषु) प्रेतभूमिषु
श्लेशानेव्यर्थः (परोऽपि) शस्त्ररपि (को नाम अनुमन्यते) न
कोपीत्यर्थः । नामेति कुत्सायाम् । पिनाकपाणिपाणिग्रहणे तस्य
परेतभूसञ्चारित्वेन साहचर्यात्तवापि तत्र सञ्चारोऽवश्यम्भावीति
भावः ॥ ६८ ॥

अयुक्तेति । (त्रिनेत्रवक्षः) त्रयम्बकालिङ्गनमित्यर्थः । (तव)
तत्सम्बन्धितया (सुलभमपि) सुप्रापञ्च भवतीति शेषः । तवेति शेषे
षष्ठी । न लोकाययेत्यादिना कृत्योगलक्षणे षष्ठ्या निषेधात् । (अतः
परम्) अङ्गाक्षिनेत्रवक्षोलाभादन्यत् (अयुक्तरूपम्) अत्यन्तायुक्तं
(किं वद) न किञ्चिदित्यर्थः । प्रशंसायां रूपविति रूपप्रत्ययः (१) ।
कुतः यद्यस्मात्कारणात् (हरिचन्दनास्पदे) हरिचन्दनस्य आस्पदे
स्थानभूते (अस्मिन् स्तनद्वये) चिताभस्म श्लेशानभस्म तदेव रजः
(चिताभस्मरजः) चूर्णं कर्तुं (पदं करिष्यति) पदं निधास्यति भर्तु-
र्भवस्य भस्माङ्गरागादिति भावः ॥ ६९ ॥

इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्यया
विलोक्य दृढोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥
द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

इयमिति । (इयञ्च ते) तव (पुरतः) आदावेव (अन्या विड-
म्बना) परिहास इत्यर्थः । का सेत्यत्राह (ऊढ्या) परिणीतया ।
वहेः कर्मणि क्तः (वारणराजहार्यया) गजेन्द्रवाह्यया (त्वया
अधिष्ठितम्) आरूढं दृढमुक्षाणं (दृढोक्षम्) । अचतुरेत्यादिना
निपातः (१) । (विलोक्य महाजनः) साधुजनः (स्मेरमुखः)
प्रितमुखः (भविष्यति) उपहसिष्यति यत् इयमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः
स्मेरेति नमिकम्पिस्मयजसेत्यादिना रप्रत्ययः (२) ॥ ७० ॥

द्वयमिति । (पिनाकिनः) ईश्वरस्य (समागमप्रार्थनया) प्राप्ति-
कामनया क्रियमाणयेति शेषः । (सम्प्रति द्वयं शोचनीयतां) शोच्यत्वं
(गतम्) । किन्तदाह (सा) प्रागेव हरशिरोगता । अत्र अति-
प्रसिद्धार्थत्वान्न यच्छब्दापेक्षा तदुक्तं काव्यप्रकाशे । प्रकान्तप्रसि-
द्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपदानं नापेक्षत इति । (कान्ति-
मती) नित्ययोगे मतुम् । (कलावतः) चन्द्रस्य (कला) घोडशो

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता

दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद् बालमृगाक्षि ! मृग्यते

तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥

भागश्च (अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी) नेत्रानन्दिनीत्यर्थः (त्वच्च) ।
कान्तिमतीतनेत्रकौमुदीत्वविशेषणयोरुभयत्राप्यन्वयः । प्रागेकैव
शोच्या सम्प्रति तु त्वमप्यपरेति द्वयं शोच्यमिति पिण्डितार्थः ।
शोच्यत्वञ्च निक्षेष्टाश्रयणादिति भावः ॥ ७१ ॥

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता, श्रुतम् । बान्धवाः कुल-
मिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जना इति लोकानामाभाषणकम् । तत्र
किञ्चिदपि नास्तीत्याह

वपुरिति । (वपुः) तावदस्य विरूपाणि विकृतरूपाणि अक्षीणि
नेत्राणि यस्य तत् (विरूपाक्षम्) । वज्रग्रीवौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाद्वात्
घञ् इति घञ्प्रत्ययः (१) । वैरूप्यञ्च त्रिनेत्रत्वादिति क्षीरसामी ।
अतो न सौन्दर्यवार्त्तापीत्यर्थः । अलक्ष्यमज्ञातं जन्म यस्य तस्य
भावस्तत्ता (अलक्ष्यजन्मता) कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः । अल-
क्षिता जनिरिति पाठे जनिः उत्पत्तिः अलक्षिता न ज्ञाता ।
जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः । (वसु) वित्तं (दिगम्बरत्वेनैव निवे-
दितं) नास्तीति ज्ञापितमित्यर्थः । यदि वित्तं भवति तदा कथं
दिगम्बरो भवति अतो ज्ञेयं निर्द्वन्द्वमिति । किं वज्रना हे बाल-
मृगाक्षि ! पार्ष्वति ! (वरेषु) वोढृषु । वरो जामातृवोढारा-
विति विश्वः । (यत्) रूपवित्तादिकं (मृग्यते) कन्यातद्वन्धुभिरन्वि-
यते (तत् त्रिलोचने) त्रयम्बके (व्यस्तम्) एकमपि समस्तं मा भूदिति
भावः (अस्ति किं) नास्तीत्येवत्यर्थः ॥ ७२ ॥

निवर्त्तयास्मादसदीप्तिताम्बनः

क्वा तद्विधस्त्वं क्वा च पुण्यलक्षणा ।

अपेक्षते साधुजनेन वैदिकी

ऋशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि

प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।

विकुञ्चितभूलतमाहिते तथा

विलोचने तिर्य्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥

निवर्त्तयेति । (अस्मादसदीप्तितात्) अनिष्टमनोरथात् (मनः निवर्त्तय) निवारय सा पूज्योक्ता विधा प्रकारो यस्य स तथोक्तः (तद्विधः) अमङ्गलशील इत्यर्थः (क्वा) महदन्तरमित्यर्थः (पुण्यलक्षणा) प्रशस्तभाग्यचिह्ना (त्वच्च क्वा) अतो न तवायमर्ह इत्यर्थः । तथाहि । (साधुजनेन) साधुर्वर्द्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवदिति विश्वः । (ऋशानशूलस्य) ऋशानभूमिनिखातस्य बध्यशङ्कोः (वैदिकी) वेदोक्ता यूपो नाम पशुबन्धनसाधनभूतः संस्कृतदारु-विशेषः । (तस्य सत्क्रिया) प्रोक्षणाभ्युक्षणादिसंस्कारः (यूपसत्क्रिया नापेक्षते) नेष्यते । यथा ऋशानशूले यूपसत्क्रिया न क्रियते तथा त्वमपि तस्मै न घटसे इति तात्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

इतीति । (इति) एवं प्रकारेण (द्विजातौ) द्विजे (प्रतिकूल-वादिनि) सति प्रवेपमानेन चक्षुलेन अधरेण अधरोलेन लक्ष्यः अनुमेयः कोपः क्रोधः यस्यास्तया (प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया तथा) पार्वत्या (उपान्तलोहिते) प्रान्तरक्ते (विलोचने) विकुञ्चिते कुटिलिते भूलते यस्मिन् तत् तथा (विकुञ्चितभूलतम्) सम्भू-

उवाच चैनं परमार्थतो हरं
 न वेत्सि नूनं यत एवमात्य माम् ।
 अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं
 द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥
 विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं
 विषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।

भङ्गमित्यर्थः । (तिर्यक्) साचि (आहिते) निहिते अनादरा-
 त्तिर्यगेत्येत्यर्थः ॥ ७४ ॥

उवाचेति । अथ (एनं) ब्रह्मचारिणम् (उवाच च) किमिति
 (परमार्थतः) तत्त्वतः (हरं न वेत्सि) जानासि (नूनम्) । कुतः
 (यतः माम् एवम्) उक्तया रीत्या (आत्य) ब्रवीषि । ब्रुवः पञ्चा-
 नामादितः इति रूपसिद्धिः (१) । अज्ञानादेवायं शिवद्वेषस्तवेत्या-
 शयेनाह (मन्दाः) मूढाः । मूढाल्पापटुनिर्भागा मन्दा इत्यमरः ।
 लोकसामान्यम् इतरजनसाधारणं न भवतीति (अलोकसामा-
 न्यम् अचिन्त्यहेतुकं) दुर्बोधकागणकं (महात्मनाश्चरितं द्विषन्ति)
 हेतुपरिज्ञानात् दूषयन्ति । विद्वांसस्तु कोऽप्यत्र हेतुरस्तीति बज्ज
 मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

सम्प्रत्यमङ्गलाभ्यासरतिमित्याद्युक्त(६५ स्तो०) दूषणजातं विप-
 दित्यादिभिः षड्भिः स्तोकैः परिहर्तुमारभते

विपदिति । (विपत्प्रतीकारपरेण) अनर्थपरिहारार्थिनेत्यर्थः ।
 उपसर्गस्य घञ्मनुष्येषु बज्जलमिति दीर्घः (२) । (भूतिसमुत्सु-
 केन) ऐश्वर्यकामेन (वा मङ्गलं) गन्धमाल्यादिकं (निषेव्यते)

जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः

किमेभिराशोपहृतात्मवृत्तिभिः ॥ ७६ ॥

अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां

त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।

स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते

न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥ ७७ ॥

शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः । तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः (१) । शरणं
गृह्णन्ति चोरित्यमरः । जगतः शरण्यः तस्य (जगच्छरण्यस्य
निराशिषः) निरभिलाषस्य (सतः) शिवस्य । आशीरुदगदंष्ट्रायां
विप्रवाक्याभिलाषयोरिति शाश्वतः । आशया तृष्णाया उपहृता
दूषिता आत्मवृत्तिः अन्तःकरणवृत्तिः येषां तैः (आशोपहृतात्म-
वृत्तिभिः एभिः) मङ्गलैः (किं) वृथेत्यर्थः । पूर्वं मङ्गलमित्येक-
वचनस्य जात्यभिप्रायत्वादेभिरिति बहुवचनेन परामर्शो न विद्य-
म्यते । इष्टावाप्तनिष्ठपरिहारार्थिनो हि मङ्गलाचारनिर्वन्धः
तदुभयासंसृष्टस्य तु यथाकथञ्चिदास्तां को दोष इत्यर्थः । एतेना-
मङ्गलाभ्यासरतिमितुक्तं प्रतुष्टम् ॥ ७६ ॥

अकिञ्चन इति । (स) हरः न विद्यते किञ्चन द्रव्यं यस्य सः
(अकिञ्चनः) दरिद्रः (सन् सम्पदां) प्रभवत्यस्मादिति (प्रभवः) कारणं
(पितृसद्मगोचरः) श्मशानाश्रयः सन् त्रयाणां लोकानां नाथः
(त्रिलोकनाथः) तद्वितार्थेत्यादिना उत्तरपदसमासः (२) । (सः)
देवः (भीमरूपः) भयङ्कराकारः सन् (शिवः) सौम्यरूपः (इत्युदी-

विभूषणोद्भासि पिनङ्गभोगि वा

गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।

कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरम्

न विश्वमूर्त्तैरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते

ध्रुवं चिताभस्सरजो विशुद्धये ।

यप्रते) उच्यते । अतः (पिनाकिनः) हरस्य यथाभूतोऽर्थः यथार्थः
तस्य भावः यथार्थं तत्त्वं तद्विदः (याथार्थविदः न सन्ति) । लोको
त्तरमहिम्नो निर्लेपस्य यथाकथञ्चिदवस्थानं न दोषायेति भावः ।
एतेन अवस्थानिर्वन्धपरे इति (६६) श्लोकोक्तं परिहृतं वेदित-
व्यम् ॥ ७७ ॥

देवस्य लौकिकमलौकिकञ्च प्रसाधनं नास्तीत्याशयेनाह

विभूषणेति । विश्वं मूर्त्तियस्येति (विश्वमूर्त्तः) अष्टमूर्त्तैः

शिवस्य (वपुः) शरीरं विभूषणैरुद्भासत इति (विभूषणोद्भासि स्यात्)

(पिनङ्गभोगि) आमुक्तभुजङ्गमं (वा स्यात्) । पिनङ्गेति नक्षत्रेरपि-

पूर्वार्त्तार्त्तमणिं क्तः वष्टि भागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोरिति अका-

रलोपः । (गजाजिनालम्बि स्यात्) (अथवा दुकूलधारि स्यात्) ।

कपालमस्यास्तीति (कपालि) ब्रह्मशिरःकपालशेखरं (वा स्यात्

इन्दुशेखरं वा स्यात् नावधार्यते) न निर्धार्यते सर्वं सम्भवतीत्यर्थः

एतेन त्वमेव तावदिति (६७) श्लोकोक्तं प्रतुष्टमिति ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वदेति (६८) श्लोकोक्तं प्रत्याह

तदङ्गेति । तस्य शिवस्य अङ्गं तस्य संसर्गम् (तदङ्गसंसर्गं

अवाप्य) आसाद्य चिताभस्मैव रजः (चिताभस्सरजः विशुद्धये कल्पते)

अलं पर्याप्तो भवतीत्यर्थः । अलमर्थयोगान्नमःस्वस्तिस्वाहेतवादिना

तथाहि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं
 विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥७६॥
 असम्पदस्तस्य दृष्टेण गच्छतः
 प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो दृष्टा ।
 करोति पादावुपगम्य मौलिना
 विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥

चतुर्थी(१) । (ब्रुवं) शोधकत्वं प्रमाणसिद्धमित्यर्थः । प्रमाणमेवाह
 (तथाहि) प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । नृत्ये ताण्डवे यः अभिनयः अर्थ-
 व्यञ्जकचेष्टाविशेषः स एव क्रिया तथा निमित्तेन च्युतं पतितं
 (नृत्याभिनयक्रियाच्युतं) चिताभस्मरज इति शेषः (अम्बरौकसां)
 देवानां (मौलिभिः विलिप्यते) ध्रियते । अशुद्धं चेत् कथमिन्द्रा-
 दिभिर्ध्रियते इत्यर्थापत्तिरनुमानं वा प्रमाणमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

यदुक्तं दिग्भरत्वेन निवेदितं वसु, (७२श्लो०) इयञ्च तेऽन्या
 मुरतो विडम्बनेत्यादि (७०श्लो) च तत्रोत्तरमाह

असम्पद इति । प्रभिन्नो मदलावी दिग्वारणः दिग्गजः वाहनं
 यस्य सः (प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः) ऐरावतेनोक्त इत्यर्थः । (दृष्टा)
 देवेन्द्रः (असम्पदः) हरिद्रस्य (दृष्टेण गच्छतः) दृष्टभारुहस्य
 (तस्य) ईश्वरस्य (पादौ मौलिना) मुकुटेन (उपगम्य) प्रणम्येत्यर्थः ।
 विनिद्राणां विकसितानां मन्दाराणां कल्पतरुकुसुमानां रजोभिः
 परागैः अरुणाः अङ्गुलयः ययोस्तौ तथोक्तौ (विनिद्रमन्दाररजो-
 ऽरुणाङ्गुली करोति) । दिग्गजारोहिणाम् इन्द्रादीनामपि वन्द्ये
 इन्दुमौलौ किं सम्पदा, दृष्टारोहणे वा को दोष इत्यर्थः ॥ ८० ॥

विवक्षता दोषमपि च्यतात्मना
 त्वयैकमीशं प्रति साधुं भाषितम् ।
 यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
 कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥
 अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
 तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
 ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं
 न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥

यदुक्तम् अलक्ष्यजन्मतेति (७२ श्लो०) तत्रोत्तरमाह

विवक्षतेति । (च्यतात्मना) नष्टस्वभावेन अतएव (दोषं)
 दूषणं (विवक्षता) । वक्तुमिच्छतापि (त्वया ईशं) प्रति (एकम्)
 अलक्ष्यजन्मतेतेत्यतदेकं वच इत्यर्थः । (साधु भाषितं) सम्यगुक्तं कुतः
 (यम्) ईश्वरम् (आत्मभुवोऽपि । ब्रह्मणोऽपि । ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठ
 इत्यमरः । (कारणमामनन्ति) उदाहरन्ति विद्वांस इति शेषः ।
 प्राप्ताध्यास्थान्नादानित्यादिना मनादेशः (१) । (सः) ईश्वरः (कथं
 लक्ष्यप्रभवः) लक्ष्यजन्मा (भविष्यति) । अनादिनिधनस्य भगवतः
 कारणशङ्का कलङ्कश्च नान्विध्यत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

अलमिति । अथवा (विवादेन) कलहेन (अजम् त्वया यथा)
 येन प्रकारेण (सः) ईश्वरः (श्रुतः अशेषं) कात्स्न्येन (तथाविधः)
 तावत् प्रकार एव (अलम्) । (मम मनः) तु (अत्र) ईश्वरे भावः
 शृङ्गार एकः अद्वितीयो रसः आखादो यस्य तत् (भावैकरसं तथा)

निवार्यतामालि ! किमप्ययं वटुः
 पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
 न केवलं यो महतोऽपभाषते
 शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥८३॥
 इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी
 चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।

(स्थितम्) । तथाहि (कामवृत्तिः) खेच्छाव्यवहारी (वचनीयम्)
 अस्मानसङ्गापवादं (नेक्षते) न विचारयति ! न हि खेच्छासञ्चारिणो
 लोकापवादादिभ्यतीति भावः ॥ ८२ ॥

निवार्यतामिति । हे (आलि) ! सखि ! आलिः सखी
 वयस्या चेत्यमरः । (स्फुरितोत्तराधरः) स्फुरणभूयिष्ठौष्ठः (अयं)
 वटुः) माणवकः (पुनः किमपि विवक्षुः) वक्तुमिच्छुः । ब्रुवः सन-
 तादुप्रत्ययः । (निवार्यताम्) । तर्हि वक्तुमेव कथं न ददासी-
 त्याह । तथाहि (यो महतः) पूज्यान् (अपभाषते) अपवदति (न
 केवलं स पापभाक्) भवतीति शेषः । अत्र स्मृतिः । गुरोर्यत्र
 प्रसीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते । कर्णौ तत्र पिधातयौ गन्तथं वा
 ततोऽन्यत इति । (यः) जनः (तस्मात् शृणोति सः पापभाक्) भव-
 तीति शेषः ॥ ८३ ॥

सम्पति गन्तथपक्षमेवाश्रयते

इत इति । (अथवा इतः) अन्यत्र (गमिष्यामीति वादिनी)
 वदन्ती स्तनाभ्यां भिन्नवल्कला रयवशात् कुचस्तक्षीरा (स्तनभिन्न-
 वल्कला बाला) पार्ष्वती (चचाल) । (दृषराजकेतनः) दृषभध्वजश्च

स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः
 समाललम्बे दृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥
 तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
 निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
 मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
 शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥
 अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि ! तवास्मि दासः
 क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

(स्वरूपमास्थाय) निजरूपमाश्रित्य (कृतस्मितः) सन् (तां) पार्वतीं
 (समाललम्बे) जग्राह ॥ ८४ ॥

तमिति । (तं) देवं (वीक्ष्य वेपथुमती) कम्पवती (सरसाङ्ग-
 यष्टिः) स्निग्धाञ्ची महादेवदर्शनेन देव्याः सात्विकभावोदय उक्तः ।
 (निक्षेपणाय) अन्यत्र विन्यासाय (उद्धृतम्) उत्क्षिप्तं (पदम्)
 अङ्घ्रिम् (उद्वहन्ती शैलाधिराजतनया) पार्वती मार्गे अचलः
 तस्य व्यतिकरेण समाहृत्या अवरोधनेनेति यावत् । आकुलिता
 सम्भमिता (मार्गाचलव्यतिकराकुलिता सिन्धुः) नदी (इव) ।
 देशे नदविशेषेऽप्यौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः । (न ययौ न
 तस्थौ) लज्जयेति भावः । उक्ता वसन्ततिलका नभजा यगौग इति
 लक्षणात् वसन्ततिलका वृत्तमेतत् ॥ ८५ ॥

अद्येति । (चन्द्रमौलौ) शिवे हे (अवनताङ्गि !) पार्वति !
 अद्यप्रभृति) अस्मादिनादारभ्येत्यर्थः । प्रभृतियोगादद्येति समम्यर्थ-
 वाचिना प्रश्नम्यर्थो लक्ष्यते । (तव तपोभिः क्रीतः) । दासः

अङ्गाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे
महाकाव्ये तपःफलोदयो नाम

पञ्चमः सर्गः ।

दाने दासते आत्मनं ददातीति (दासः अस्मि इति वादिनि)
वदति सति । (सा) देवी (अङ्गाय) सपदि । द्राक् भट्टित्यङ्गसाङ्गाय
द्राक् सपदि द्रुतमित्यमरः ! (नियमजं) तपोजन्यं (क्लमं) क्लेशम्
(उत्ससर्ज) फलप्राप्त्या क्लेशं विसृज्येत्यर्थः । (हि) तथाहि
(क्लेशः फलेन) फलसिद्ध्या (पुनर्नवतां विधत्ते) पूर्ववदेवास्तिष्ठ-
तामापादयतीत्यर्थः । सफलः क्लेशो न क्लेश इति भावः ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्यायां

पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठः सर्गः ।

अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम् ।
दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥१॥
तया व्याहृतसन्देशा सा बभौ निभृता प्रिये ।
चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥२॥

अथेति । (अथ) देवदेवानुग्रहानन्तरं (गौरी) पार्वती विश्वम् आत्मा स्वरूपं यस्येति विश्वस्य आत्मेति वा तस्मै (विश्वात्मने शिवाय (मिथः) रहसि । मिथोऽन्योन्यं रहस्यपीत्यमरः । (सखीं सन्दिदेश) अतिससर्ज । क्रियामात्रप्रयोगेऽपि सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । किमिति (भूभृतां नाथः) हिमवान् (मे) मम (दाता) सन् (प्रमाणीक्रियतां इति) दातृत्वेन प्रमाणीक्रियतामित्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् । पित्रा दीयमानायाः परिग्रहो मम महाननुग्रह इति भावः ॥ १ ॥

तयेति । (तया) सख्या सखीमुखेनेत्यर्थः (व्याहृतसन्देशा) उक्तवाचिका (प्रिये) हरे विषये (निभृता) निश्चला परमासक्तेत्यर्थः (सा) गौरी (मधौ) वसन्ते निभृता स्थिरा परभृतया कोकिलया उन्मुखी मुखरा (परभृतोन्मुखी) । मुखशब्देन अभिभाषणव्यापारो लक्ष्यते । तथाच परभृतामुखेन व्याहरन्तीत्यर्थः ।

स तथेति प्रतिज्ञाय विवृज्य कथमप्युमाम् ।

ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मर स्मरशासनः॥३॥

ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।

सारन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन् पुरः प्रभोः॥४॥

परभतेति क्रियाशब्दविवक्षायां जातेरस्तीति छीप्प्रत्ययो (१) न भवति । तथेतु उपमेयस्य व्यस्तत्वादुपमानवाचिपरभताशब्दस्य समासः सोढयः । अथवा भट्टरुणं सम्पादादित्वात् क्तिप् । परैर्भत् यस्यास्तया परभता इति व्यासेन व्याख्येयम् । पदमञ्जरीकारस्त परैर्भयत इति कर्मणि क्तिपमाह । (चूतयष्टिः) चूतशाखेव (अभ्यासे) अन्तिके (बभौ) । सदेशाभ्याससविधसमर्थ्यादसवेष्टवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यगा अप्यभितोऽव्ययमित्यमरः ॥ २ ॥

स इति । (सः) प्रकृतः । शास्तीति शासनः । बङ्गलग्रहणात् कर्त्तरि लुट् । स्मरस्य शासनः (स्मरशासनः) ईश्वरः (तथेति प्रतिज्ञाय) तथा करिष्यामीतुगन्तेत्यर्थः । (उमां कथमपि (कृच्छ्रेषु (विवृज्य) तत्र गाढानुरागत्वादिति भावः । (ज्योतिर्मयान्) तेजोरूपान् (सप्तर्षीन्) अङ्गिरःप्रभृतीन् (सस्मर) स्मृतवान् ॥ ३ ॥

त इति । (ते) तप एव धनं येषान्ते (तपोधनाः) सप्तर्षयः (प्रभामण्डलैः) तेजःपुञ्जैः (व्योम) आकाशं (द्योतयन्तः) प्रकाशयन्तः अरन्धत्या सह वर्तन्त इति (सारन्धतीकाः) सन्तः नद्युतश्चेति कप् (१) । (सपदि प्रभोः) ईश्वरस्य पुरः पुरोभागे (प्रादुरासन्) प्रत्यक्षाः वभूवुः ॥ ४ ॥

(१) पा० ४ । १ । ६३ सू० ।

(२) पा० ५ । ४ । १५३ सू० !

आप्तुतास्तोरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु ।
 व्योमगङ्गाप्रवाहेषु दिङ्नागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥
 मुक्तायज्ञोपवीतानि विभ्रतो हैमवल्कलाः ।
 रत्नाक्षसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥ ६ ॥

इतः परं षड्भिः श्लोकैस्तानेव मुनीन् वर्णयति आप्तुता
 इत्यादिभिः । उत्किरन्ति विक्षिपन्तीतुत्किराः । इत्युपधेत्यादिना
 कप्रत्ययः (१) । तीरे ये मन्दाराः कल्पवृक्षाः तेषां कुसुमानाम्
 उत्किराः वीचयः तरङ्गाः येषां तेषु (तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु)
 दिङ्नागानां दिग्गजानां मदगन्धो येष्विति तथोक्तेषु (दिङ्नाग-
 मदगन्धिषु व्योमगङ्गाप्रवाहेषु) आकाशगङ्गाद्योतःसु (आप्तुताः)
 स्त्राताः ॥ ५ ॥

मुक्तेति । मुक्तानां मौक्तिकानां यज्ञोपवीतानि (मुक्तायज्ञो-
 पवीतानि) मुक्तमयानीत्यर्थः (विभ्रतः) दधानाः । हैममयानि
 वल्कलानि येषां ते (हैमवल्कलाः) । रत्नमयानि अक्षसूत्राणि
 येषान्ते (रत्नाक्षसूत्राः) । (प्रव्रज्यां) प्रव्रजनम् । व्रजयजोर्भावे
 क्यविति क्यप् (२) । (आश्रिताः कल्पवृक्षा इव) स्थिताः । अत्र
 चतुर्थाश्रमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन वानप्रस्थाश्रमो लक्ष्यते जङ्गः
 परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विन इति (६ स० ३४ श्लोके) सप-
 तीकत्वाभिधानात् सुतविन्यस्तपतीकस्तया दानुगतोऽपि सन्निति
 वानप्रस्थस्योभयथा स्मरणात् ॥ ६ ॥

(१) पा० ३ । १ । १३५ सू० ।

(२) पा० ३ । ३ । ६८ सू० ।

अधःप्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना ।
 सहस्ररश्मिना साक्षात् सप्रणाममुदीक्षिताः ॥ ७ ॥
 आसक्तबाहुलतया सार्द्धमुद्धृतया भुवा ।
 महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥ ८ ॥
 सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनेरनन्तरम् ।
 पुरातनाः पुराविद्भिर्धातार इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

अध इति । (अधःप्रस्थापिताश्वेन) सूर्यमण्डलोपरिवर्त्तिता-
 त्समर्धिमण्डलस्येति भावः । (समावर्जितकेतुना) तन्मण्डलाघात-
 शङ्कया नमितध्वजेन (सहस्ररश्मिना) सूर्येण (साक्षात्) स्वयमेव
 (सप्रणामम् उदीक्षिताः) गमनाभ्यनुज्ञादानपर्यन्तमित्यर्थः । भग-
 वतः सूर्यस्याप्युपास्या इति भावः ॥ ७ ॥

आसक्तेति । पुनः किं विधाः (प्रलयापदि) कल्पान्तसङ्कटे
 (आसक्तबाहुलतया) दंष्ट्रायामिति शेषः । (उद्धृतया) दंष्ट्रयेति
 शेषः । (भुवा सार्द्धं) धरण्या सह (महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः)
 महाप्रलयोऽप्यविनाशिन इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सर्गशेषेति । (विश्वयोनेः) ब्रह्मणः (अनन्तरं) सर्गशेषस्य प्रण-
 यनात् (सर्गशेषप्रणयनात्) ब्रह्मसृष्टावशिष्टसृष्टेः करणाद्वेतोरि-
 त्यर्थः । (पुराविद्भिः) (पुराणवेदिभिः व्यासादिभिः (पुरातनाः)
 (धातार इति कीर्तिताः) । विश्वयोनेरिति सम्बन्धमात्रे षष्ठो तस्या-
 नन्तरमिति भाग्ये दर्शनात् । अपादानत्वविवक्षायां तु पञ्चमी ।
 अयमदःशब्दो यथाशब्दावृत्तादनन्तरस्येति शावरभाष्ये दर्शनात् ।
 तथा अथातो धर्मजिज्ञासा वेदाध्यायादनन्तरमित्याचार्याः कविश्च
 पुराणपत्रापगमादनन्तरमिति एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।

तपसामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥ १० ॥ कुलकं

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा ।

साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरन्ध्रती ॥ ११ ॥

तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदीश्वरः ।

स्त्रीपुमानित्यनास्यैवा वृत्तं हि महितं सताम् ॥ १२ ॥

तद्दर्शनादभूत् शम्भोर्भूयान् दारार्थमादरः ।

प्राक्तनानामिति । (प्राक्तनानां) जन्मान्तरभवानां (विशु-
द्धानां) निर्मलानां (परिपाकं) फलदानोन्मुखत्वम् (उपेयुषां)
गतानां (तपसां फलानि उपभुञ्जानाः अपि तपस्विनः) तपोनिष्ठाः ।
प्रारब्धभोगिनो निस्पृहाश्चेति भावः ! कुलकम् ॥ १० ॥

तेषामिति । (तेषां) ऋषीणां (मध्यगता साध्वी) पतिव्रता
अतएव (पत्युः) वशिष्ठस्य पादयोः अर्पितेक्षणा (पादार्पितेक्षणा)
निविष्टदृष्टिः (अरन्ध्रती साक्षात्) प्रत्यक्षा (तपःसिद्धिर्बभासे) तेषा-
मेवेति शेषः । तेषां मध्यगतेति लिङ्गवचनादिसाम्यादियमुपमा ।
(बज्र) भूयिष्ठं (बभासे) भावि स्म ॥ ११ ॥

तामिति । (ईश्वरः) भगवान् (ताम्) अरन्ध्रतीं (मुनींश्च
अगौरवभेदेन) समानप्रतिपत्त्या (अपश्यत्) दृष्टवान् । नचायम-
विवेक इत्याह । (हि) यस्मात् (स्त्रीपुमांश्चेतेषां अनास्था) स्त्री-
पुंसभेदो न विवक्षितः किन्तु (सतां) साधूनां (वृत्तं) चरित्रमेव
(महितं) पूज्यम् । गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वय-
इति भावः ॥ १२ ॥

तदिति । (तद्दर्शनात्) अरन्ध्रतीदर्शनात् (शम्भोः दारार्थं)

क्रियाणां खलु धर्माणां सत्यतन्यो मूलकारणम् १३
धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति ।

पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छसितं मनः ॥१४॥

अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जगद्गुरुम् ।

इदमचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥

दारपरिग्रहार्थम् आदरो भूयान्) बह्वतरः (अभूत्) । ननु दाराः
कुत्रोपयुज्यन्त इत्यत्राह (धर्माणां) धर्मादनपेतानां । धर्मपत्यर्थ-
न्यायादनपेते इति यत्पत्ययः (१) (क्रियाणां) इत्यादीनां सत्यः पति-
व्रताः पत्नयः (सत्यपत्नयः) । पतुर्गर्भा धर्मसंयोगे इति डीप् (२)
नकारश्च । (मूलकारणं खलु) ॥ १३ ॥

धर्मेणेति । (धर्मेण) दारसंनिधौ लक्षणेनापि कर्त्रा (शर्वे)
ईश्वरे (पार्वतीं प्रति पदं कारिते) सति । हृकोरन्यतरस्यामिति
शर्वस्याणिकर्तुः कर्मत्वम् (२) । (पूर्वापराधभीतस्य कामस्य मनः
उच्छसितं) पुनरुज्जीवनावकाशो भवतीति सप्रत्याशमभूदित्यर्थः ॥१४॥

अथेति । (अथ अनूचानः) साङ्गवेदप्रवक्तारः । अनूचानः
प्रवचने साङ्गेधीती गुरोस्तु य इत्यमरः । उपेयिवाननाश्वाननू-
चानश्चेति निपातः (४) । प्रीत्या कण्टकिताः पुलकिताः त्वचो येषान्ते
तथोक्ताः (प्रीतिकण्टकितत्वचः ते सर्वे मुनयः जगद्गुरुं) हरं (मान-
यित्वा) पूजयित्वा (इदं) वक्ष्यमाणं (उचुः) ॥ १५ ॥

(१) पा० ४ । ४ । ६२ सू० । (२) पा० ४ । १ । ३३ सू० ।

(३) पा० १ । ४ । ५३ सू० । (४) पा० ३ । २ । १०६ सू० ।

यद् ब्रह्म सम्यगाम्नातं यदग्नौ विधिना जुतम् ।

यच्च तप्तं तपस्तस्य विपत्तं फलमद्य नः ॥ १६ ॥

यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।

मनोरथस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥

यस्य चेतसि वर्त्तेथाः स तावत् कृतिनां वरः ।

यदिति । (ब्रह्म) वेदः । वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्मेत्यमरः । (सम्यक्) नियमपूर्वकं (आम्नातम्) अधीतमिति (यत् अग्नौ विधिना जुतं) इति (यत् तपः) चान्द्रायणादिकं (तप्तं) इति च (यद्) (तस्य) अध्ययनेन्यातपोरूपस्य आश्रमत्रयसाध्यस्य कृतस्तस्यापि कर्मण इत्यर्थः । समुदायाभिप्रायकमेकवचनम् अन्यथा आहृत्यान्वय-प्रसङ्गात् । न च नपुंसकैकवद्भावः अनपुंसकेनेति नियमात् । (फलं) कार्यम् (अद्य नः) अस्माकं (विपत्तं) सुनिष्पन्नमित्यर्थः । कर्मणि क्तः पचो व इति निष्ठातस्य वत्वम् (१) ॥ १६ ॥

तदेव फलमाह

यदिति । (यत् यस्मात्कारणात् (जगतामध्यक्षेण) अधिपेन (त्वया वयं मनोरथस्य) अभिलाषस्य (अविषयम्) अगोचरम् (आत्मनः) स्वस्य (मनोविषयं) मनोदेशम् (आरोपिताः) प्रापिताः । तस्माद्विपत्तं फलमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । सकलजगदन्वेष्यस्य भगवतोऽपि वयमन्वेष्ट्या भवाम इति परमोत्कृष्टा वयमिति भावः ॥ १७ ॥

तदेवोपपादयति

यस्येति (यस्य) जनस्य (चेतसि) वर्त्तेथाः) येन स्मर्यसे

किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥ १८ ॥

सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यात्महे पदम् ।

अद्य तूच्चैस्तरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥

त्वत्सम्भावितमात्मानं वज्र मन्यामहे वयम् ।

प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषुत्तमादरः ॥ २० ॥

इत्यर्थः । (स तावत्) स एव (कृतिनां) कृतकृत्यानां (वरः) श्रेष्ठः ।
ब्रह्मणः वेदस्य वेधसो वा योनेः कारणस्य यदा वेदप्रमाणकस्य
(ब्रह्मयोनेः तव चेतसि यो वर्तते) त्वया स्मर्यत इत्यर्थः (किमुनः)
स कृतिनां वरः इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

सत्यमिति ! अर्कात् (सूर्यात् (सोमात्) चन्द्राच्च (परम्)
उच्चैः (पदं) स्थानम् (अध्यात्महे) तिष्ठामः वयमिति शेषः (सत्यम्) ।
अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मत्वम् (१) । (अद्य तु तव) कर्तुः
स्मरणमेव अनुग्रहः प्रसादः तस्मात् (स्मरणानुग्रहात्) हेतोः
(ताभ्यां) अर्केन्दुभ्याम् (उच्चैस्तरं) अत्युच्चं (पदम् अध्यात्महे) इति
सम्बन्धः । उच्चैस्तरमिति किमेतिङ्ययधादात्म्यद्रवप्रकर्षे किमा-
दिभ्यः घसंज्ञकतरतमप्रत्ययाच्चाभुस्यान्नतुद्रव्यप्रकर्षे इति द्रव्यप्रकर्षे
तन्निषेधात् । द्रव्यप्रकर्षत्वान्नामुप्रत्ययः ॥ १९ ॥

त्वदिति । (वयं) त्वया सम्भावितं सत्कृतं (त्वत्सम्भावितम्)
(आत्मानम्) आत्मस्वरूपं (वज्र) अधिकं यथा तथा (मन्यामहे) ।
तथाहि (उत्तमादरः) सत्युत्पत्तिकः सत्कारः (स्वगुणेषु) विषये
(प्रायः) प्रायेण भूम्ना (प्रत्ययं) विश्वासम् (आदत्ते) जनयति । सर्व-
स्यापि महाजनपरिग्रह एव पूज्यताहेतुरित्यर्थः ॥ २० ॥

(१) पा० १ । ४ । ४६ सू० । (२) पा० ५ । ४ । ११ सू० ।

या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष ! त्वदनुधानसम्भवा ।
 सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥
 साक्षाद्दृष्टोऽसि न पुनर्विज्ञस्त्वां वयमञ्जसा ।
 प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्त्तसे ॥ २२ ॥
 किं येन सृजसि व्यक्तमुत येन विभर्षि तत् ।
 अथ विश्वस्य संहर्त्ता भागः कतम एष ते ॥ २३ ॥

येति । हे (विरूपाक्ष ! त्वदनुधानसम्भवा) त्वत्कर्तृकस्मरण-
 जन्या (नः) अस्माकं (या प्रीतिः सा) प्रीतिः (तुभ्यं किमावेद्यते)
 किमर्थं निवेद्यते तथाहि (देहिनां) प्राणिनाम् (अन्तरात्मा) अस्त-
 र्यामी (असि) । सर्वसाक्षिणा त्वया अस्मत्प्रीतिरनावेदितापि
 ज्ञायत एव यतस्ततो न बुद्धबोधनं सम्भवतीति भावः ॥ २१ ॥

साक्षादिति । हे देव ! (साक्षात्) प्रत्यक्षेण (दृष्टोऽसि
 अञ्जसा पुनः) तत्त्वतस्तु (त्वां वयं न विद्मः) । दृश्यमानस्य रूप-
 स्थातात्त्विकत्वादिति भावः । अतः (प्रसीद) अनुगृहाण (आत्मानं)
 निजस्वरूपं (कथय) । नचाकथितं तत्सुबोधमित्याह (धियां)
 बुद्धीनां (पथि न वर्त्तसे) अतः त्वयैव तद्रूपं कथनीयमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तात्त्विकं रूपं तावदास्तां न दृश्यमानमपि रूपं तत्त्वतो रूप-
 यितुं शक्यमित्याह

किमिति । हे देव ! (एषः) दृश्यमानः (ते भागः) मूर्तिः
 (किं येन) भागेन (व्यक्तं) प्रपञ्चं (सृजसि) सः । यत्तदोर्नित्य-
 सम्बन्धात्सार्वत्र तच्छब्दैरध्याहार्यः । (उत येन) भागेन (तत्)
 व्यक्तं (विभर्षि) पातयसि स वा अथ यः (भागः विश्वस्य)

अथवा सुमहत्तेषां प्रार्थना देव ! तिष्ठतु ।

चिन्तितोपस्थितांस्तावत् शाधिनः करवाम किं ॥ २४

अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्दशनांशुभिः ।

उपचिन्वन् प्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ॥ २५ ॥

विदितं वो यथा स्वार्थान मे काश्चित् प्रवृत्तयः ।

ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्यभूतोऽस्मि सूचितः ॥ २६ ॥

यत्कस्य (संहर्त्ता) स वा । किमादयः सन्देहे । कतमः ब्रह्मविष्णु-
महेश्वरेषु (एषः कतमः भागः) तदुच्यतामित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु हर इत्येवं निश्चयात् कथमयम् संशयस्तत्राह

अथवेति । (अथवा) हे (देव ! सुमहती) गुह्यतमत्वादति-
दुर्लभेत्यर्थः । (एषा प्रार्थना) निजरूपनिरूपणप्रार्थना (तिष्ठतु) ।
किन्तु चिन्तितेन चिन्तिता वा उपस्थितास्तान् (चिन्तितोपस्थितान्
नः) अत्मान् (तावत् शाधि) आज्ञापय (किं करवाम) । प्रार्थनायां
लोट् । अलमप्रस्तुतेन प्रस्तुते तावद्भिर्युद्धेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथेति । (अथ परमेश्वरः मौलिगतस्य इन्दोः तन्वीम्)
अल्पां कलमात्रत्वादिति भावः । (प्रभां) कान्तिं (विशदैः) शुभैः
(दशनांशुभिः उपचिन्वन्) वर्द्धयन् (प्रत्याह) प्रतुष्टवाचेत्यर्थः ॥ २५ ॥

विदितमिति । (हे मुनयः ! काश्चिदपि मे प्रवृत्तयः) व्यापाराः
(स्वार्थाः) (न) भवन्ति (यथा) तथा (वः) युष्माकं (विदितम्) ।
वाकार्यः कर्म बुद्ध्यर्थत्वाद्वर्त्तमाने क्तः तद्योगात् षष्ठी । प्रवृत्ति-
पारार्थ्ये प्रमाणमाह (अष्टाभिः मूर्तिभिः) (इत्यभूतः) इमं प्रकारं
परार्थप्रवृत्तिरूपं प्राप्तः । भूमाप्ताविति धातोः कर्त्तरि क्तः ।
(सूचितः) आपितः (अस्मि) । मत्स्वमूर्तिचेष्टया स्वपरार्थमनुमेय-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥

सोऽहं तृष्णातुरैर्दृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।
 अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रति याचितः ॥२७॥
 अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।
 उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥२८॥
 तामस्रदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः ।
 विक्रियायै न कल्पन्ते सम्बन्धाः सदनुष्ठिताः ॥२९॥

स इति । (सः) परार्थप्रवृत्तिः (अहं तृष्णातुरैः चातकैः
 दृष्टिं विद्युत्वान्) मेघः (इव) (अरिविप्रकृतैः) शत्रुपौडितैः (देवैः
 प्रसूतिं) पुत्रोत्पादनं (प्रति याचितः) याचते दुर्हादित्वात् अ-
 प्रधाने कर्मणि क्तः ॥२७॥

अत इति । (अतः) सुरप्रार्थितत्वाद्धेतोः (आत्मजन्मने) पुत्राय
 पुत्रमुत्पादयितुमित्यर्थः । क्रियार्थोपपदस्येयादिना चतुर्थी (१) ।
 (पार्वतीं यजमानः) यथा पूज्यजोः शानन् इति शानन्प्रत्ययः (२)
 (हविर्भोक्तुः) अग्नेः (उत्पत्तये अरणिम्) अग्निमन्यजदारुविशेष-
 मिव । निर्मन्यदारुणि त्वरणिर्हयोरित्यमरः । (आहर्तुं) संग्र-
 हीतुम् (इच्छामि ॥२८॥

तामिति । (अस्रदर्थे) अस्मत्प्रयोजने निमित्ते सति (युष्माभिः
 तां) पार्वतीं (हिमालयः) हिमवान् (याचितव्यः) । याचे दुर्हादि-
 त्वादप्रधाने कर्मणि—प्रधानकर्मण्याख्ये लादीना ऊर्ध्वकर्म-
 णाम् । अप्रधाने दुर्हादीनां ण्यन्ते कर्तुंश्च कर्म इति भाव्यवच-
 नात् तद्यप्रत्ययः । आवश्यकश्चैतदित्याह सद्भिः सत्पुरुषैः अनुष्ठिताः
 सङ्घटिताः (सदनुष्ठिताः सम्बन्धाः) यौनादयः (विक्रियायैः) वैकल्यो-

उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्वहता भुवः ।
 तेन योजितसम्बन्धं वित्तं मामप्यवञ्चितम् ॥३०॥
 एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।
 भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥३१॥
 आर्य्याप्यसन्धती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।

त्पादनाय (न कल्पन्ते) न पर्याप्तवन्ति न समर्था इत्यर्थः । अलमर्थ-
 योगाच्चतुर्थी ॥ २६ ॥

न चाहं लौल्यात् स्त्रियमिच्छामि किन्तु देवोपकाराय यद्येवं
 निखिलदेवेषु विद्यमानेषु हिमगिरेः शिलाभूतस्य कन्यापरिण-
 येच्छा कथमितुक्ते स एव मे स्थाव्यसम्बन्धोऽत्रभवान् हिमवा-
 नित्याह

उन्नतेनेति । (उन्नतेन) प्रांशुना प्रसिद्धेन च (स्थितिमता)
 प्रतिष्ठावता (भुवः धुरं) भारं (उद्वहता) निर्वाहकेणेत्यर्थः ।
 (तेन) हिमवता योजितः सङ्घटितः सम्बन्धो यौनसम्बन्धो यस्य तं
 (योजितसम्बन्धं) (मामप्यवञ्चितम्) अव्यामोहितं (वित्तं) जानीत
 विदं ज्ञाने इति धातोर्लोट् ॥ ३० ॥

तर्हि स किं वाच्य इत्याशङ्क्याह

एवमिति । (कन्यार्थं) कन्याप्रदानाय (सः) हिमवान् (एवं
 वाच्य इति वः) युष्मभ्यं (नोपदिश्यते) । कुतः (हि) यस्मात् (साधवः)
 विद्वांसः भवद्भिः प्रणीतं (भवत्प्रणीतं) स्मृतिरूपेण निबद्धम्
 (आचारम् आमनन्ति) उपदिशन्ति । न हि स्वयमुपदेष्टारः परो-
 पदेशमपेक्षन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आर्य्येति । (आर्य्या) पूज्या (अहन्त्यपि तत्र) विवाहकृत्ये
 (व्यापारं) साहाय्यं (कर्तुम् अर्हति) । तथाहि (प्रायेण) प्राचुर्येण

प्रायेणैवंविधे कार्य्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता ॥३२॥
 तत् प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।
 महाकोशीप्रपातेऽस्मिन् सङ्गमः पुनरेव नः ॥३३॥
 तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।
 जङ्गः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥३४॥
 ततः परममित्युक्त्वा प्रतस्थे सुनिमण्डलम् ।

(एवंविधे कार्य्ये) विवाहादिकार्य्ये दुर्घट इत्यर्थः (पुरन्ध्रीणां) कुटुम्बिनीनाम् स्यात्तु कुटुम्बिनी पुरन्धिरित्यमरः । (प्रगल्भता) चातुर्य्यम् । स्त्रीप्रधानेषु कृत्येषु स्त्रीणामेव घटनापाटवमिति भावः ॥ ३२ ॥

(तदिति । (तत्) तस्मात्कारणात् (ओषधिप्रस्थं) नाम (हिम-वत्पुरं) हिमवन्नगरं (सिद्धये) कार्य्यसिद्धयर्थं (प्रयात) गच्छत । (अस्मिन्) पुरोवर्त्तिनि महाकोशी नाम तत्रत्या काचिन्नदी तस्याः प्रपाते भृगावेव (महाकोशीप्रपाते) सा नदी यत्र पतति तस्मिन्नित्यर्थः । प्रपातस्त्वतटोभृगुरित्यमरः । (नः) अस्माकं पुनः सङ्गमः) अस्त्विति शेषः । भवत्समागममपतिपालयन्नहमिहैव निव-त्स्यामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तस्मिन्निति । (संयमिनां) योगिनाम् (आद्ये तस्मिन्) ईश्वरे (परिणयोन्मुखे विवाहोत्सुके (जाते) सति प्रजापतेरिमे (प्राजा-पत्याः) ब्रह्मपुत्रा इत्यर्थः (तपस्विनः) मुनयः परिग्रहैः पत्नीभिः व्रीडां गार्हस्थनिमित्तामित्यर्थः पत्नीपरिजनादानमूलशपाः परि-ग्रहा इत्यमरः । (जङ्गः) तल्लजः । जहातेर्लिटि रूपम् । नहि समानगुणदोषेषु व्रीडागमोऽस्तीति भावः ॥ ३४ ॥

भगवानपि सम्प्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् ॥३५॥

ते चाकाशमसिष्यामसुत्यत्य परमप्रेयः ।

आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा समरंहसः ॥ ३६ ॥

अलकामतिवाह्यैव वसतिं वसुसम्पदाम् ।

स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वोपनिवेशितम् ॥ ३७ ॥

गङ्गास्रोतःपरिच्छिप्तं वप्रान्तर्ज्वलितौषधि ।

तत इति । (ततः) अनन्तरं (मुनिमण्डलं) मुनिसमूहः
(परमतुक्ता । ओमितुक्ता अनुमन्येत्यर्थः । अथयमेतत् । ओमेवं
परमं मतमित्यमरः । (प्रत्ये) । (भगवान्) ईश्वरः (अपि प्रथमो-
द्दिष्टं) पूर्वसङ्केतितम् (आस्पदं) स्थानं महाकोशीप्रपातं (सम्प्राप्तः)
॥ ३५ ॥

त इति । (मनसा समरंहसः) मनस्तुल्यवेगाः (ते परमप्रे-
यश्च) । पूर्वसङ्कोक्तेश्वरसमुच्चयार्थश्चकारः । असिबच्छामं नीलम्
(असिष्यामं आकाशं) खं प्रति (उत्पत्य ओषधिप्रस्थं) हिमवत्पुरम्
(आसेदुः) सद्यः प्राप्सुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतः परं दशभिः श्लोकैः ओषधिप्रस्थमेव वर्णयति

अलकामिति । (वसुसम्पदां) धनसमृद्धीनां (वसतिं) स्थानम्
(अलकां) कुबेरनगरीम् (अतिवाह्यै) परिच्छिद्येति यावत् (उप-
निवेशितमिव) स्थितम् । तथा स्वर्गस्य अभिष्यन्दः अतिरेकः
अतिरिक्तजन इति यावत् । तस्य वमनं निःसारणं (स्वर्गाभि-
ष्यन्दवमनं कृत्वा उपनिवेशितमिव) स्थितम् । उभयत्रापि कौटिल्यः
भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्द-
वमनेन वा निवेशयेदिति । अलकामरावत्यतिशयितसमृद्धिक-
मित्यर्थः ॥ ३७ ॥

वृहन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥३८॥

जितसिंहभया नागा यत्नाश्वा विलयोनयः ।

यक्षाः किंपुरुषाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥३९॥

गङ्गेति । गङ्गायाः स्रोतोमिः प्रवाहैः परिक्षिप्तं परिवेष्टितं (गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं) तैरेव सपरिखमित्यर्थः । वप्रः चयः प्राकार-
चैत्यमिति यावत् । स्याच्चयो वप्रमस्तियामित्यमरः । तस्य अन्तः
मध्ये ज्वलिताः प्रकाशमानाः ओषधयः यस्य तत् (वप्रान्तज्वलि-
तौषधि) । ज्वलितौषधित्वाद्वात्रिषु सञ्चारिणां दीपनिरपेक्षमि-
त्यर्थः । वृहन् विपुलः मणिशिलानां माणिक्यानां सालः
प्राकारो यस्य तत् तथोक्तं (वृहन्मणिशिलासालं) प्राकारो वरुणः
सालः इत्यमरः । अतएव (गुप्तावपि) सम्बरणेऽपि (मनोहरम्)
अकृत्रिमदुर्गसंवरणमिति भावः ॥ ३८ ॥

जितेति । (यत्र) पुरे (नागाः) गजाः जितं सिंहभ्यो भयं
यैस्ते (जितसिंहभयाः) सिंहाधिकबला इत्यर्थः । नाथस्तु पदं
तुषारक्षुतिधौतरक्तम् इत्येतद्विरोधभयात् वीतवीतभया इति
पपाठ । तथा न भेतथं तत्र वनगजानां सिंहहतत्वाभिधानात्
अत्र तु ओषधिप्रस्थगजानां हिमवन्महिम्ना सिंहातिरेकसम्भवे-
नाविरोधादिति । वीतवीतेति पाठे वीतं विगतं वीतात् पादा-
ङ्गुशकर्मभ्यां भयं येषां ते तथोक्ताः स्वभावविनीता इत्यर्थः ।
पादकर्मयुतं प्रोक्तं यातमङ्गुशवारणम् । उभयं वीतमाख्यातमिति
यादवः । (अश्वाः विलयोनयः) विलसम्भवाः । अन्यत्र तु न तथेति
वैचित्र्यम् । उक्तञ्च । अमृताद्वाप्यतो वज्रेर्वेदेभ्योऽण्डाच्च गर्भतः ।
साम्नो हयानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्तितेति । (यक्षाः) प्रसिद्धाः
(किम्पुरुषाः) किन्नराश्च (पौराः) पुरजनाः । (वनदेवता एव
योषितः) न तु मानुष्य इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् ।
 अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः ॥४०॥
 यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांशुकैः ।
 गृह्यन्तपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥४१॥
 यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।
 ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्तुपहारताम् ॥४२॥
 यत्तौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः ।

शिखरेति । (यत्र) पुरे शिखरेषु आसक्ताः मेघा येघान्तेषां
 (शिखरासक्तमेघानां वेश्मनां) सम्बन्धिनः, अनुगर्जितानि प्रति-
 गर्जितानि तैः सन्दिग्धाः । (अनुगर्जितसन्दिग्धा मुरजस्वनाः
 करणैः) तालव्यवस्थापकैः ताडनविशेषैः । तदुक्तं राजकन्दर्पेण ।
 नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवशमेदिनाम् संस्थानं ताडनं रोधः
 करणानि प्रचक्षते इति । (व्यज्यन्ते) स्फुटीक्रियन्ते ॥ ४० ॥

यत्रेति । (यत्र) नगरे विलोलानि चञ्चलानि विटपेषु अंशु-
 कानि येषां तैः (विलोलविटपांशुकैः कल्पद्रुमैरेव) अपौरादरेण
 पौरादरं विनैव निर्मिता (अपौरादरनिर्मिता) अयत्रसिद्धेत्यर्थः ।
 गृहेषु यानि यन्त्राणि आधारदारुणि तेषु पताकाः तासां श्रीः
 (गृह्यन्तपताकाश्रीः) सम्भवतीति शेषः । तत्र लम्बाम्बराः कल्प-
 तरव एव वैजयन्तीति सम्भाव्यन्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यत्रेति । (यत्र) पुरे (नक्तं) रात्रौ (स्फटिकहर्म्येषु आपान-
 भूमिषु) पानगोष्ठीप्रदेशेषु (ज्योतिषां) नक्षत्राणाम् (प्रतिविम्बानि
 उपहारतां) पुष्पोपहारत्वं मौक्तिकोपहारत्वं वा प्राप्नुवन्ति ॥ ४२ ॥

अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्हिनेष्वभिसारिकाः॥४३॥

यौवनान्तं वयो यस्मिन्नान्तकः कुसुमायुधात् ।

रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥४४॥

भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्जनैः ।

यत्रेति । (यत्र) पुरे (दुर्हिनेषु) मेघाच्छन्नदिवसेषु (नक्तं) ओषधीनां तृणज्योतिषां प्रकाशेन (ओषधिप्रकाशेन) सञ्चरन्ते एभिरिति सञ्चराः पन्थानः । गोचरसञ्चरेत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः (१) । (दर्शितसञ्चराः) प्रकाशितमार्गाः (अभिसारिकाः) कान्तार्थिन्यः । कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिकेत्यमरः । (तमिस्राणां) तमसाम् । द्वयोर्गाल्कर्माणि घष्ठी (२) । (अनभिज्ञाः) तमांसि नाभिजानन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

यौवनेति । (यस्मिन्) पुरे (वयः यौवनान्तं) यौवनावधिकं सर्वेप्यजरा इत्यर्थः । तथा (कुसुमायुधात्) कामात् अन्य इति शेषः । (अन्तकः) मृत्युः (न) अस्तीति शेषः । विरहिणां तादृग् दुःखोत्पादकत्वादन्तकत्वोपचारः । कामं विना मृत्युर्नास्तीत्यर्थः । अतएव तत्कार्यभूतकारणाभाव इत्याशयेनाह रतीति । (रतिखेद-समुत्पन्ना निद्रा) सुप्तिरेव (संज्ञाविपर्ययः) चेतनापगमो न तु दीर्घनिद्रारूप इत्यर्थः । अत्रत्याः सर्वे अजरामरा इति श्लोक-तात्पर्यार्थः । अन्तयति अन्तं करोतीत्यन्तकः । अन्तयतेस्त-त्करोतीति ण्यन्तात् खुलप्रत्ययः ॥ ४४ ॥

भ्रूभेदिभिरिति । (यत्र) पुरे (प्रियाः) युवानः (भ्रूभेदिभिः) भ्रूभङ्गवद्भिः सकम्पाः ओष्ठाः येषु तैः (सकम्पोष्ठैः) ललितानि

यत् कोपः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥४५॥

सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।

यस्य चोपवनं वाह्यं गन्धवद्गन्धमादनम् ॥४६॥ ^{कुचकं}

अथ ते सुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।

अङ्कुलितर्जनानि येषु तैः (स्त्रिताङ्कुलितर्जनैः स्त्रीणां कोपैः) मानाख्यैः (आप्रसादार्थिनः) आप्रसादं प्रसादपर्यन्तम् अर्थिनः याचकाः (कृताः) न तु शत्रुकोपैरिति भावः ॥ ४५ ॥

सन्तानकेति । किञ्चेति चार्थः । सन्तानकतरोः छायासुः सुप्ताः विद्याधराः देवताविशेषाः तएव अध्वगाः यस्मिन् तत् तथोक्तं (सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगं) (गन्धवत्) गन्धाढ्यं (गन्धमादनं) नाम गिरिः (यस्य) पुरस्य वह्निर्भवं (वाह्यम्) (उपवनं) आरामः । अत्र गन्धवद्गन्धमादनमिति आगन्तुकः पाठः । प्राचीनपाठस्तु सुगन्धिर्गन्धमादन इति पुलिङ्गान्तः । अतएव क्षीरस्वामिना गन्धमादनमन्ये चेत्यत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादम इति व्याख्याय प्रयोगे च पुलिङ्गता दृश्यते इत्याशयेनोक्तं सुगन्धिर्गन्धमादन इति कालिदास इति । सन्तानकतरुच्छायेत्यत्र पूर्वपदार्थवाङ्मयसम्भवेऽपि श्लभच्छायाम् इच्छुच्छायामिति वत् समस्तच्छायानिष्पत्तेस्तदपेक्षाभावात् छायावाङ्मये (१) इति नपुंसकत्वं नास्तीत्यनुसन्धेयम् ॥ ४६ ॥

अथेति । (अथ ते) दिवि भवाः (दिव्याः सुनयः) हिमवत इदं (हैमवतं पुरं प्रेक्ष्य) स्वर्गाभिसन्धिना स्वर्गोद्देशेन यत्सुकृतं (सर्गाभिसन्धिसुकृतं) ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानं तत् स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं

स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥ ४७ ॥

ते सद्गनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः ।

अवतेर्जटाभारैर्लिखितानलनिश्चलैः ॥ ४८ ॥

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुरःसरा ।

तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरम्परा ॥ ४९ ॥

तानघ्नानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्ययौ गिरिः ।

(वञ्चनां) प्रतारणाम् (इव मेनिरे) । हिमवन्नगरमवेक्ष्य स्वर्गस्य
मुख्यफलत्वं वदता वेदेन वयं विप्रलब्धा इत्यर्थः । स्वर्गादतिरम-
णीयमिति भावः ॥ ४७ ॥

त इति । (लिखितानलनिश्चलैः) चित्रगतज्वलननिष्पन्नैः
इति वेगप्रकर्षोक्तिः । (जटाभारैः) उपलक्षिताः (ते) मुनयः दारि-
तिष्ठन्तीति दाःस्थाः दारपालकाः । प्रतीहारे दारपालदाःस्थदाः-
स्थितदर्शका इत्यमरः । उन्मुखैरुर्ध्वमुखैः दाःस्थैः वीक्षिताः
(उन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः) सन्तः न तु विनिवारिता इत्यर्थः । (गिरेः)
हिमवतः (सद्गनि वेगादवतेरुः) अवतीर्णवन्तः ॥ ४८ ॥

गगनादिति । (गगनात् अवतीर्णा) अवरूढा यथावृद्धं वृद्धा-
नुक्रमेण स्थिताः पुरःसराः अप्रेसराः यस्याः सा तथोक्ता (यथावृद्ध-
पुरःसरा) अनुपसर्जनाधिकारात् न डीप् । (सा मुनिपरम्परा)
मुनिपङ्क्तिः (तोयान्तः) तोयाभ्यन्तरे (भास्कराली) प्रतिविम्बिता-
र्कपङ्क्तिः (इव रेजे) । एतेन मुनीनां तेजस्वित्वेऽपि सुखसन्दर्शनं
सूचयति । भास्कराणां भूयिष्ठत्वसम्भावनार्थं तोयान्तरित्युक्तम् ।
अतएव बह्वत्तसिद्धिश्च ॥ ४९ ॥

तानिति । (गिरिः) हिमवान् (अर्घ्यम्) अर्घ्यार्थं जलम्

नमयन् सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुन्धराम् ॥५०॥
 धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुवृहद्भुजः ।
 प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुयुक्तो हिमवानिति ॥५१॥
 विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्थ दर्शकः ।
 स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्माभिः ॥५२॥

(आदाय सारगुरुभिः) अन्तःसारदुर्भरैः (पादन्यासैः वसुन्धरां
 नमयन्) अधः प्रापयन् । अर्घ्यमर्हन्तीति (अर्घ्यान्) पूज्यान् दण्डा-
 दिवाद्यप्रत्ययः (१) (तान्) मुनीन् (दूरात्प्रत्युद्ययौ) ॥ ५० ॥

सम्प्रति हिमवन्तमेव जङ्गमस्यावररूपद्वयसाधारणैर्विशेषणै-
 र्विशिनयि

धात्विति । धातुवत्ताम्रौऽधरो यस्य सः तथोक्तः (धातुताम्रा-
 धरः) अन्यत्र धातुरेव ताम्रौऽधरो यस्य । (प्रांशुः) उन्नतः उभय-
 त्रापि समानम् । देवदारुवृहद्भुजौ भुजौ यस्य सः तथोक्तः (देवदारु-
 वृहद्भुजः) देवदारु एव वृहन्तौ भुजौ यस्येत्यन्यत्र । (प्रकृत्या)
 स्वभावेनैव शिलावदुरो यस्य सः (शिलोरस्कः) शिलेवेत्यन्यत्र ।
 उरःप्रभृतिभ्यः कप् इति कप् (२) । अतः (हिमवानिति सुयुक्तः)
 वर्तमाने क्तः । सत्यं स एवायं हिमवानिति तद्वर्णप्रत्यभिज्ञाना-
 दवधारित इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विधीति । (सः) हिमवान् विधिना शास्त्रेण प्रयुक्तसत्कारैः
 (विधिप्रयुक्तसत्कारैः) कृतार्चनैः (शुद्धकर्माभिः) अदुष्टचरितैः
 शुद्धान्तप्रवेशार्हेरित्यर्थः । तैः मुनिभिः (स्वयं मार्गस्थ) दर्शयतीति
 (दर्शकः) दर्शयिता सन् । पश्यतेर्ण्यन्तात् खुल्प्रत्ययः । (शुद्धान्तम्)

तत्र वेलासनासीनान् कृतासनपरिग्रहः ।

इत्युवाचेश्वरान् वाचं प्राञ्जलिर्भूधरेश्वरः ॥५३॥

अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम् ।

अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥५४॥

मूढं बुद्धमिवात्मानं हैमौभूतमिवायसम् ।

अन्तःपुरम् (आक्रमयामास) प्रवेशयामासेत्यर्थः । अत्र क्रमे-
रगत्यर्थत्वादूतिबुद्धीत्यादिना तैरित्यस्य न कर्मत्वम् (१) ॥ ५२ ॥

तत्रेति । वेत्रं लताविशेषः । (तत्र) शुद्धान्ते (वेत्रासनासीनान्)
वेत्रमयविष्टरोपविष्टान् (ईश्वरान्) प्रभून् मुनीन् (भूधरेश्वरः)
हिमवान् (कृतासनपरिग्रहः) उवविष्टः सन्नित्यर्थः । (प्राञ्जलिः)
कृताञ्जलिः सन् (इति) एवं (वाचम् उवाच) ॥ ५३ ॥

अपेति । (अतर्कितोपपन्नम्) अविचारितमेवोपगतम् अत्यन्ता-
सम्भावितमित्यर्थः । (वः) युष्माकं (दर्शनम् अपमेघोदयं वर्षम्
अनभा दृष्टिः तथा अदृष्टं कुसुमं यस्य तत् तथोक्तं (अदृष्टकुसुमम्
फलञ्च) सत् (मे प्रतिभाति) । अतिदुर्लभलाभः संवृत्त इत्यर्थः ।
अत्र मेघोदयकुसुमरूपकारणयोरभावेऽपि वर्षफलरूपकार्ययोरुद-
याभिधानात् (विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यत इति
लक्षणात् विभावना । रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपङ्गवे इति
लक्षणात् रूपकम् । मुनिदर्शनस्य विशिष्टवृत्तित्वेन च रूपणा-
द्रूपकालङ्कारश्चेत्युभयोः संवृष्टिः ॥ ५४ ॥

मूढमिति । (भवदनुग्रहादात्मानं) मां (मूढं बुद्धमिव) मूढो
भूत्वा यः बुद्धवान् तमिव कर्त्तरि क्तः । (आयसम्) अयोविकारं

भूमेर्दिवमिवारूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥ ५५ ॥

अद्य प्रभृति भूतानामधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।

यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्वि तीर्थं प्रचक्षते ॥ ५६ ॥

अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ! ।

मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥ ५७ ॥

जङ्गमं प्रैष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् ।

(हैमीभूतम्) आयसत्वं विहाय सौवर्ण्यत्वं प्राप्तमिवेत्यर्थः । (भूमेः) भूलोकात् (दिवं) स्वर्गम् (आरूढमिव मन्ये) । ज्ञानरूप-स्थानानि अद्य मे परमुत्कृष्यन्त इति भावः ॥ ५५ ॥

अद्येति । (अद्य प्रभृति) इतः आरभ्य (भूतानां) प्राणिनां (शुद्धये अधिगम्योऽस्मि) शुद्धार्थिनां तीर्थभूतोऽस्मीत्यर्थः । भवदा-गमनादिति शेषः । (हि) यस्मात् (यत् अर्हद्भिः) सद्भिः (अध्यासितम्) अधिष्ठितं जुष्टमिति यावत् । (तत्तीर्थं प्रचक्षते) । निपाना-गमयोस्तोर्थं षड्विजुष्टजले गुरावित्यमरः ॥ ५६ ॥

अवैमीति । हे (द्विजोत्तमाः ! आत्मानं) मां (द्वयेनैव पूतं) शुद्धम् (अवैमि) अवगच्छामि । केन द्वयेन (मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन) मन्दाकिनीपातेन, (वः) युष्माकं धौतयोः क्षालितयोः पादयोरम्भसा (धौतपादाम्भसा च) । अत्र गङ्गाजलवत्पादाम्भसः पावनत्वमित्यौपम्यं गम्यते तच्च “प्रस्तुताप्रस्तुतयो दीपकन्त निगद्यते” इति लक्षणात् दीपकालङ्कारः । “प्रियः प्रियतराख्यान” मिति लक्षणात् प्रियोऽलङ्कार इति केचित् ॥ ५७ ॥

जङ्गममिति । हे मुनयः (द्विरूपं) जङ्गमस्थावरात्मकत्वात् द्विप्रकारमपि (मे वपुः विभक्तानुग्रहं) विभज्यकृतप्रसादं (मन्ये) ।

विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥ ५८ ॥
 भवत्सम्भावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते ।
 अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥
 न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।
 अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥ ६० ॥

कुतः (जङ्गमं वपुः वः) युष्माकं (प्रेष्यभावे) कैङ्कर्ये स्थितमिति
 शेषः । प्रादुहोदोदोऽप्येवमुद्विर्वक्तव्येति वृद्धिः । निधोव्यकिङ्कर-
 प्रेष्यभुजिष्यपरिचारका इत्यमरः । (स्थावरं वपुः चरणाङ्कितम्) ।
 अयमेव हि महाननुग्रहो दासजनस्य यत्कर्मसु नियोजनं मूर्धनि
 पादन्यासश्चेति तात्पर्यार्थः ॥ ५८ ॥

भवदिति । व्याप्ताः दिगन्ताः यैस्तानि (व्याप्तदिगन्तानि) महा-
 न्दपीत्यर्थः । (मे) मम (अङ्गानि भवत्सम्भावनोत्थाय) युष्मदनुग्रह-
 जन्याय (मूर्च्छते) व्याप्नुवते (परितोषाय न प्रभवन्ति) न पर्याप्नु-
 वन्ति । अलमर्थयोगाच्चतुर्थी (१) । यथा महत्स्वपि मद्भावेषु
 न माति तथा मे हर्षो वर्द्धत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

नेति । (भास्वतां) तेजस्विनां विवस्वताश्च (वः) युष्माकं (दर्श-
 नेन केवलं दरीसंस्थं) गुहागतं (तमः) ध्वान्तरूपमेव (नापास्तं)
 किन्तु (मे) अन्तर्गतम् अन्तरात्मगतं (रजसः) रजोगुणात् (परम्)
 अनन्तरम् (तमः) अज्ञानरूपमपि (अपास्तम्) । रजस्तु पादन्यासै-
 रेवापास्तमिति भावः । प्रतिद्वैः भास्वद्भिः वाह्यं तमोऽपास्तते
 एभिस्त्वन्तरमपि आधिक्यमुपमेयस्योपमानान् न्यूनतायवा । व्यति-
 रेक इति लक्षणात् व्यतिरेको व्यज्यते ॥ ६० ॥

कर्त्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत् किं नोपपद्यते ।
 मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिह ॥ ६१ ॥
 तथापि तावत् कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हथ ।
 विनियोगप्रसादा हि किङ्कराः प्रभविष्णुषु ॥ ६२ ॥
 एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।
 ब्रूत येनात्र वः कार्य्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥ ६३ ॥

कर्त्तव्यमिति । (कर्त्तव्यं) कार्य्यं (वः) युष्माकं (न पश्यामि)
 निस्पृहत्वादिति भावः । अथ (स्याच्चेत्) विद्येत यदि (किं नोपपद्यते)
 किं नाम न सम्भवति सर्व्वं सुलभमेवेत्यर्थः । अथवा किमत्र प्रयो-
 जनचिन्तयेत्याह (मत्पावनाय) मच्छोधनायैव (भवतामिह) विषये
 (प्रस्थानम्) इमं देशमुद्दिश्य इदं प्रयाणमित्यर्थः (मन्ये) तर्कयामि ॥ ६१ ॥

तथापीति । (तथापि) भवतां निस्पृहत्वेऽपि (कस्मिंश्चित्)
 कर्मणीति शेषः । (आज्ञाम्) इदं कुर्व्वित्यादेशं (तावत्) इदानीं
 (मे) मत्तु (दातुम्) अर्हथ) मदनुग्रहबुद्धेयति भावः । (हि) यस्मात्
 (किङ्कराः) भृत्याः प्रभवन्तीति (प्रभविष्णुषु प्रभुषु विषये । भुतश्च
 इष्णुच्प्रत्ययः (१) । विशेषेण नियोगः विनियोगः प्रेषणमेव
 प्रसादः अनुग्रहः येषां ते (विनियोगप्रसादाः) । अन्यथा स्वस्वा-
 मिभावो निष्फल इति भावः ॥ ६२ ॥

एत इति । किं वज्रता (एते वयम्, अमी दाराः, इयं कुलस्य
 जीवितं) प्राणभूता परमप्रेमास्पदमित्यर्थः (कन्या अत्र) येषां मध्ये
 (येन) जनेन (वः कार्य्यं) प्रयोजनं (ब्रूत) तमिति शेषः । येन

इत्युचिवांस्तवेवार्थं गुह्यामुखविसर्पिणा ।

द्विविर प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालयः ॥६४॥

अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।

ऋषयो नोदयामासुः प्रतुप्रवाच स भूधरम् ॥६५॥

उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।

मनसः शिखराणाञ्च सदृशी ते समुन्नतिः ॥६६॥

सोऽपि दीयत इति भावः । रत्नहिरण्यादिकन्त न मे गण्यमित्याह (वाङ्मवस्तुषु) कनकरत्नादिषु (अनास्था) अनादरः । प्रसङ्गप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इत्यते । अदेयं न किञ्चिदस्तीति भावः ॥ ६३ ॥

इतीति । (इतूचिवान्) उक्तवान् । वचेः क्लृप्तप्रत्ययः (हिमालयः) हिमवान् गुह्यानां मुखेषु विवरेषु विसर्पतीति (गुह्या-मुखविसर्पिणा प्रतिशब्देन तं) पूर्वोक्तं एवार्थं (द्विः) द्विवारम् । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुजिति सुच्प्रत्ययः (१) । (व्याजहार) वभाषे ॥ ६४ ॥

अथेति । (अथ) अनन्तरम् (ऋषयः) उदाहरणानि कथा-प्रसङ्गाः तएव वस्तूनि अर्थाः तेषु (उदाहरणवस्तुषु) अग्रं नयतीत्यग्रणीः तम् (अग्रण्यं) प्रगल्भम् । सत्सूद्विषेत्यादिना (२) द्विप् । अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति वक्तव्यमिति ज्ञातम् । (अङ्गिरसं) नाम ऋषिं (नोदयामासुः) प्रतिवक्तुं प्रेरयामासुः (सः) अङ्गिराः (भूधरं) हिमवन्तं प्रत्युवाच ॥ ६५ ॥

उपपन्नमिति । (इदम्) एते वयममी दारा इत्याद्युक्तं (सर्वम्) (अतः परम्) अतोऽधिकमपि (त्वय्युपपन्नं) युज्यते तथाहि (ते

स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाज्जस्तथाहि ते ।
चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥ ६७ ॥
गामध्यास्यत् कथं नागो नृणालम्बुभिः फणैः ।
आरसातलमूलात्त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥ ६८ ॥
अच्छिन्नामलसन्तानाः ससुद्रोर्मनिवारिताः ।

मनसः शिखराणाञ्च समुन्नतिः सदृशी) शिखराणीव मनो महो-
न्नतमित्यर्थः । किन्नाम दुष्करमुन्नतचित्तानामिति भावः । प्रसू-
ताप्रसूतयोर्मनःशिखरयोरौपम्यस्य गम्यत्वात् (अप्रसूताप्रसूत-
योऽरेकधर्माभिसम्बन्धः दीपकान्त निगद्यत इति लक्षणात्) दीप-
कालङ्कारः ॥ ६६ ॥

स्थान इति । (त्वां स्थावरात्मानं) स्थावररूपिणं (विष्णुमाज्जः)
स्थावराणां हिमालय इति (१० अ० २५ सू०) गीतावचनात् ।
(स्थाने) युक्तम् । युक्तार्थे अव्ययमेतत् । युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने
इत्यमरः । (तथाहि ते) तव (कुक्षिः चराचराणां) जङ्गमस्था-
वररूपिणां (भूतानां) पृथिव्यादीनाम् (आधारतां गतः) तवेव
विष्णोः कुक्षिरेवंभूत इति भावः ॥ ६७ ॥

गामिति । (नागः) शेषाहिः (नृणालम्बुभिः) विसर्कोमलैः
(फणैः गां) भुवं (कथम् अध्यास्यत्) धारयेत् (त्वम् आरसातल-
मूलात्) पातालपर्यन्तम् । विकल्पादसमासः । (नावालम्बिष्यथा-
श्चेत्) पादैर्नावलम्बेथाः यदि । त्वदवलम्बनादेव भुजगराजोऽपि
भुवं विभर्त्तीत्यर्थः । अत्र क्रियातिपक्ष्यभावात् (१) लृङ्प्रयोग-
श्चित्यः ॥ ६८ ॥

पुनन्ति लोकान् पुण्यत्वात् कीर्त्तयः सरितश्च तो ईदृ॥

यथैव स्नाघ्रते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।

प्रभवेण द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥७०॥

तिर्य्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।

त्रिविक्रमोदयतस्यासीत्स तु स्वाभाविकस्तव ॥७१॥

अच्छिन्नेति । अच्छिन्नाः अविच्छिन्नाः अमलाश्च सन्तानाः प्रबन्धाः प्रवाहाश्च यासान्ताः (अच्छिन्नामलसन्तानाः) समुद्रो-
र्मिभिः अनिवारिताः (समुद्रोर्म्यनिवारिताः) पारगमनादन्तः-
प्रवेशाच्चेति भावः । (ते) तत्र (कीर्त्तयः सरितश्च) गङ्गादयः (पुण्य-
त्वात्) पवित्रत्वात् (लोकान् पुनन्ति) पावयन्ति । लोकपावनाः
खलु पुण्यश्लोका इति भावः । केवलपक्षतविषयस्तुल्ययोगिता-
लङ्कारः ॥ ६६ ॥

यथेति । (गङ्गा) भागीरथी प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः तेन
(प्रभवेण) कारणेन परमे तिष्ठतीति (परमेष्ठिनः) विष्णोः । परमे-
कित् इति इतिप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृतिवज्रलमिति अलुक् (१) । परमे-
वर्हिदिव्यग्निभ्यःस्थः इति षत्वम् (पादेन) चरणेन (यथैव स्नाघ्रते)
प्रशस्यते (तथैव द्वितीयेन प्रभवेण उच्छिरसा त्वया स्नाघ्रते)
हरिचरणवत् तीर्थस्यापि तीर्थभूतस्त्वमिति भावः ॥ ७० ॥

तिर्य्यगिति । (तिर्य्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापकः) सर्व्वथापीत्यर्थः ।
(महिमा) महत्त्वं (हरेः) विष्णोः त्रिषु विक्रमेषु उदयतस्य सतः
(त्रिविक्रमोदयतस्य आसीत्) । त्रिविक्रमोदयतस्यापि कदाचिदेव न
तु सर्व्वदेत्यर्थः । (तव) तु व्यापको महिमा (स्वाभाविकः) नित्य-
सिद्ध इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

यज्ञभागभुजां मध्ये पदमातस्थुषा त्वया ।
 उच्चैर्हिरण्मयं शृङ्गं सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥ ७२ ॥
 काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्वमर्पितम् ।
 इदन्तु ते भक्तिनम् सतामाराधनं वपुः ॥ ७३ ॥
 तदागमनकार्थं नः शृणु कार्थं तवैव तत् ।
 श्रेयसामुपदेशात्तु वयमत्रांशभागिनः ॥ ७४ ॥

यच्चेति । (यज्ञभागभुजाम्) इन्द्रादीनां (मध्ये पदम् आत-
 स्थुषा) निहितवता (त्वया उच्चैः) उन्नतं हिरण्यस्य विकारः
 (हिरण्यमयम्) । दाण्डिनायनहास्तिनायनेत्यादिना निपातना-
 त्साधुः (१) । सुमेरोः शृङ्गं शिखरं प्राधान्यञ्च ध्वन्यते । शृङ्गं
 प्राधान्यसान्वोश्चेत्यमरः ! (वितथीकृतं) व्यर्थीकृतं तस्य यज्ञ-
 भागाभावादिति भावः । अस्य तु तत्सद्भावे प्रमाणं हिमवतो
 हस्तीति श्रुतिः ॥ ७२ ॥

काठिन्यमिति । (भवता सर्वं काठिन्यम्) अनन्तत्वमित्यर्थः ।
 (स्थावरे) स्थिरे (काये) शिलामय इत्यर्थः । (अर्पितं) न्यतम् ।
 (सताम्) अर्हताम् (आराधनं) पूजासाधनं (ते इदं वपुस्तु) जङ्ग-
 ममित्यर्थः भक्तिनम् काठिन्यलेशोऽप्यत्र नास्ति अन्यथा नम्रत्वा-
 सम्भवादित्यर्थः । तथाचासाधारण्यं ध्वन्यते ॥ ७३ ॥

तदिति । (तत्) तस्मात् (नः) अस्माकम् आगमनस्य कार्थं
 (आगमनकार्थं) प्रयोजनं (शृणु) तत्कार्यञ्च तवैव न त्वस्माकमि-
 त्यवधारणार्थं एवकारः । (वयन्तु श्रेयसाम् उपदेशादत्र) कार्थं
 (अंशभागिनः) । त्वमेवात्र फलभाक् वयमुपदेष्टार इति भावः ॥ ७४ ॥

अणिमादिगुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।

शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्द्धचन्द्रं विभर्त्ति यः ॥७५॥

कलितान्योन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः ।

येनेदं ध्रियते विश्वं धुर्य्यैर्यानिमिवाध्वनि ॥७६॥

योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्वाभ्यन्तरवर्त्तिनम् ।

अनादृत्तिभयं यस्य पदमाङ्गमनीषिणः ॥७७॥

कार्यमेवाह अणिमेत्यादिना

अणिमेति । (यः) शम्भुः (अणिमादिगुणोपेतम्) अणिमादिभिः
अष्टभिर्गुणैः वाच्यभूतैरुपेतम् अष्टैश्चैव वाचकमित्यर्थः । अतएव
अस्पृष्टं पुरुषान्तरं येन तं तथोक्तं (अस्पृष्टपुरुषान्तरं) पुरुषान्तर-
स्थानभिधायकं तस्यैव एवंगुणत्वादित्यर्थः । (उच्चैः) सर्वोन्नतम्
(ईश्वर इति शब्दं) निरुपपदेश्वरशब्दमित्यर्थः । (सार्द्धचन्द्रम्) अर्द्ध-
चन्द्रयुक्तं अर्द्धचन्द्रे चेत्यर्थः (विभर्त्ति) ॥ ७५ ॥

कलितेति । (येन) शम्भुना कलितं धृतिसंग्रहादिस्वस्वगुण-
सम्पादितम् अन्योन्यसामर्थ्यं परस्परसहकाररूपं यैः तथोक्तैः
(कलितान्योन्यसामर्थ्यैः) । स्वस्वरूपसामर्थ्यम् अन्योन्याद्येवमेवेति
भावः । (पृथिव्यादिभिरात्मभिः) अष्टाभिर्मूर्त्तिभिरित्यर्थः । (इदं)
व्यक्तं (विश्वं) धुरं वहन्तीति (धुर्य्यैः) । धुरो यदुक्ताविति
यत्प्रत्ययः (१) । (अध्वनि यानं) रथ इव (ध्रियते) ॥ ७६ ॥

योगिन इति । (योगिनः) अध्यात्मवेदिनः (क्षेत्वाभ्यन्तर-
वर्त्तिणं) शरीरान्तश्चरं सर्वभूतान्तर्यामिनं परमात्मस्वरूपिण-
मित्यर्थः । क्षेपं पत्नीशरीरयोरित्यमरः । (यं) शम्भुं (विचिन्वन्ति)

स ते दुहितरं साक्षात्साक्षी विश्वस्य कर्मणाम् ।
 दृणुते वरदः शम्भुरस्मात्संक्रामितैः पदैः ॥७८॥
 तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।
 अशोच्या हि पितुः कन्या सङ्घर्त्तृप्रतिपादिता ॥७८॥
 यावन्तेतानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 मातरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जगतः पिता ॥८०॥

नृगयन्ते । (मनीषिणः) विद्वांसः (यस्य) शम्भोः (पदं) स्थानम्
 अवियमानम् आवृत्तेः पुनः संसारापत्तेः भयं यत्र तत् तथाभूतं
 (अनावृत्तिभयं आहुः) ॥ ७७ ॥

स इति । (विश्वस्य) जगतः (कर्मणां साक्षी) द्रष्टा । साक्षाद्-
 द्रष्टरि संज्ञायामिति इति प्रत्ययः (१) । वरान् इष्टान् ददातीति
 (वरदः) । आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्ययः (२) । (स) पूर्वोक्तः
 शम्भुः (अस्मात्संक्रामितैः पदैः) अस्मासु निवेशितैर्वाक्यैः (ते दुहितरं
 साक्षात् दृणुते) अस्मान्मुखेन स्वयमेव याचत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

तमिति । (तं) शम्भुं (भारत्या) वाचा (अर्थम्) अभिधेयं
 (इव सुतया) दुहित्रा (योक्तुं) सङ्घटयितुम् (अर्हसि) । अत्र
 वागर्थयोः उपमानत्वसामर्थ्याच्छिवयोर्नित्ययोगो विवक्षित इति
 उक्तम् वागर्थविव सम्प्रुक्तावितत्रापि । तथाहि सङ्घर्त्तृ प्रति-
 पादिता दत्ता (सङ्घर्त्तृप्रतिपादिता कन्या पितुः अशोच्या) ॥ ७९ ॥

गुणान्तरमप्याह

यावन्तीति । (स्थावराणि चराणि च यावन्तेतानि भूतानि)
 सन्तीति शेषः । सर्वानि भूतानीत्यर्थः । (एनां) ते दुहितरं

प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।

चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभिः ॥ ८१ ॥

उमा बधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् ।

वरः शम्भुरलं ह्येषस्तत्कुलोद्भूतये विधिः ॥ ८२ ॥

अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिनः ।

सुतासम्बन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥ ८३ ॥

(मातरं कल्पयन्त) । (हि) यस्मात् (ईशः जगतः पिता) । पितृ-
दारेषु मातृभावो न्याय्य इति भावः ८० ॥

प्रणम्येति । (विबुधाः) देवाः (शितिकण्ठाय) शिवाय (प्रणम्य
तदनन्तरं) नीलकण्ठप्रणामानन्तरम् (अस्याः चरणौ चूडामणि-
मरीचिभिः रञ्जयन्त) ईश्वरपरिग्रहादखिलदेवतावन्द्या भवत्वित्यर्थः ॥ ८१ ॥

उमेति । (उमा बधूः भवान् दाता इमे वयं याचितारः) प्रार्थकाः (शम्भुः वरः) वोढा (एष विधिः) एषा सामग्री त्वत्कु-
लस्य उद्भूतये उक्तायाय (त्वत्कुलोद्भूतये अलं) पर्याप्तं हि नमः-
स्वस्तिस्वाहास्वधेत्यादिना चतुर्थी (१) ॥ ८२ ॥

अस्तोतुरिति । स्वयमन्यस्तोता न भवति (अस्तोतुः) किन्तु
(स्तूयमानस्य) सर्व्वस्तुत्यस्य (वन्द्यस्य) जगद्वन्द्यस्य स्वयमन्यं न वन्दत
इति (अनन्यवन्दिनः विश्वगुरोः) देवस्य (सुतासम्बन्धविधिना) यौन-
सम्बन्धाचरणेन (गुरुर्भव) । यो नान्यं स्तौति न वन्दते तस्यापि
त्वंस्तुत्यो वन्द्यश्चेत्यहो तव भाग्यवत्ता इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

एवं वादिनि देवार्थं पार्श्वं पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥८४॥
शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः ॥८५॥
मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभीक्षितम् ।
भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥८६॥
इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य सः ।

एवमिति । (देवार्थं) अङ्गिरसि (एवं वादिनि) सति
(पार्वती पितुः पार्श्वं अधोमुखी) सती लज्जयेति शेषः । (लीला-
कमलपत्राणि गणयामास) सञ्चख्यौ । लज्जावशात्कमलदल-
गणनाव्याजेन हर्षं जुगोपेत्यर्थः । अनेन अवहित्याख्यः सञ्चारी-
भाव उक्तः । तदुक्तम् । अवहित्या तु लज्जादेर्हर्षाद्याकार-
गोपनमिति ॥ ८४ ॥

शैल इति । (शैलः) हिमवान् (सम्पूर्णकामोऽपि) दातुं क्षत-
निश्चयोऽपीत्यर्थः । (मेनामुखम् उदैक्षत) उचितोत्तरजिज्ञास-
येति भावः । तथाहि (प्रायेण कुटुम्बिनः) गृहस्थाः (कन्यार्थेषु)
कन्याप्रयोजनेषु गृहिण्येव नेत्रं कार्यज्ञानकारणं वेधान्ते तथोक्ताः
(गृहिणीनेत्राः) कलत्रप्रधानवृत्तय इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

मेने इति । (मेनापि) (पत्युः) हिमालयस्य (तत्सर्वम् अभीक्षितं
कार्यं मेने) अङ्गीचकार । तथाहि पतिरेव व्रतं यासां ताः (पति-
व्रताः भर्तुः इष्टे) अभीक्षिते न विद्यते व्यभिचारो यासां ताः (अव्य-
भिचारिण्यो भवन्ति) भर्तृचिन्ताभिप्रायज्ञा भवन्तीति भावः ॥ ८६ ॥

आददे वचसामन्ते मङ्गलालङ्कृतां सुताम् ॥८७॥

एहि विश्वात्मने वत्से ! भिक्षासि परिकल्पिता ।

अर्थिनो मुनयः प्राप्तं गृहमेधिफलं मया ॥८८॥

एतावदुक्त्वा तनयानृषीनाह महीधरः ।

इयं नमति वः सर्वान् त्रिलोचनबधूरिति ॥८९॥

ईक्षितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।

इदमिति । (सः) हिमवान् (वचसामन्ते) मुनिवाक्यावसाने (अत्र) मुनिवाक्ये (इदम्) उत्तररश्मौके वक्ष्यमाणं दानमेव (न्याय्यं) न्यायादनपेतम् (उत्तरमिति बुद्ध्या) चित्तेन (विन्यस्य) विचिन्त्य मङ्गलं यथा तथा अलङ्कृतां मङ्गलालङ्कृतां सुताम् आददे हस्ताभ्यां जग्राह ॥ ८७ ॥

एहीति । हे (वत्से) ! उन्नि ! (एहि) आगच्छ त्वं (विश्वा-
त्मने) शिवाय (भिक्षा परिकल्पितासि) निश्चितासि । रत्नादि-
स्तम्भपर्यन्तं सर्वं भिक्षा तपस्विन इति वचनादिति भावः ।
(अर्थिनः) याचितारः (मुनयः) । (मया) गृहमेधिनो गृहस्थस्य
फलं (गृहमेधिफलं) (प्राप्तम्) । इह परत्र च तारकत्वात् पात्रे
कन्यादानं गार्हस्थ्यस्य फलमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

एतावदिति । (महीधरः) हिमवान् (तनयाम् एतावत्)
पूर्वोक्तम् उक्त्वा ऋषीनाह किमिति (इयं त्रिलोचनबधूः) त्रयस्त्रि-
पत्नी (वः सर्वान् नमतीति) त्रिलोचनबधूरिति सिद्धवदभि-
धानेन अविप्रतिपन्नं दानमिति सूचयति ॥ ८९ ॥

ईक्षितेति । (ते) मुनयः ईक्षितार्थक्रियया इष्टार्थकरणेन
उदारं महत् । (ईक्षितार्थक्रियोदारं) उदारो दाढमहतोरि-
त्यमरः । (गिरेः) हिमवतः (वचः) वचनम् (अभिनन्द्य) साध्विति

आशीर्भिरधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥६०॥

तां प्रणामादरस्तजाम्बूनदवतंसकाम् ।

अङ्गमारोपयामास लज्जमानामरुन्धतौ ॥६१॥

तन्मातरञ्चाश्वमुखीं दुहितृस्नेहविक्रवाम् ।

वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद्गुणैः ॥६२॥

वैवाहिकीं तिथिं पृष्ट्वास्तत्क्षणं हरबन्धुना ।

ते त्यहादूर्ध्वमाख्याय चेरुच्चौरपरिग्रहाः ॥६३॥

संस्तुत्य (अम्बिकां) अम्बां पद्यत इति पाकः फलं (पुरःपाकाभिः)
पुरस्कृतफलाभिः (अशीर्भिः) आशीर्वादैः (अधयामासुः) संवर्धयामासुः ॥ ६० ॥

तामिति । प्रणामादरेण नमस्कारासक्त्या सस्ते जाम्बूनदे
सुवर्णविकारेऽवतंसके कनककुण्डले यस्यास्तां (प्रणामादरस्त-
जाम्बूनदवतंसकां) (लज्जमानां) (ताम्) अम्बिकाम् (अरुन्धतौ अङ्गम्
आरोपयामास) । रुहः पोऽन्यतरस्यामिति प्रकारः (१) ॥६१॥

तदिति । दुहितृस्नेहेन पुत्रिकाप्रेम्णा विक्रवां (दुहितृ-
स्नेहविक्रवां) विधोक्ष्यत इति भीताम् अतएव अश्रुणि मुखे
यस्यास्ताम् (अश्वमुखीं) तस्याः अम्बिकायाः मातरं (तन्मातरं)
मेनासु अन्या पूर्वं यस्यास्ति सोऽन्यपूर्वः । सर्वनाम्नो वृत्तिविषये
पुंवद्भाव इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः स न भवतीत्यनन्यपूर्वः तस्य (अन-
न्यपूर्वस्य) सापत्न्यदुःखमकुर्वत इत्यर्थः । (वरस्य) वोढुः (गुणैः)
नृत्तुङ्गयत्वादिभिः (विशोकां) निर्दुःखां (अकरोत्) ॥ ६२ ॥

वैवाहिकीमिति । (चौरपरिग्रहाः) वल्कलमात्रवसनाः (ते)

(१) पा० ७ । ३ । ४३ सू० ।

ते हिमालयसामन्त्र्य पुनः प्राप्य च शूलिनम् ।
सिद्धिञ्चाक्षौ निवेद्यार्थं तद्विस्मृष्टाः खमुद्ययुः ॥६४॥

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रा-
दगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।

तपस्विनः (तत्क्षणां) तस्मिन्नेव क्षणे (हरबन्धुना) हिमवता (वैवा-
हिकीं) विवाहयोग्यां (तिथिं पृष्टाः) कृत्यनुयुक्ताः सन्तः त्रयाणा-
मङ्गां समाहारस्त्रयः तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति
समासः (१) । राजाहःसखिभ्यश्च जिति टच्प्रत्ययः (२) द्विगुत्वा-
देकवचनम् । राजाह्राह्राः पुंसीति (३) पुंलिङ्गता । तस्मात् अत्र हा-
दूद्धम् उपरि (आख्याय) चतुर्थेऽहनि विवाह इत्युक्ता (चेरुः)
चलिताः ॥ ६३ ॥

त इति । (ते) सुनयः (हिमालयम् आमन्त्र्य) साधु याम
इत्याष्टक्य (पुनः शूलिनं) हरं सङ्केतस्थानस्थं (प्राप्य सिद्धं)
निष्पन्नं (अर्थं) प्रयोजनं (तस्मै निवेद्य) ज्ञापयित्वा च (तद्विस्मृष्टाः)
तेन शूलिना विस्मृष्टाः (खं) आकाशं प्रति (उद्ययुः उत्पेतुः । अत्र
सङ्क्षिप्तार्थाभिधानात् सङ्क्षेपोनाम गुण उक्त तदुक्तं सङ्क्षिप्तार्थाभि-
धानं यत् सङ्क्षेपः परिकीर्तित इति ॥ ६४ ॥

भगवान् पशुपतिः अत्रहमात्रविलम्बमपि सोढुं न शक्नुते
तदैत्सुक्यादित्याह

पशुपतिरिति । उक्तं मनो यस्य सः उत्कः । उत्क उन्मना
इति निपातः (४) । (अद्रिसुतासमागमोत्कः) पार्वतीपरिणयो-

(१) पा० २ । १ । ५१ सू० । (२) पा० ५ । ४ । ६१ सू० ।

(३) पा० २ । ४ । २६ सू० । (४) पा० ५ । २ । ८० सू० ।

कमपरमवशं न विप्रकुर्व्यु-

र्विभुमपि यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ ६५ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे

महाकाव्ये उमाप्रदानो नाम

षष्ठः सर्गः ।

त्सुकः (पशुपतिरपि तानि) त्रिणीति शेषः (अहानि कृच्छादग-
मयत्) अयापयत् । कविराह (अमी भावाः) औत्सुक्यादयः
सञ्चारिणः (अवशम्) इन्द्रियपरतन्त्रम् (अपरं) पृथग्जनं (कं न
विप्रकुर्व्युः) न विकारं नयेयुः (यत्) यस्मात् (विभुं) समर्थं जिते-
न्द्रियमिति यावत् (तं) स्मरहरमपि (स्पृशन्ति) विकुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र
विभुविकारसमर्थनादर्थान्तरजनविकारः कैमुतिकन्यायादाप-
ततोत्यर्थापत्तिरलङ्कारः । तथा च सूत्रं दण्डापूपिकयार्थान्तरपतन-
मर्थापत्तिरिति । अर्थान्तरन्यास इति केचित् तदुपेक्षणीयं युक्तिस्तु
विस्तरभयान्नोच्यते । पुष्पिताग्रावृत्तम् । अयुजि नयुगरेफतो
यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति लक्षणात् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां

कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्यायां

षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

अथौषधीनामधिपस्य दृढौ
तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतबन्धुर्हिमवान् सुतायाः
विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥
वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-
र्गृहे गृहे अग्रपुरन्ध्रवर्गम् ।

अथेति । (अथ) चरहानन्तरं (हिमवान् औषधीनामधिपस्य)
चन्द्रस्य (दृढौ) शुक्लपक्ष इत्यर्थः । शुभकर्मस्वापूर्थमाणपक्षप्राश-
स्यात् । (तिथौ च) जामित्रं सन्नात्सप्तमं स्थानं तस्य गुणः शुद्धिः
सा च ग्रहराहित्यं तेन अन्विताः (जामित्रगुणान्वितायां)
सत्याम् । यद्यपि जामित्रशुद्धिर्लघुधर्मः तथापि तद्वारा तिथेरपि
तथा व्यपदेशे न दोषः । (समेतबन्धुः) युक्तबन्धुः सन् (सुतायाः)
दुहितुः विवाहदीक्षा विवाहसंस्कारः सैव विधिः कर्म तम्
(विवाहदीक्षाविधिं अन्वतिष्ठत्) कृतवान् ॥ १ ॥

वैवाहिकैरिति । (अनुरागात्) प्रीतिवशात् (गृहे गृहे)
प्रतिगृहम् । वीक्षायां द्विर्भावः (१) । विवाहः प्रयोजनमेषामिति
वैवाहिकानि तैः (वैवाहिकैः) तदस्य प्रयोजनमिति ठक् ।
(कौतुकसंविधानैः) मङ्गलार्थसम्पादनैः अग्रे व्याकुलः पुरन्ध्रवर्गः

आसीत् पुरं सानुमतोऽनुरागा-
दन्तःपुरञ्चैककुलोपमेयम् ॥ २ ॥

सन्तानकाकीर्णमहापथं त-
च्चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम् ।
भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्गं इवावभासे ॥ ३ ॥
एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ
चिरस्य दृष्टेव नृतोत्थितेव ।

कुटुम्बिनीसङ्घो यस्मिन् तत् तथोक्तं (यद्यपुरन्ध्रवर्गं सानुमतः) अद्रेः
(पुरं) वाह्यमोषधिप्रस्थितम् (अन्तः पुरम्) अवरोधनञ्च एककुलेन
एकगृहेण एकगोत्रेण वा उपमेयं (एककुलोपमेयं) (आसीत्) ।
सजातीयगणे गोत्रे गृहेऽपि कथितं कुलमिति विश्वः । सर्वेषा-
मपि खगृह एव इहं शोभनं वर्तत इत्यभिमानोऽभूदित्यर्थः ।
एतेन हिमाद्रेः प्रजारगः उक्तः । अत्र सर्वं सम्पन्नमेवेत्यर्थः ॥२॥

सन्तानेति । सन्तानकैर्मन्दारकुसुमैराकीर्णाः आकृताः
महापथाः राजकीयपथाः यस्मिन् तत् तथोक्तं (सन्तानकाकीर्ण-
महापथं) (चीनांशुकैः) पट्टवस्त्रैः कल्पिताः विरचिताः केतुमाळाः
ध्वजपङ्क्तयो यस्य तत् तथोक्तं (कल्पितकेतुमालं काञ्चनतोरणानां
भासा) प्रभया (उज्ज्वलत्) दीप्यमानं (तत्) पुरं (स्थानान्तरं)
मेरोरन्यत्र स्थितः (स्वर्गं इव आबभासे) । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥३॥

एकेति । पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः । मातृपुत्रौ स्वसृदु-
हितभ्याम् इत्येकशेषः (१) । पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता चेत्यमरः । तेषां

आसन्नपाणिग्रहणेति पित्रो-
 रुमा विशेषोच्छ्रुतं बभूव ॥ ४ ॥
 अङ्गाद्ययावङ्कुमुदीरिताशीः
 सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त ।
 सम्बन्धिभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य
 स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥ ५ ॥

पङ्क्तौ सङ्गे (पुत्रपङ्क्तौ सत्यामपि उमा एकैव चिरस्य दृष्टेव)
 चिरान्नयलब्धेव (मृतोत्पितेव) मृत्वा पुनरुत्पन्नेव (आसन्नपाणि-
 ग्रहणा) आसन्नविवाहा (इति) भर्तृगृहं गमिष्यतीति हेतोरि-
 त्यर्थः । (पित्रोः) मातापित्रोः । पिता मात्रा इत्येकशेषः (१) ।
 विशेषेणोच्छ्रुतं (विशेषोच्छ्रुतं) प्राणभूता (बभूव) युमपत्यादपि
 अधिकप्रेमास्पदुमभूदित्यर्थः ॥ ४ ॥

अङ्गादिति । (सा) पार्वती (उदीरिताशीः) प्रत्युक्ताशीर्वादा
 सती (अङ्गादङ्गं) उत्सङ्गं (यद्यौ मण्डनात् मण्डनान्तरम् अन्यत् मण्ड-
 नम् । अन्वभुङ्क्त तदा) सर्वे बन्धवः प्रत्येकमेव तामङ्गमारोप्य
 मण्डनं प्रायच्छन्नित्यर्थः । तच्च स्नेहनिबन्धनमेवेत्याह (सम्बन्धिभिन्नः)
 स्वपुत्रादिभिः भिन्नो विभक्तोऽपि (गिरेः कुलस्य) वंशस्य (स्नेह-
 स्तदेकायतनं) सैवैकमायतनं स्थानं तत् (जगाम) । तदिति द्वेऽप्य-
 यमेवार्थः विधेयप्राधान्यान्नपुंसकत्वमिति । सर्वे बन्धवः स्वापत्ये-
 भ्योऽपि तस्यामधिकं स्निह्यन्तीति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

मैत्रे मुहूर्त्ते शशलाञ्छनेन
 योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु ।
 तस्याः शरीरे प्रतिकर्मचक्र-
 बन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥ ६ ॥
 सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भि-
 र्दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नशोभम् ।
 निर्नाभि कौशेयसुपात्तवाण-
 मभ्यङ्गनेपथ्यमलञ्चकार ॥ ७ ॥

मैत्रे इति । अथ (मैत्रे) मित्रदैवत्ये (मुहूर्त्ते) उदयमुहूर्त्त-
 तृतीयमुहूर्त्त इत्यर्थः । चार्द्रः सार्द्रस्तथा मैत्रः शुभो वासव एव
 चेति बृहस्पतिसंख्यात् । (उत्तरफल्गुनीषु) फल्गुनीनक्षत्रे ।
 फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे इत्येकस्मिन्नपि बह्ववचनम् (१) ।
 (शशलाञ्छनेन) चन्द्रेण (योगं गतासु) सतीषु (तस्याः) पार्वत्याः
 (शरीरे बन्धुस्त्रियः प्रतिकर्म) प्रसाधनम् । प्रतिकर्म प्रसाधन-
 मित्यमरः । (चक्रुः) कीदृश्यः (याः पतिपुत्रवत्यः) जीवद्वन्द्वकाः
 जीवदपत्याश्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रतिकर्मप्रकारमेव प्रपञ्चयति ।

सेति । (सा) गौरी (गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिः) श्वेतसर्षप-
 प्रक्षेपवद्भिः दूर्वाप्रवालैः) दूर्वाङ्कुरैः (प्रतिभिन्नशोभं) विशेषित-
 शोभं (निर्नाभि) अतिक्रान्तनाभि कौशेयं वस्त्रविशेषो यस्मिन्
 तत् तथोक्तं (कौशेयं) कौशेयं क्रिमिकोशेत्यमित्यमरः । (सुपात्तवाणं)
 गृहीतशरम् । शरः क्षत्रियया ग्राह्य इति (३५०४४स्त्रो०) मनु-

बभौ च सम्पर्कमुपेत्य बाला
 नवेन दीक्षाविधिसायकेन ।
 करेण भानोर्वज्रलावसाने
 सन्मुक्ष्यमाणेव शशाङ्करेखा ॥ ८ ॥
 तां लोभ्रकल्केन हृताङ्गतैला-
 माश्यानकालेयकृताङ्गरागाम् ।
 वासो वसानामभिषेकयोग्यं
 नार्य्यश्चतुष्काभिमुखं व्यनैषुः ॥ ९ ॥

स्मरणात् । (अभ्यङ्गनेपथ्यम्) अभ्यङ्गवेषम् (अलङ्कारः) । अल-
 ञ्कारमप्यलङ्कारेत्यर्थः ॥ ७ ॥

बभावि । किञ्चेति चार्थः । (बाला नवेन) दीक्षाविधौ
 विवाहकृत्ये यः सायकः तेन (दीक्षाविधिसायकेन सम्पर्कमुपेत्य
 वज्रलावसाने) दृष्टापक्षात्यये शुक्लपक्षादावित्यर्थः । (भानोः करेण)
 किरणेन (सन्मुक्ष्यमाणा) उपचीयमाना । सलिलमये शशिनि
 रवेर्दीधितयो मुर्च्छितास्तमो नैशम् क्षपयन्तीत्यादिवचनात् ।
 (शशाङ्करेखेव बभौ) ॥ ८ ॥

तामिति । (लोभ्रकल्केन) लोभ्रचूर्णेन हृतमङ्गतैलं यस्यास्तां
 (हृताङ्गतैलां) कृतोद्धर्तनामित्यर्थः । आश्यानमीषच्छुष्कं तेन
 कालेयेन गन्धद्रव्येण कृताङ्गरागां (आश्यानकालेयकृताङ्गरागां)
 कृतस्नैग्ध्यामित्यर्थः । अथ जायकं कालेयकञ्च कालानुसार्य्यश्चेत्य-
 मरः । (अभिषेकयोग्यं वासः) वस्त्रं (वसानां) स्नानशाटीमा-
 ञ्छादयन्तीं (तां) पार्वतीं (नार्य्यः) चतुष्कं चतुस्तम्भाट्टं तदभि-
 मुखं (चतुष्काभिमुखं व्यनैषुः) । स्नानाट्टं निन्दुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

विन्यस्तवैदूर्यशिलातलेऽस्मि-

न्नावद्भुक्ताफलभक्तिचित्ते ।

आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः

सतूयमेनां स्तूपयाम्बभूवुः ॥ १० ॥

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री

गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ।

निर्दत्तपर्जन्यजलाभिषेका

प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

विन्यस्तेति । विन्यस्तं वैदूर्यशिलातलं मरकतशिलाप्रदेशो
यस्मिन् तस्मिन् (विन्यस्तवैदूर्यशिलातले) आवद्भानां मुक्ताफलानां
भक्तिभिः रचनाभिः चित्रे (आवद्भुक्ताफलभक्तिचित्रे अस्मिन्)
चतुष्के (एनां) पार्वतीम् आवर्जितानाम् आनमितानाम् अष्टा-
पदकुम्भानां कनककलसानां तोयैः (आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः
सतूयं) मङ्गलवाद्युक्तं यथा तथा (स्तूपयाम्बभूवुः) । अष्टसु
लोहेषु पदं प्रतिष्ठा यस्येति अष्टापदम् । अष्टनः संज्ञायामिति
दीर्घः (१) । अष्टापदं स्यात् कनकमिति विश्वः ॥ १० ॥

सेति । मङ्गलार्थस्नानेन विशुद्धगात्री निर्मलाङ्गी (मङ्गल-
स्नानविशुद्धगात्री) पत्युर्वरस्य उद्गमनीयवस्त्रं धौतवस्त्रम् ।
धौतमुद्गमनीयं स्यादिति हलायुधः । तत् स्यादुद्गमनीयं यद्वा-
तयोर्वस्त्रयोर्द्युगमित्यमरः । युगग्रहणन्त प्रायिकाभिप्रायम् । अत-
एवात्र क्षीरस्वामी युगं प्रायशः, यत्कथं तदेव इति व्याख्यायं
गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रेत्येतदेव उदाहृतवान् । गृहीतं प्रति प्रति

तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्तं

युक्तं मणिस्तम्भचदुष्टयेन ।

पतिव्रताभिः परिगृह्य निन्ये

कृत्वासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥

तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं

क्षणं व्यलम्बन्त पुरो निषणाः ।

भूतार्थशोभाह्वयमाणनेत्राः

प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्यः ॥ १३ ॥

उद्गमनीयवस्त्रं यया सा (गृहीतपतुः उद्गमनीयवस्त्रा) धौतवस्त्रं
आच्छादितवतीत्यर्थः । (सा) पार्वती निर्दत्तो निष्पन्नः पर्जन्यस्य
जलेनाभिषेको यस्याः सा तथोक्ता (निर्दत्तपर्जन्यजलाभिषेका) ।
प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं काशं काशपुष्पं यस्याः सा तथोक्ता (प्रफुल्ल-
काशा वसुधेव रेजे) शुशुभे ॥ ११ ॥

तस्मादिति । किञ्चेति चार्थः (तस्मात् प्रदेशात्) स्नानप्रदेशात्
(वितानवन्तम्) उल्लोचयुक्तम् । अस्त्री वितानमुल्लोच इत्यमरः ।
(मणिस्तम्भचदुष्टयेन युक्तं) कृत्वा सज्जमानमासनं यस्मिन् तं (कृत्वा-
सनं कौतुकवेदिमध्यं पतिव्रताभिः परिगृह्य) दोर्भिः आलिङ्ग्य
(निन्ये) नीता प्रसाधनार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तामिति । (नार्यः) प्रसाधिकाः (तां तन्वीं) पार्वतीं (तत्र)
वेदिमध्ये (प्राङ्मुखीं निवेश्य) उपवेश्य (पुरो निषणाः) अग्रे स्थिताः
प्रसाध्यते अनेनेति (प्रसाधने) व्यलङ्कारसाधनवर्गे (सन्निहितेऽपि)
भूतार्था सत्यरूपा स्वाभाविकीति यावत् या शोभा रामणीयकं
तया ह्वयमाणानि आह्वयमाणानि नेत्राणि यासां ताः तथोक्ताः

धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावं
केशान्तमन्तःकुसुमं तदीयम् ।

पर्याक्षिपत् काचिदुदारबन्धं

दूर्वावता पाण्डुमधुकदाम्ना ॥ १४ ॥

विन्यस्तशुक्लागुरु चक्रुरङ्गं

गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः ।

सा चक्रवाकाङ्कितसैकताया-

स्त्रिस्तोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ ॥ १५ ॥

(भूतार्थशोभाद्द्वियमाणनेत्राः क्षणं व्यलम्बन्त) । स्वभावसुन्दर्याः
किमस्याः प्रसाधनेनेति तूष्णीं तस्थुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

धूपेति । (काचित्) प्रसाधिका (धूपोष्मणा) करणेन (मार्द्र-
भावं) मार्द्रत्वं (त्याजितम्) । पचादिषु पाठाद्विकर्मत्वम् ।
त्यजतेर्णन्तादप्रधाने कर्मणि क्तः । (अन्तःकुसुमं) अन्तर्निक्षिप्तकुसु-
मम् तस्या इमं (तदीयं केशान्तं) केशपाशं (दूर्वावता) मध्ये मध्ये
ग्रथितदूर्वेण (पाण्डुमधुकदाम्ना) हरिणमधुद्रुमकुसुममाल्येन ।
मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमावित्यमरः । (उदारबन्धं) रम्यबन्धं
यथा तथा (पर्याक्षिपत्) बबन्धः ॥ १४ ॥

विन्यस्तेति । (अस्याः) गौर्याः (अङ्गं) गात्रं विन्यस्तं विर-
चितं शुक्लागुरु यस्मिन् तत् (विन्यस्तशुक्लागुरु) गोरोचनायाः
पत्रैः पत्ररचनाभिः विभक्तं (गोरोचनापत्रविभक्तम्) विशेषितञ्च
चक्रुः । (सा) तथाभूता गौरी चक्रवाकैरङ्कितं सैकतं यस्यास्तस्याः
(चक्रवाकाङ्कितसैकतायाः त्रिस्तोतसः) गङ्गायाः (कान्तिं) शोभनं
(अतीत्य) अतिक्रम्य (तस्थौ) । अत्र गोरोचनाचक्रवाकयोः पीतत्वेन
साम्यं त्रिस्तोतसो धावत्यन्तं प्रसिद्धत्वात् न स्वपदेनोपात्तम् ॥ १५ ॥

लग्नद्विरेफं परिभूय पद्मं
 समेधरेखं शशिनश्च विम्बम् ।
 तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धै-
 श्चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥
 कर्णार्पितो लोभ्रकषायरूक्षे
 गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे ।
 तस्याः कपोले परभागलाभा-
 द्वबन्ध चक्षूंषि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥

लभेति । (प्रसिद्धैः) भूषितैः । प्रसिद्धौ ख्यातभूषितावित्यमरः ।
 (अलकैः) उपलब्धिता तस्याः गौर्याः आननश्रीः (तदाननश्रीः
 स्वमद्विरेफं पद्मं समेधरेखं) मेघरेखायुक्तं (शशिनो विम्बश्च
 परिभूय तिरस्कृत्य सादृश्यमुपमा तस्य कथा उक्तिः तस्याः प्रसङ्गं
 प्रसक्तिं (सादृश्यकथाप्रसङ्गं) सादृश्यं वाङ्मात्रप्रसक्तमपि (चिच्छेद)
 अभिनत् । प्रसक्तयोः पद्मचन्द्रयोः परिभूतत्वादन्यत्र चाप्रसङ्गादित्यर्थः ।
 अत्र पूर्वार्द्धे वाक्यार्थस्य सादृश्यकथाच्छेदं प्रति हेतुत्वे नोपन्यासा-
 त्काव्यलिङ्गमलङ्कारः लक्षणनूतम् (१स० ४८स्थो०टी०) ॥ १६ ॥

कर्णेति । (तस्याः) गौर्याः कर्णे अर्पितः निक्षिप्तः (कर्णार्पितः
 यवप्ररोहः) यवाङ्कुरः लोभ्रस्य रुक्षविशेषस्य कषायेण विलेपनेन
 रूक्षे विशदे (लोभ्रकषायरूक्षे) उद्धर्तिते इत्यर्थः । कषायो रस-
 भेदे स्यादङ्गरागे विलेपन इति विश्वः । गोरोचनायाः क्षेपेण
 विन्यासेन नितान्तगौरे अत्यन्तारुणे । (गोरोचनाक्षेपनितान्त-
 गौरे) गौरः श्वतेऽरुणे पीत इति विश्वः । (कपोले) गण्डस्थले
 (परभागलाभात्) वर्णोत्कर्षप्राप्तेः (चक्षूंषि) द्रष्टृणामिति शेषः

रेखाविभक्तः सुविभक्तगात्र्याः
 किञ्चिन्मधूच्छिष्टविन्दुरागः ।
 कामप्यभिख्यां स्फुरितैरपुष्य-
 दासन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः ॥ १८ ॥
 पतुः शिरश्चन्द्रकलामनेन
 स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

(वबन्ध) जहार आचकर्षेत्यर्थः । गोरोचनाख्ये गण्डस्थले पाण्डुरो यवाङ्कुरः विजातीयवर्णसन्निधानाल्लब्धवर्णोत्कर्षः सन् चक्षुराकर्षकोऽभूदिति भावः ॥ १७ ॥

रेखेति । (सुविभक्तगात्र्याः) सुसंस्लिष्टावयवायाः पार्वत्याः रेखया मध्यगतया विभक्तः सुस्लिष्टः (रेखाविभक्तः) किञ्चिदोषत् । मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन विन्दुः विशेषेण निर्मलीकृतो रागो यस्य सः तथोक्तः (किञ्चिन्मधूच्छिष्टविन्दुरागः) । मधूच्छिष्टन्त सिक्थकमिति, निर्मलं शोधितं न्यमिति चामरः (अन्य-
 चोक्तम् अलौहित्यापगमायाधरेषु सिक्थकलेपः क्रियते । आसन्नं सन्निहितं लावण्यफलं सौन्दर्यप्रयोजनं सुखचुम्बनादिरूपं यस्य स तथोक्तः (आसन्नलावण्यफलः अधरोष्ठः स्फुरितैः) भाविशुभ-
 शंसिभिः स्पन्दैः (कामपि) अनिर्वाच्यां (अभिख्यां) शोभां (अपुष्यत्) पुपोष । अभिख्या नामशोभयोरित्यमरः ॥ १८ ॥

पतुरिति । (सख्या) कत्र्या (चरणौ रञ्जयित्वा) लाक्षार-
 साक्तौ कृत्वा (कृताशीः) इति करोतिना समानकर्तृत्वम् । (अनेन) चरणेन । रञ्जने द्वयोरपि नियमाचरणावितुष्यत्तापि औचित्या-
 त्ताडनविधौ एकतरपरामर्श इत्याहुः । (पतुः) ईश्वरस्य (शिर-
 च्चन्द्रकलां) सुरतविशेषे इति शेषः । स्पृश ताडयेति (परिहास-

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशी-
 माल्येन तां निर्व्वचनं जघान ॥ १९ ॥
 तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते
 प्रसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य ।
 न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या
 कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ॥ २० ॥
 सा सम्भवद्भिः कुसुमैर्लतेव
 ज्योतिर्भिरद्यद्भिरिव त्रियामा ।

पूर्वं कृताशीः) प्रयुक्ताशीर्वादा (सा) पार्वती (तां) सखीं (माल्येन)
 मालया । माल्यं माखास्रजावित्यमरः । (निर्व्वचनं) यथा तथा
 तूष्णीमित्यर्थः (जघान) ताडयामास । निर्व्वचनमित्यनेन विद्वताख्यः
 शृङ्गारानुभाव उक्तः । तदुक्तं प्राप्तकालन्तं यद्ब्रूयात् कुर्याद्वा
 विद्वतं हि तदिति ॥ १९ ॥

तस्या इति । (प्रसाधिकाभिः) अलङ्करीभिः सुजाते सम्य-
 गुत्पत्रे उत्पलपत्रे श्व कान्ते रम्ये (सुजातोत्पलपत्रकान्ते तस्याः
 नयने निरीक्ष्य कालाञ्जनम्) अञ्जनविशेषः (चक्षुषोः कान्तिवि-
 शेषबुद्ध्या) शोभातिशयो भविष्यतीति बुद्धेत्यर्थः (न उपात्तं) न
 गृहीतं किन्तु (मङ्गलं) शुभम् (इति) हेतोः (उपात्तं) निसर्गशुभ-
 गस्य किमाहार्यकाडम्बरयेति भावः ॥ २० ॥

सेति । (आगुच्यमानाभरणा) निबध्यमानाभरणा (सा) गौरी
 (सम्भवद्भिः) उत्पद्यमानैः (कुसुमैर्लतेव) अनेन पद्मरागेन्द्रनीलादी-
 न्याभरणानि सूचितानि लताकुसुमानां नानावर्णत्वात् । (उद्यद्भिः)
 उदयं गच्छद्भिः (ज्योतिर्भिः) उडुभिः (त्रियामा) रात्रिः (इव)

सरिद्विहङ्गैरिव लीयमानै-

रामुच्यमानाभरणा चकाशे ॥ २१ ॥

आत्मानमालोक्य च शोभमान-

मादर्शविम्बे स्तिमितायताक्षी ।

हरोपयाने त्वरिता बभूव

स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥ २२ ॥

अथाङ्गुलिभ्यां हरितालमाद्रं

माङ्गल्यमादाय मनःशिलाञ्च ।

अनेन मौक्तिकानि कथितानि । (लीयमानैः) आश्रयद्विर्निषीदद्वि-
रित्यर्थः । (विहङ्गैः) चक्रवाकैः (सरिदिव) अनेन सुवर्णाभरणानि
सूचितानि विहङ्गाश्च तत्सूचनाय चक्रवाकाः अभिमताः । (चकाशे)
रेजे । अत्र लताकुसुमादीनां सहजसम्बन्धिनामुपमानत्वेनोपा-
दानात् आहार्यकमपि तस्याः सहजमिवाशोभत इति भावः ॥ २१ ॥

आत्मानमिति । किञ्चेति चार्थः । गौरी (शोभमानम् आत्मा-
नम्) निजशरीरम् (आदर्शविम्बे) दर्पणमण्डले । दर्पणे मुकुरा-
दर्शवित्यमरः । (स्तिमितायताक्षी) आदराग्निश्चलायतलोचना
सती) आलोक्य हरोपयाने) हरप्राप्तौ (त्वरिता) व्यग्रा (बभूव) ।
(स्त्रीणां वेषः) नेपथ्यं प्रियस्य भर्तुः आलोकः दर्शनं फलं यस्य सः
तथोक्तः (प्रियालोकफलः) हि । अन्यथा अरण्यचन्द्रिका स्थादिति
भावः । अनेन कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यमुक्तमित्यनुसन्धेयम् ॥ २२ ॥

अथेति । (अथ) प्रसाधनानन्तरं (माता) मेनका (माङ्गल्यं)
माङ्गलार्थम् (आद्रं) द्रवं (हरितालं) वर्णद्रव्यविशेषं (मनःशिलां)
धातुविशेषञ्च (अङ्गुलिभ्यां) तर्जनीमध्यमाभ्याम् (आदाय) कर्णयो-

कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं
 माता तदीयं मुखमुन्नमय्य ॥ २३ ॥
 उमास्तनोद्भेदमनुप्रवृद्धो
 मनोरथो यः प्रथमं बभूव ।
 तमेव मेना दुहितुः कथञ्चि-
 दिवाहदीक्षातिलकञ्चकार ॥ २४ ॥ युग्मकम्
 बबन्ध चास्त्राकुलदृष्टिरस्याः
 स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् ।

एवसक्ते लभे अमले दन्तपत्रे यस्य तत् तथोक्तं (कर्णावसक्तामलदन्त-
 पत्रं) तस्याः पार्वत्याः इदं (तदीयं मुखम् उन्नमय्य) । विवाह-
 दीक्षातिलकं चकारेतु उत्तरस्त्रोकेनान्वयः ॥ २३ ॥

उमेति । उमायाः स्तनोद्भेदम् (उमास्तनोद्भेदं अनु) स्तनो-
 दयमारभ्येत्यर्थः (प्रवृद्धः) वृद्धिं गतः प्रागेवोत्पन्न इति भावः (यो
 मनोरथः) वाञ्छा । वाञ्छा लिप्सा मनोरथ इत्यमरः । (प्रथमं)
 मनोरथान्तरात् प्राक् अयमेव प्रथमो मनोरथ इत्यर्थः (बभूव) ।
 (मेना दुहितुस्तमेव) मनोरथभूतमेव । तद्विषये तत्तोपचारः ।
 विवाहदीक्षायां विवाहकृत्ये तिलकं (विवाहदीक्षातिलकं कथञ्चित्)
 कृच्छ्रेण (चकार) आनन्दवाप्यान्वयतेति शेषः । विवाहानन्तर-
 भावित्वादन्येषाम् अयमेव प्रथमो मनोरथ इति भावः ॥ २४ ॥
 युग्मकम् ।

बबन्धेति । (अस्याः) पार्वत्याः अत्रैरानन्दवाप्यैः आकुल-
 दृष्टिः (अस्त्राकुलदृष्टिः) अतएव (स्थानान्तरे) कल्पितः सन्निवेशो
 निक्षेपो यस्य तत् (कल्पितसन्निवेशं) स्वस्थानादन्यत्र स्थापितमि-

धात्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्ध्यमाण-

मूर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा

पर्याप्तचन्द्रेव शरत्त्रियामा ।

नवं नवक्षौमनिवासिनी सा

भूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥ २६ ॥

तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः

कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।

त्यर्थः । अतएव धात्र्याः उपमातुः अङ्गुलीभिः (धात्र्याङ्गुलिभिः प्रतिसार्ध्यमाणं) स्वस्थानं प्राप्यमाणम् (ऊर्णामयं) मेघादिलोमनिर्मितम् । ऊर्णा मेघादिलोमि स्यादित्यमरः । (कौतुकहस्तसूत्रं) मङ्गलहस्तसूत्रम् । कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले इति शाश्वतः । बबन्ध च मेनेति शेषः । पूर्वोक्ततिलकक्रियासमुच्चयार्थ-
स्वकारः ॥ २५ ॥

क्षीरोदेति । नवं नूतनं क्षौमं दुकूलं निवस्ते आच्छादयतीति (नवक्षौमनिवासिनी) । वसेराच्छादनार्थास्मिनिः । तथा नवं (दर्पणमादधाना) बिम्बती (सा) गौरी सफेनपुञ्जा सहिष्णीर-
पङ्क्तिः क्षीरमुदकं यस्य सः क्षीरोदः क्षीरसमुद्रः । उदकखोदः संज्ञायाम् (१) इत्युदादेशः तस्य वेला तोरभूमिरिव । वेला काले च जलधेस्तीरे नीरविकारयोरिति विश्वः । (पर्याप्तचन्द्रा) पूर्णचन्द्रा (शरत्त्रियामा) शरद्रात्रिरिव (भूयः) भूयिष्ठं (बभौ) चकाशे ॥ २६ ॥

तामिति । कारयितव्येषु दत्ता (कारयितव्यदत्ता) कारयित्री

अकारयत् कारयितव्यदक्षा

क्रमण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७ ॥

अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्यु-

रित्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा ।

तया तु तस्यार्द्धशरीरभाजा

पञ्चात्कृताः स्निग्धजनाशिषोऽपि ॥ २८ ॥

कर्म्मोपदेशकुशलेत्यर्थः । (माता) मेना प्रतितिष्ठति अस्यामिति प्रतित्वा । आतस्योपसर्ग इति कः (१) । स्त्रियामाप् । कुलस्य प्रतित्वां (कुलप्रतित्वां) कुलालम्बनभूतां स्थितिकारिणीमित्यर्थः । (तां) गौरीम् (अर्चिताभ्यः) पूजिताभ्यः (कुलदेवताभ्यः) गृहदेवताभ्यः (प्रणमय्य) प्रणामं कारयित्वा । त्यपि लघुपूर्वात् इति शेरयादेशः (२) । (सतीनां) पतिव्रतानां (पादग्रहणं) पादाभिवन्दनं (क्रमेण अकारयत्) कारयामास । हजोरन्यतरस्यामिति (३) अणिकर्तुः कर्म्मत्वम् अन्यत्र नमेरकर्म्मकत्वात् गतिबुद्धीत्यादिना (४) ॥ २७ ॥

अखण्डितमिति । (नन्वा) प्रणता (उमा ताभिः) सखीभिः पत्युः (शिवस्य (अखण्डितम्) अक्षतं (प्रेम लभस्व) प्राप्नुहि (इत्युच्यते) स्म अभिहिता । लट्स्त्रे इति भूतार्थे लट् (५) । (तस्य) हरस्य अर्द्धं शरीरस्य अर्द्धशरीरम् । अर्द्धनपुंसकमिति समासः (६) । तद्भजतीति (अर्द्धशरीरभाजा तया) गौर्या (तु स्निग्धजनाशिषः) बन्धुजनाशीर्वादाः (अपि पञ्चात्कृताः) अधरी-
कृताः ततोऽप्यधिकफललाभादिति भावः ॥ २८ ॥

(१) पा० ३ । ३ । १०६ सू० । (४) पा० १ । ४ । ५२ सू० ।

(२) पा० ६ । ४ । ५६ सू० । (५) पा० ३ । २ । ११८ सू० ।

(३) पा० १ । ४ । ५६ सू० । (६) पा० २ । २ । २ । सू० ।

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रि-
स्तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ।
सभ्यः सभायां सुहृदास्थितायां
तस्थौ वृषाङ्गागमनप्रतीक्षः ॥ २९ ॥
तावद्भवस्यापि कुवेरशैले
तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।
प्रसाधनं मातृभिरादृताभि-
न्यस्तं पुरस्तात् पुरशासनस्य ॥ ३० ॥

इच्छाविभूत्योरिति । (कृती) कुशलः सभायां साधुः (सभ्यः) ।
सभायां य इति यप्रत्ययः (१) । (अद्रिः) हिमवान् (इच्छाविभूत्योः)
उत्साहैश्वर्ययोः (अनुरूपं) सदृशं यथा तथा (तस्याः) पार्वत्याः
(कृत्यं) कर्तव्यम् (अशेषयित्वा) अशेषं निःशेषं कृत्वा समाप्येत्यर्थः ।
अशेषशब्दात्तत्करोतीति गन्तात् त्वाप्रत्ययः । (सुहृदास्थितायां)
बन्धुजनाक्रान्तायां (सभायां) संसदि वृषाङ्गस्य हरस्य आगमनं
प्रतीक्षत इति तथोक्तः (वृषाङ्गागमनप्रतीक्षः) सन् । कर्त्तव्यम्
इति (२) अण् । (तस्थौ) स्थितः ॥ २९ ॥

तावदिति । (तावत्) यावद्दूरीप्रसाधनं क्रियते तत्काल एवे-
त्यर्थः । (कुवेरशैले) कैलासे तदेव पूर्वं तत्पूर्वं तच्च तत् पाणि-
ग्रहणं तस्यानुरूपं (तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपं प्रसाधनं) अलङ्कार-
सामग्री (आदृताभिः) सादराभिः । कर्त्तरि क्तः । (मातृभिः)
ब्राह्मीप्रभृतिभिः सप्तमातृकाभिः ब्राह्मी च वैष्णवी चैन्द्री रौद्री

तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः
 सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।
 स एव वेषः परिणेतुरिष्टं
 भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥
 बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः
 कपालमेवामलशेखरश्रीः ।
 उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को
 गजाजिनस्यैव दुकूलमावः ॥ ३२ ॥

वाराहिकी तथा । कौवेरी चैव कौमारी मातरः सप्तकीर्तिताः ।
 पुरं शास्तीति पुरश्चासनः तस्य (पुरश्चासनस्य) । कर्त्तरि
 ल्युट् । (भवस्यापि पुरस्तात्) अग्रे (न्यत्तं) निक्षिप्तम् ॥ ३० ॥

तदिति । (ईश्वरेण) शिवेन (सा मङ्गलमण्डनश्रीः) शुभप्र-
 साधनसम्पत् (तद्गौरवात्) तासु मातृषु आदरात् (केवलं पस्पृशे)
 स्पृशेव न तु दध्ने इत्यवधारणार्थः केवलशब्दः । केवलश्चावधारण
 इति शाश्वतः । किन्तु (तस्य विभोः) देवस्य (स एव वेषः) स्वाभा-
 विको भस्मकपालादिवेष एव (परिणेतुः) लोके उद्घोषः (इष्टं)
 अवेक्षितं (भावान्तरं) रूपान्तरं (प्रपेदे) अङ्गरागादिरूपतां
 प्रापेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

भावान्तरापत्तिमेवाह

बभूवेति । (भस्मैव सिताङ्गरागः) शुभगन्थानुलेपनं (बभूव) ।
 कपालमेव अमलं शेखरं शिरोभूषणं तस्य श्रीः शोभा (अमलशेख-
 रश्रीः) (बभूव) । (गजाजिनस्यैव उपान्तभागेषु) अक्षलप्रदेशेषु
 रोचनैवाङ्को 'हंसादिचिह्नं' यस्य सः तथोक्तः (रोचनाङ्कः दुकूल-

शङ्खान्तरद्योति विलोचनं य-
दन्तर्निविष्टामलपिङ्गतारम् ।
सान्निध्यपक्षे हरितालमय्या-
स्तदेव जातं तिलकक्रियायाः ॥ ३३ ॥
यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां
करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।
शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे
तथैव तस्युः फणरत्नशोभाः ॥ ३४ ॥

भावः) पट्टांशुकत्वञ्च (बभूव) । भस्मादिकमेवाङ्गरागादिभावं
प्राप्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

शङ्खेति । शङ्खान्तरे ललाटास्थिमध्ये द्योतत इति तथोक्तं
(शङ्खान्तरद्योति) । शङ्खो निधौ ललाटास्थीत्यमरः । अन्तर्निविष्टा
मध्यगता अमला पिङ्गा तारा कनीनिका यस्य तथोक्तं (अन्त-
र्निविष्टामलपिङ्गतारम्) । तारकाक्षः कनीनिकेत्यमरः । (यत्)
विलोचनं तत् विलोचनमेव (हरितालमय्याः) वर्णद्रव्यविशेष-
विकारस्य (तिलकक्रियायाः) तिलकरचनायाः सन्निधिरेव सान्निध्यं
तदेव पक्षः साध्यम् । पक्षः पार्श्वं गतसाध्यसहायबलभित्तिवृत्ति
यादवः । तस्मिन् (सान्निध्यपक्षे जातं) प्रविष्टमित्यर्थः अनेन
ललाटलोचनमेव तस्य हरितालतिलकमभूदित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

यथेति । (यथाप्रदेशं) प्रदेशान् प्रकोष्ठादीननतिक्रम्य (आभ-
रणान्तरत्वं) कङ्कणाद्याभरणविशेषत्वं (करिष्यतां) सम्पादयि-
ष्यतां (भुजगेश्वराणां शरीरमात्रं) शरीरमेव (विकृतिं) रूपान्तरं
(प्रपेदे) । (फणरत्नशोभास्तथैव तस्युः) तासां तथैवोपादेयत्वादिति
भावः ॥ ३४ ॥

दिवापि निष्ठतमरीचिभासा
 बाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।
 चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौले-
 श्चूडामणेः किं ग्रहणं हरस्य ॥ ३५ ॥
 इत्यङ्गुतैकप्रभवः प्रभावात्
 प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ।
 आत्मानमासन्नगणोपनीते
 खङ्गे निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥
 स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी
 शार्दूलचर्मान्तरितोरुपृष्ठम् ।

दिवेति (दिवा) दिने (अपि) निष्कृतता उद्गीर्णाः मरीचि-
 भासः किरणकान्तयो यस्य तेन (निष्कृतमरीचिभासा बाल्योदयात्)
 व्यत्यनुत्वात् (अनाविष्कृतलाञ्छनेन) अदृश्यमानकलङ्केनेत्यर्थः ।
 (चन्द्रेण नित्यं) सर्वदा (प्रतिभिन्नमौलेः) सङ्गतमुकुटस्य (हरस्य
 चूडामणेरग्रहणं) स्वीकारः (किं) किमर्थम् । चन्द्रचूडामणेरैवस्य
 किमन्यैश्चूडामणिभिरिति भावः ॥ ३५ ॥

इतीति । (इति) इत्थं (प्रभावात्) सामर्थ्यात् प्रसिद्धस्य नेपथ्य-
 विधेः (प्रसिद्धनेपथ्यविधेः) वेधसंविधानस्य (विधाता) निर्माता ।
 अतएवाङ्गुतानामाश्चर्याणां एकप्रभवः मुख्यनिधिः स देवः (अङ्गुतै-
 कप्रभवः) आसन्नगणेन पार्श्वस्थवर्गेण प्रमथगणेनेत्यर्थः उपनीते
 आनीते (आसन्नगणोपनीते खङ्गे निषक्तप्रतिमं) संक्रान्तप्रति-
 बिम्बम् (आत्मानं ददर्श) । वीरपुरुषाणामेष आचारः ॥ ३६ ॥

तद्भक्तिसंक्षिप्तवृहत्प्रमाण-
 मारुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ३७ ॥
 तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः
 स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः ।
 मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः
 पद्माकरं चक्रुरिवान्तरीक्षम् ॥ ३८ ॥
 तासाञ्च पश्चात् कनकप्रभाणां
 काली कपालाभरणा चकाशे ।

स इति । (सः) देवः (नन्दिभुजावलम्बी) नन्दिकेश्वरभुजाव-
 लम्बनः सन् शार्दूलचर्मणा व्याघ्रचर्मणा अन्तरितम् आच्छादितम्
 उरु विशालं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं (शार्दूलचर्मन्तरितोरुपृष्ठं) ।
 शार्दूलक्षीपिनौ व्याघ्रे इत्यमरः । तस्मिन् देवे भक्त्या संक्षिप्तं
 सङ्कोचितं वृहत्प्रमाणं यस्य तं (तद्भक्तिसंक्षिप्तवृहत्प्रमाणं कैलास-
 मिव गोपतिं वृषभं आरुह्य (प्रतस्थे) चचाल ॥ ३७ ॥

तमिति । (तं) देवम् अनुव्रजन्त्यो अनुगच्छन्त्यः स्ववाहनानां
 क्षोभेण प्रकृत्येण चलावतंसाञ्चलकुण्डलाः (स्ववाहनक्षोभचलाव-
 तंसाः मातरः) सप्त मातृकाः प्रभामण्डलान्वेव रेणवः परागाः तैः
 गौरैः अरुणैः (प्रभामण्डलरेणुगौरैः) । गौरोऽरुणे सिते पीत
 इति यादवः । मुखैः (अन्तरीक्षम्) आकाशं (पद्माकरमिव
 चक्रुः) ॥ ३८ ॥

तासामिति । (कनकप्रभाणां सुवर्णवर्णीनां (तासां) मातृणां
 (पश्चात् कपालाभरणा) सितकपालाजङ्गारैर्वर्णः । (काली) महा-
 काली देवी च । कृष्णवर्णत्वसूचकं कालीसंज्ञयाभिधानम् ।

वलाकिनी नीलपयोदराजी
 दूरं पुरःक्षिप्तशतह्रदेव ॥ ३९ ॥
 ततो गणैः शूलभृतः पुरोगै-
 रुदीरितो मङ्गलतूर्यघोषः ।
 विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः
 शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥
 उपाददे तस्य सहस्ररश्मि-
 स्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।

(वलाकिनी) वलाकावती । ब्रीह्यादित्वादिनिः (१) । (दूरं यथा
 तथा पुरोऽग्रे क्षिप्ताः प्रसारिताः शतह्रदाः विद्युतो यस्याः सा
 तथोक्ता (पुरःक्षिप्तं शतह्रदेव नीलपयोदराजी) कालमेघपङ्क्तिरिव
 (चक्राणे) ॥ ३९ ॥

तत इति । (ततः) अनन्तरं (शूलभृतः) शिवस्य पुरो गच्छ-
 न्तीति (पुरगैः) अग्रेसरैः । अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यमिति
 गमेर्द्विप्रत्ययः । (गणैः) प्रमथैः (उदीरितः) उत्पादितः (मङ्गलतूर्य-
 घोषः) मङ्गलवाद्यध्वनिः (विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः) (सुरेभ्यः)
 विमानसेभ्यः (सेवावसरं शशंस) । सुराः प्रस्थानतूर्यध्वनिमाकर्ण्य
 अयमेव नः सेवावसर इत्याजमुचित्यर्थः ॥ ४० ॥

सुराणां सेवाप्रकारमेवाह

उपेति । (तस्य) हरस्य (सहस्ररश्मिः) सूर्यः (तत्रा) विन्ध-
 कर्मणा (निर्मितं नवमातपत्रम् उपाददे) दत्तवानित्यर्थः । उत्प्रे-

स तद्दुकूलादविदूरमौलि-
 र्वभौ पतङ्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे ॥ ४१ ॥
 मूर्त्ते च गङ्गायमुने तदानीं
 सचामरे देवमसेविषाताम् ।
 समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि
 सहंसपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

क्षते तद्दुकूलात्तस्यातपत्रस्य प्रान्तलम्बिनः (दुकूलादविदूरमौलिः)
 तद्दुकूलस्यासन्नमौलिरित्यर्थः । (सः) हरः (उत्तमाङ्गे) शिरसि ।
 उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षमित्यमरः । पतन्ती गङ्गा यस्य सः (पतङ्ग
 इव वभौ) । दुकूलादित्यत्र दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति
 दूरार्थयोगे विकल्पेन पञ्चमी(१) । नाथेनोक्तम् अन्यारादित्यत्र(२)
 आराच्छब्दस्यार्थग्रहणार्थत्वात्पञ्चमीति तदनाकरम् । किञ्चास्य
 शास्त्रोक्तविकल्पापवादत्वात् दूरं आमस्येयादिः क्लीप्रयोगः दूरा-
 पास्तः स्यादित्युपेक्षणीयमेव ॥ ४१ ॥

मूर्त्ते इति । गङ्गा च यमुना च (गङ्गायमुने मूर्त्ते) विग्रह-
 धारिण्यौ (सचामरे) चामरसहिते सत्यौ अतएव समुद्रगा नदी
 तस्याः रूपं स्वरूपं तस्य विपर्ययेऽप्यभावेऽपि (समुद्रगारूपविप-
 र्ययेऽपि) । हंसपातेन हंससञ्चारेण सह वर्त्तते इति (सहंसपाते
 इव) । तेन सहेति तुल्ययोगे इति वज्रप्रीहिः (३) । कोपसर्जन-
 स्येति समासः(४) । (लक्ष्यमाणे) दृश्यमाणे सत्यौ (तदानीं) विवा-
 हसमये (देवमसेविषाताम् अभजताम् । सेवतेर्लुङ् । गङ्गा-
 यमुने चामरग्राहिण्यौ देवमुपतस्थतुः इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

(१) पा० २ । ३ । ३४ सू० । (२) पा० २ । ३ । २८ सू० ।

(३) पा० २ । २ । २८ सू० । (४) पा० ६ । ३ । ८२ सू० ।

तमभ्यगच्छत् प्रथमो विधता
 श्रीवत्सलक्ष्मा पुत्रपञ्च साक्षात् ।
 जयेति वाचा महिम नमस्य
 संवर्द्धयन्तौ हविषेव वज्रिम् ॥ ४३ ॥
 एकैव मूर्तिर्विभिदे त्रिधा सा
 सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।
 विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचित्
 वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥ ४४ ॥

तमिति । (प्रथमः) आद्यः (विधाता) चतुर्मुखः तथा (श्रीवत्स-
 लक्ष्मा) श्रीवत्साङ्गः (पुरुषः) विष्णुश्च (साक्षात् तं) देवम् (अभ्य-
 गच्छत्) सम्मुखमाययौ किं कुर्वन्तौ (जयेति वाचा) जयशब्देन
 (अस्य) ईश्वरस्य (महिमानं) महत्वं (हविषा वज्रमिव संवर्द्धयन्तौ)
 वृद्धिं गमयन्तौ ॥ ४३ ॥

न चानुचितमेतदुक्तमित्याह

एकेति । (सा एकैव मूर्तिस्त्रिधा) ब्रह्मविष्णुशिवात्मकत्वेन
 (विभिदै) । औपाधिकोऽयं भेदो न वास्तविक इत्यर्थः । अतएव
 (एषां) जयाणां प्रथमावरयोर्भावः (प्रथमावरत्वं) ज्येष्ठकनिष्ठभावः
 (सामान्यं) साधारणम् । इच्छया सर्वे ज्येष्ठा भवन्ति कनिष्ठा-
 श्चेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति (कदाचिद्विष्णोः हरः आद्यः) (कदा-
 चित्तस्य हरिः आद्यः) (कदाचित्तयोः) हरिहरयोः (वेधा आद्यः)
 (कदाचित्तौ) हरिहरावपि (धातुः) सद्युः (आद्यौ) । एवमेतेषां
 पौर्वापर्यमभिप्रेतमिति दर्शितम् ॥ ४४ ॥

तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः ।
 श्रीलक्ष्णोत्सर्गविनीतवेषाः ।
 दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञा-
 स्तद्वर्णिताः प्राञ्जलयः प्रणमुः ॥ ४५ ॥
 कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोनिं
 वाचा हरिं वृत्रहनं स्मितेन ।
 आलोकमात्रेण सुरानशेषान्
 सम्भावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥

तमिति । (पुरुहूतमुख्याः) इन्द्रादयः (लोकपालाः) श्रीलक्ष्ण-
 गानामैश्वर्यचिह्नानां कृत्रचामरवाहनानाम् उत्सर्गेण त्यागेन
 विनीतवेषाः अनुनीतवेषाः (श्रीलक्ष्णोत्सर्गविनीतवेषाः) सन्तः
 तथा (दृष्टिप्रदाने) निमित्ते दर्शनप्रदानार्थमित्यर्थः कृतनन्दिसंज्ञाः
 कृता नन्दिनः प्रतीहारस्य संज्ञा सङ्केतो यैस्तादृशाः मम दर्शनं
 दापयेति नन्दिनमिति कृतहस्तादिसूचना इत्यर्थः (कृतनन्दिसंज्ञाः) ।
 संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचनेत्यमरः । (तद्वर्णिताः)
 तेन नन्दिना दर्णिताः अयमिन्द्रः प्रणमति अयं चन्द्र इत्यादुक्ति-
 पूर्वकं निवेदिताः (प्राञ्जलयः) कृताञ्जलयः सन्तः तं भवं (प्रणमुः)
 प्रणताः ॥ ४५ ॥

कम्पेनेति । (सः) देवः (शतपत्रयोनिं) चतुमुखं (मूर्ध्नः कम्पेन)
 तथा (हरिं वाचा) सम्भाषणेन वृत्रं हतवन्तं (वृत्रहनम्) इन्द्रम्
 ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्षिप् इति क्षिप् (१) । (स्मितेन) मन्दहासेन (अशे-

तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात्
 सप्तर्षिभिस्तान् स्मितपूर्वमाह ।
 विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूय-
 मध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति ॥ ४७ ॥
 विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः
 सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः ।
 अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घन-
 स्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥ ४८ ॥

धान् सुरानालोकमात्रेण) दृष्टिमात्रेण इत्यं (यथाप्रधानं) यथाहं
 (सम्भावयामास) ॥ ४६ ॥

तस्मा इति । (तस्मै) शिष्याय (सप्तर्षिभिः) । दिक्संख्ये
 संज्ञायामिति समासः (२) । (पुरस्तात्) अत्र जयेत्याशीः (जयाशीः
 ससृजे) प्रयुक्ता । (तान्) सप्तर्षीन् (स्मितपूर्वमाह) । किमिति ।
 (वितते) विष्कृते अत्र प्रवर्तिते विवाह एव यज्ञः तस्मिन् (विवाह-
 यज्ञे यूयं मया) पूर्वमेव वृताः (पूर्ववृताः) प्रार्थिताः (अध्वर्यवः)
 ऋत्विजः इति विशेषवाचिना सामान्यमुक्तम् ॥ ४७ ॥

विश्वावस्विति । विश्वावसुर्नाम कश्चिद्रन्ध्र्यः देवगायकः तत्-
 प्राग्रहरैः तत्प्रमुखैः (विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः) प्रकृतवीणैः
 निपुणैर्वा । प्रवीणैः निपुणाभिश्च विज्ञनिष्णातश्चित्तिता इत्यमरः ।
 जयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् । तद्वितार्थोत्तरपदेत्यादिना
 समाहारसमासः (१) । पात्रादिभ्यः प्रतिवेधो वक्तव्यः इति स्त्रीलि-
 ङ्गान्ततानिवेधः । त्रिपुरस्य सम्बन्धवदानं पूर्ववृत्तं कर्म विजय-

खे खेलगामी तमुवाच वाहः

सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः ।

तटाभिघातादिव लग्नपङ्के

धुन्वन् मुहुः प्रोतघने विषाणे ॥ ४६ ॥

स प्रापदप्राप्तपराभियोगं

नगेन्द्रगुप्तं नगरं मुहूर्त्तात् ।

पुरोविलग्नैर्हरदृष्टिपातैः

सुवर्णसत्त्वैरिव कृष्यमाणः ॥ ५० ॥

रूपं त्रिपुरावदानं तत्सङ्गीयमानं स्तूयमानं यस्य स तथोक्तः
(सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः) । अवदानं कर्म वृत्तमित्यमरः ।
ध्वान्तं तमो मोह इति यावत् तद्विकारेण रागादिना लङ्घ्योऽभि-
भवनीयो न भवतीति (अध्वान्तविकारलङ्घ्यः) । विवाहादिकन्त
तस्य लीलेत्यर्थः । (ताराधिपखण्डधारी) चन्द्रशेखरः शम्भुः (अध्वानं
मार्गं) (ततार) अत्यगच्छत् ॥ ४८ ॥

खे इति । (खे) अस्कां खेलं सुन्दरं गच्छतीति (खेलगामी)
सशब्दाः शब्दायमानाः चामीकरकिङ्किणीः काञ्चनक्षुद्रघण्टिकाः
यस्य सः तथोक्तः (सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः) । किङ्किणी क्षुद्र-
घण्टिकेत्यमरः । नद्युतश्च इति कप् । वाह्यते अनेन इति (वाहः)
वृषभः करणे घञ् (प्रोतघने) सूतमेधे अतएव (तटाभिघातान्)
रोधोभेदात् (लग्नपङ्के) स्थिरकर्म (इव) स्थिते (विषाणे) शङ्के
(मुहुर्धुन्वन् तं) हरम् (उवाच) वदति स्म ॥ ४९ ॥

स इति । (सः) वाहः न प्राप्तः पराभियोगः शत्रुसमा-
क्रान्तिर्यस्य तत् तथोक्तं (अप्राप्तपराभियोगं) नगेन्द्रेण हिमवता

तस्योपगृहे घननीलकण्ठः ।

कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।

स्वबाणचिह्नादवतीर्य मार्गा-

दासन्नभूपृष्ठमियाय देवः ॥ ५१ ॥

तद्विद्विषमद्वन्द्वजनाधिरूढै-

र्द्वन्द्वैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ।

प्रतुञ्जगामागमनप्रतीतः

प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥

गुप्तं रक्षितं (नगेन्द्रगुप्तं) (नगरम्) औषधिप्रस्थं पुरोऽग्रे विलम्बैः
संक्रान्तैः (पुरोविलम्बैः) हरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैः द्रव्यमात्र इव
मुहूर्त्तात् प्रापत्) अन्यथा कथं दूरस्याशुप्राप्तिः स्यादिति भावः ।
पुरः प्रवृत्ताः हरदृष्टयः पिङ्गलवर्णत्वात् सौवर्णानि वृषाकर्षण-
दामानीव अलक्ष्यन्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥

तस्येति । (तस्य) पुरस्य (उपकण्ठे) अन्तिके घनो मेघ इव
नीलः कण्ठो यस्य सः (घननीलकण्ठः देवः कुतूहलात्) दर्शनौत्सु-
क्यादुन्मुखैः पौरैः दृष्टः (उन्मुखपौरदृष्टः) सन् (स्वबाणचिह्नात्)
त्रिपुरविजयसमये स्वबाणाङ्गात् (मार्गात्) कुतश्चिदाकाशदेशात्
(अवतीर्य) अवरुद्ध (आसन्नभूपृष्ठं) निकटमूतलम् (श्याय)
प्राप ॥ ५१ ॥

तमिति । आगमनेन शिवागमनेन प्रतीतो दृष्टः (आग-
मनप्रतीतः गिरिचक्रवर्ती) पर्वताधिराजः हिमवान् ऋद्धिमता
वस्त्राणङ्गारादिसम्पदेन बन्धुजनेन अधिरूढैः (ऋद्धिमद्वन्धु-
जनाधिरूढैः) अनेन बन्धूनां समसाम्यं सूचितम् । (गजानां

वर्गावुभौ देवमहीधराणां

द्वारे पुरस्योद्घटितापिधाने ।

समीयतुर्दूरविषर्पिघोषौ

भिन्नैकसेतू पयसामिवोषौ ॥ ५३ ॥

ह्रीमानभूद्भूमिधरो हरेण

त्रैलोक्यवन्देन कृतप्रणामः ।

पूर्वं महिम्ना सहितस्य दूर-

मावर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥

वन्दैः) प्रफुल्लाः विकसितकुसुमाः वृक्षा येषु तैः (प्रफुल्लवृक्षैः खैः)
स्वकीयैः (कटकैः) नितम्बै रिव (तं) हरं (प्रत्युज्जगाम) अभिययौ ।
कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्वैरित्यमरः ॥ ५२ ॥

वर्गाविति । दूरविसर्पी दूरगामी घोषो यथोक्तौ (दूरवि-
सर्पिघोषौ) देवाश्च महीधराश्च तेषां (देवमहीधराणाम् उभौ
वर्गौ उद्घटितापिधाने) अपनीतकवाटे (पुरस्य द्वारे) भिन्नः
दीर्घं एकसेतुर्याभ्यां तौ (भिन्नैकसेतू पयसामोषौ) प्रवाहौ (इव
समीयतुः) सङ्गतौ ॥ ५३ ॥

ह्रीमानिति । (भूमिधरः) हिमवान् त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं
चातुर्वर्णादित्यात् छिद्यप्रत्ययः । तस्य वन्देन (त्रैलोक्यवन्देन)
नमस्कृत्येण (हरेण कृतप्रणामः) सन् । ऋत्विक्पितृव्यश्वशुर-
मातुलानां यवीयसास् । प्रवयाः प्रथमं कुर्यात् प्रत्युत्थायाभि-
वादनमिति स्मरणात् । (ह्रीमानभूत्) महादेवं प्रति स्वयमल्पत्वात्
सङ्कोचं प्रापेत्यर्थः । ननु विदितेश्वरमहिम्नः स्वयं प्रागेव प्रणतस्य
जामातुराचारमात्रस्त्रीकारे कः सङ्कोच इति शङ्कां निरस्यति

स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्री-

जामातुरग्रेसरतासुपेत्य ।

प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेन-

मागुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

तस्मिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणा-

मीशानसन्दर्शनलालसानाम् ।

पूर्वमिति (हि) यस्मात् (सः) हिमवान् (पूर्वं) प्रागेव (तस्य) ईश्व-
रस्य (महिम्ना) सामर्थ्येन (दूरं) अयन्तम् (आवर्जितं) नमितं
(आत्मशिरः न विदेद) । सत्यं स्वयं प्रणतत्वानुसन्धाने न सङ्कोचः
तदनुसन्धानन्तौत्सुक्यान्नास्तीति भावः ॥ ५४ ॥

स इति । (प्रीतियोगात्) सन्तोषसम्बन्धात् (विकसन्मुखश्रीः)
विकसन्ती मुखश्रीर्यस्य स तथोक्तः (सः) हिमवान् जायां मिमीते
जानातीति (जामातुः) वरस्य । एषोदरादित्वात्साधुः (१) जामाता
दुहितुः पतिरित्यमरः । (अग्रेसरतां) पुरोगामितां (उपेत्य
यनं) देवम् आगुल्फं पादग्रन्थिपर्यन्तं कीर्णानि पर्यस्तानि आपण-
मार्गेषु पण्यवीथिकासु पुष्पाणि यस्मिन् तत् (आगुल्फकीर्णा-
पणमार्गपुष्पम्) तद्ग्रन्थी धुटिके गुल्फावित्रमरः । (ऋद्धं)
समृद्धं (मन्दिरं) नगरम् । मन्दिरं नगरेऽगारे मन्दिरो मकरा-
लय इति विश्वः । (प्रावेशयत्) ॥ ५५ ॥

तस्मिन्निति । (तस्मिन् मुहूर्ते) हरपुरप्रवेशसमये ईशानस्य
सन्दर्शने लालसानां लोलुपानाम् । (ईशानसन्दर्शनलालसानां)
लोलुपो लोलुभो लोलो लालसो लम्पटश्च स इति यादवः (पुर-
सुन्दरीणां प्रासादमालासु इत्यं) वक्ष्यमाणप्रकारेण (त्यक्तान्य-

प्रासादमालासु बभूवुरित्यं
 त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५६ ॥
 आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या
 कयाचिदुद्देष्टनवान्तमाल्यः ।
 बद्धुं न सम्भावित एव तावत्
 करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ५७ ॥
 प्रसाधिकालम्बितमग्रपाद-
 माक्षिष्य काचित् द्रवरागमेव ।

कार्याणि) विसृष्टकार्यान्तराणि (विचेष्टितानि) व्यापाराः ।
 नपुंसके भावे क्तः इति क्तः (१) । (बभूवुः) आसन् ॥ ५६ ॥

तान्येवाह पञ्चमिः श्लोकैः

आलोकेति । (आलोकमार्गं) दर्शनपथं गवाक्षमित्यर्थः ।
 (सहसा व्रजन्त्या) गच्छन्त्या (कयाचित्) उद्देष्टनः द्रुतगतिवशा-
 दुन्मुक्तबन्धनः अतएव वान्तमाल्यः उद्दीर्णमाल्यश्च यः सः (उद्दे-
 ष्टनवान्तमाल्यः करेण रुद्धः) गृहीतः (अपि च केशपाशः) केशक-
 लापः । पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्पर इत्यमरः ।
 (तावत्) आलोकनमार्गप्राप्तिपर्यन्तं (बद्धुं) बन्धनायेत्यर्थः । (न
 सम्भावितः) न स्मृत एव ॥ ५७ ॥

प्रसाधिकेति । (काचित्) स्त्री प्रसाधिकया अलङ्कृत्र्या आल-
 म्बितं रञ्जनार्थं धृतं (द्रवरागमेव) आर्द्रालक्तकमेव (प्रसाधिका-
 लम्बितं) अग्रश्चासौ पादश्च अग्रपाद इति समानाधिकरणसमासः ।
 हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्यामिति वामनः ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षा-
 दलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ५८ ॥
 विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन
 सम्भाव्य तद्विञ्चितवामनेत्रा ।
 तथैव वातायनसन्निकर्षं
 ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥
 जालान्तरप्रेषितदृष्टिरम्या
 प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
 नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण
 हस्तेन तस्याववलम्ब्य वासः ॥ ६० ॥

(अग्रपादं तमाक्षिप्य) आकृष्य (उत्सृष्टलीलागतिः) त्यक्तमन्द-
 गमना सती (आ गवाक्षात्) गवाक्षपर्यन्तं पदद्वयमेतत् । (पदवी-
 मलक्तकाङ्क्षां) लाक्षारसचिह्नां (ततान) चकार ॥ ५८ ॥

विलोचनमिति । (अपरा) स्त्री (दक्षिणं विलोचनम् अञ्जनेन
 सम्भाव्य) अलङ्कृत्य तद्विञ्चितं तेनाञ्जनेन वर्जितं वामनेत्रं यस्याः
 सा तथोक्ता (तद्विञ्चितवामनेत्रा) सती (तथैव) तेनैव रूपेण
 (शलाकाम्) अञ्जनकूर्चिकां (वहन्ती) विभ्रती (वातायनसन्निकर्षं)
 गवाक्षसमीपं (ययौ) । दक्षिणग्रहणं सम्भूमात् व्युत्क्रमद्योतनार्थं
 सत्यं हि पूर्वं मनुष्या अञ्जत इति श्रुतेः ॥ ५९ ॥

जालान्तरेति । (अन्या) स्त्री (जालान्तरप्रेषितदृष्टिः)
 गवाक्षमध्यप्रसारितदृष्टिः सती प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां त्रुटितां
 (प्रस्थानभिन्नां नीवीं) वस्त्रग्रन्थिम् । नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां

अर्द्धाचिता सत्वरसुत्थिताया-
 पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।
 कस्याश्चिदासीद्रशना तदानी-
 मङ्कुलमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥
 तासां मुखैरासवगन्धगर्भै-
 र्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
 विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः
 सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥

जघनवाससीति विश्वः । (न बबन्ध) नावध्नात् । किन्तु नाभिं
 प्रविष्टा आभरणानां किङ्किणीनां प्रभा यस्य तेन (नाभिप्रविष्टा-
 मरणप्रभेण) । प्रभैव नाभेरावणमभूदिति भावः । हस्तेन वासी-
 ऽवलम्ब्य दृत्वा (तस्थौ ॥ ६० ॥

अर्द्धेति । (सत्वरं) सवेगं (उत्थितायाः कस्याश्चित्) अर्द्ध-
 माचिता मणिभिर्गुम्फिता (अर्द्धाचिता दुर्निमित्ते) संभ्रमात् दुःखेन
 निक्षिप्ते दु मिच् प्रक्षेपण इति धातोः कर्मणि क्तः । (पदे पदे)
 प्रतिपदं वीक्षायां द्विर्भावः । (गलन्ती) गलद्रता सती (रशना)
 मखला (तदानीं) तस्मिन्नवसरे अङ्कुलमूले अर्पितं लगितं सूत्रमेव
 शेषो यस्याः सा (अङ्कुलमूलार्पितसूत्रशेषा) आसीत् ॥ ६१ ॥

तासामिति । तदानीं (सान्द्रकुतूहलानां तासां) स्त्रीणाम्
 आसवगन्धो गर्भे येषां तैः (आसवगन्धगर्भैः) विलोलानि नेत्रा-
 ण्येव क्रमराः येषु तैः (विलोलनेत्रभ्रमरैः मुखैर्याप्तान्तराः)
 कम्पावकाशाः (गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन्) कमलालङ्कृता
 इव स्थिता इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तावत् पताकाकुलमिन्दुमौलि-
रुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ।

प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्
ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणदुप्रतीनि ॥ ६३ ॥

तमेकदृश्यं नयनैः पिवन्त्यो

नाय्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां

सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥

तावदिति । (तावत्) तस्मिन्नवसरे (इन्दुमौलिः) ईश्वरः
(दिवापि प्रासादशृङ्गाणि) ज्योत्स्नाभिरभिषेकेण स्तूपनेन द्विगु-
णदुप्रतीनि (ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणदुप्रतीनि) द्विरावृत्तकान्तीनि
गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्त्रवृत्तिरिति वैजयन्ती । (कुर्वन्)
पताकाभिराकुलं (पताकाकुलं व्याकीर्णम्) (उत्तोरणम्) उच्छ्रित-
तोरणं (राजपथं प्रपेदे) ॥ ६३ ॥

तमिति । एकएव दृश्यो दर्शनीयः तम् (एकदृश्यं तं) ईश्वरं
(नयनैः पिवन्त्यः) अतिदृष्ट्या पश्यन्त्य इत्यर्थः । ताः शृङ्गरं दृष्टि-
भिरापिवन्त्यः इति वा पाठः । (नाय्यो विषयान्तराणि) ततोऽन्या-
न्विषयान् शब्दादीनित्यर्थः । (न जग्मुः) न विदुरित्यर्थः ।
(तथाहि आसां) नारीणां (शेषेन्द्रियवृत्तिः) ओत्रादिप्रवृत्तिः
(सर्वात्मना) स्वरूपकार्त्स्न्येन (चक्षुः प्रविष्टेव) ओत्रादीनीन्द्रियाणि
स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेश्चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात् स्वयमप्येन-
मुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति
भावः ॥ ६४ ॥

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थ-
 मपर्ण्या पेलवयापि तप्तम् ।
 या दास्यमप्यस्य लभेत नारी
 सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥ ६५ ॥
 परस्परेण स्पृहणीयशोभं
 न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
 अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
 पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥ ६६ ॥

अथ पौराङ्गनावचनान्दाह

स्थान इति । (पेलवया) कोमलयापि (अपर्ण्या) पार्वत्या
 एतस्मै शिवाय इदम् (एतदर्थम्) अर्थेन सह नित्यसमासः सर्व-
 लिङ्गता चेति विशेष्यनिमित्तत्वम् । (दुश्चरं तपस्तप्तं स्थाने) युक्तम् ।
 कुतः (या नारी अस्य) दुश्चरस्य (दास्यं) दासीत् (अपि लभेत सा
 कृतार्था स्यात् (। या अङ्क एव शय्या तां (अङ्कशय्यां लभेत सा
 किमुत) कृतार्थाति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

परस्परेणेति । (स्पृहणीयशोभं) सर्वैराशास्यमानसौन्दर्यम्
 (इदं द्वन्द्वं) मिथुनम् । द्वन्द्वरहस्येत्यादिना निपातः (१) । (पर-
 स्परेण नायोजयिष्यत्) न योजयेद्यदि (प्रजानां पत्युः) विधातुः
 (अस्मिन् द्वये) द्वन्द्वे रूपविधाने सौन्दर्यनिर्माणे यत्नः (रूपवि-
 धानयत्नः) प्रयासो (विफलोऽभविष्यत्) भवेत् । एतदनुरूपस्त्री-
 युंसान्तराभावादिति भावः । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ता-
 विति लृङ् (२) ॥ ६६ ॥

(१) पा० ८ । १ । १५ सू० । (२) पा० ३ । ६ । १२६ सू० ।

न नूनमारूढरूपा शरीर-
 मनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।
 व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये
 सन्नप्रसूदेहः स्वयमेव कामः ॥ ६७ ॥
 अनेन सम्बन्धमुपेत्य दिष्ट्या
 मनोरथप्रार्थितमीश्वरेण ।
 मूर्ध्नि नमालि । क्षितिधारणोच्च-
 सुचैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥ ६८ ॥

नेति । (आरूढरूपा) प्ररूढकोपेन (अनेन) हरेण (कुसुमा-
 युधस्य) कामस्य (शरीरं न दग्धं नूनं) किन्तु (कामः अमुं देव-
 मुदीक्ष्य) दृष्ट्वा (व्रीडात्) सौन्दर्येण जितोऽस्मीति लज्जया (स्वय-
 मेव सन्नप्रसूदेहः) त्यक्तदेह इति (मन्ये) इत्युत्प्रेक्षा । नास्या
 आकृतेः कोपः सम्भवतीति भावः ॥ ६७ ॥

काचित्काञ्चिदाह

अनेनेति । हे (आलि) ! सखि ! आलिः सखी वयस्या
 चेत्यमरः । (शैलराजः) हिमवान् (दिष्ट्या) इत्यानन्देऽव्ययम् ।
 मनोरथैः प्रार्थितमवरूढम् (मनोरथप्रार्थितं) अभिलाषविषयी-
 कृतमित्यर्थः । प्रार्थना याच्ञावरोधयोरित्यभिधानात् । (अनेन)
 ईश्वरेण (सम्बन्धमुपेत्य) अवाप्य क्षितिधारणेनोच्चमुन्नतं (क्षिति-
 धारणोच्चं मूर्ध्नि नमूचैस्तरम्) उन्नततरम् । उच्चैरित्यव्या-
 क्तरप्रत्ययः । मूर्ध्नी ब्रथत्वान्नामुप्रत्ययान्तोः निपातः । किमे-

इत्योषधिप्रस्थविलासिनीनां

ष्टएवन् कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।

केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं

हिमालयस्थालयमाससाद ॥ ६६ ॥

तत्रावतीर्थ्याच्युतदत्तहस्तः

शरद्वनाहीधितिमानिवोक्षाः ।

क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन

कक्ष्यान्तरान्यद्रिपतेर्विवेश ॥ ७० ॥

त्तिङ्गव्यघादाम्बुद्रव्यप्रकर्ष इत्यादिना (१) अद्रव्यप्रकर्षे तस्य विधानादिति । (वक्ष्यति) धारयति । बहतेर्लृट् ॥ ६८ ॥

इतीति । (त्रिनेत्रः) त्रयम्बकः त्रिनेत्रत्रिनयनशब्दयोः क्षुम्भादिषु चेति णत्वाभावः (२) । (इति) इत्यन् (ओषधिप्रस्थविलासिनीनां) सम्बन्धिनीः (श्रोत्रसुखाः) श्रवणमधुराः (कथाः) आलापान् (षट् खन्) केयूरैरङ्गदैश्चूर्णीकृताः लाजानां मुष्टयो यस्मिन् तं तथोक्तं (केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिम्) । तत्रावकीर्णा आचारलाजाः अन्तराल एवाङ्गदैः चूर्णपेषं पिब्यन्त इति पुरन्धिजनसम्बन्धातिशयोक्तिः । (हिमालयस्य) हिमवतः (आलयं) भवनं (आससाद) ॥ ६६ ॥

तत्रेति । (तत्र) हिमवदालये अच्युतेन विष्णुना दत्तहस्तः वस्तीर्णहस्तावलम्बः (अच्युतदत्तहस्तः) सन् (शरद्वनात्) शरद्धमेघात् शरद्विशेषणान्मेघस्य शुभत्वं गम्यते । (दीधितिमान्) सूर्यः (इव उक्षाः) वृषात् (अवतीर्थ्य) कमलासनेन पूर्वं अग्रे (क्रान्तानि)

तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः
 सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च ।
 गणाश्च गिर्यालयमन्वगच्छन्
 प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमार्थाः ॥ ७१ ॥
 तत्रेश्वरो विष्टरभाग्यथावत्
 सरत्नमर्धं मधुमच्च गव्यम् ।

प्रविष्टानि (अद्रिपतेः कक्षान्तराणि) गेहप्रकोष्ठान्तराणि
 (विवेक) । कक्ष्या कच्छे वरत्रायां काश्चरां गेहप्रकोष्ठक इति
 यादवः ॥ ७० ॥

तमिति । (तं) ईश्वरम् (अन्वक्) अनुपदम् अव्ययमेतत् ।
 अन्वगन्वक्षममनुगेऽनुपदं स्त्रीवमव्ययमित्यमरः । (इन्द्रप्रमुखा देवाश्च)
 सप्त ऋषयः पूर्वे येषान्ते (सप्तर्षिपूर्वाः) । न बज्रव्रीहाविति (१)
 सर्व्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । (परमर्षयः सनकादिमहर्षयश्च । सन्म-
 हत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैरिति तत्पुरुषः (२) । (गणा) प्रम-
 याश्च (उत्तमार्थाः) महाप्रयोजनाः (प्रशस्तं) प्रकृत्यम् अमोघ-
 मित्यर्थः । आरभ्यत इत्यारम्भः उपायः (आरम्भमिव गिर्यालयं)
 हिमवन्मन्दिरम् (अन्वगच्छन्) प्राविशन्नित्यर्थः ॥ ७१ ॥

तत्रेति । (तत्र) हिमवदालये (ईश्वरो विष्टरभाक्) आसन-
 गतः उपविष्ट इत्यर्थः । (यथावत्) यथाहं विधिवदित्यर्थः । (सरत्नं)
 रत्नसहितम् (अर्धम्) अर्घ्यार्थजलं मधु क्षौद्रमग्निद्रव्यस्तीति (मधु-
 मत्) गवि भवं (गव्यं) दधि च मधुपर्कमित्यर्थः । दधिमधुनी
 सर्षिर्मध्वलाभ इति आश्वलायनगृह्यसूत्रात् । (नवे दुकूले) चेति

नवे दुकूले च नगोपनीतं
 प्रत्यग्रहीत् सर्वममन्त्रवर्जम् ॥ ७२ ॥
 दुकूलवासाः स बधूसमीपं
 निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः ।
 वेलासमीपं स्फुटफेनराजि-
 नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ ७३ ॥
 तथा प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या
 प्रफुल्लचक्षुःकुसुदः कुमार्या ।

(सर्वं नगोपनीतं) हिमवदानीतम् अर्ध्यादिकं मन्त्रान् वर्जयित्वा
 मन्त्रवर्जं ततो नञ्समासः) अमन्त्रवर्जं मन्त्रान् न वर्जयित्वेत्यर्थः ।
 द्वितीयायाश्चेति णमुल्प्रत्ययः (१) इत्याह न्यासकारः अनुदात्तं पद-
 मेकवर्जमित्यत्र । (प्रत्यग्रहीत्) स्वीकृतवान् ॥ ७२ ॥

दुकूलेति । अथ (दुकूलवासाः) दुकूलं वसान इत्यर्थः । (सः)
 हरः (विनीतैः) अनुद्धतैः अवरोधेषु ये दक्षाः तैः (अवरोधदक्षैः
 बधूसमीपं निन्ये) नीतः । कथमिव स्फुटा फेनानां राजिर्यस्य
 सः (स्फुटफेनराजिः) उदकमस्यास्तीति (उदन्वान्) समुद्रः । उद-
 न्वानुदधौ चेति निपातनात्साधुः (२) (नवैः) अचिरोदितैः
 (चन्द्रपादैः) चन्द्रकिरणैः (वेलासमीपमिव) ॥ ७३ ॥

तयेति । आननं चन्द्र इवेत्युपमितसमासः । प्रवृद्धा आनन-
 चन्द्रस्य कान्तिर्यस्यास्तया तथोक्तया (प्रवृद्धचन्द्राननकान्त्या तथा
 कुमार्या श्रुदा लोक इव संसृज्यमानः सङ्गच्छमानः (शिवः)

प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्
संहृज्यमानः शरदेव लोकः ॥ ७४ ॥

तयोः समापत्तिषु कातराणि
किञ्चिद्व्यवस्थापितसंहृतानि ।

ह्रियन्तृणां तत्क्षणमन्वभूव-
न्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ ७५ ॥

तस्याः करं शैलगुरूपनीतं
जग्राह ताम्बाङ्गुलिमष्टमूर्तिः ।

चद्रांसि कुमुदानीव तानि प्रफुल्लानि यस्य सः तथोक्तः (प्रफुल्ल-
चक्षुःकुमुदः) चेतः सलिलमिव तत् प्रसन्नं यस्य सः तथोक्तः (प्रसन्न-
चेतःसलिलोऽभूत्) । शरत्लोकयोरपि यथोचितं विघेषणानि
योज्यानि ॥ ७४ ॥

तयोरिति । (तयोः) बधूवरयोः (समापत्तिषु) यदृच्छया
सङ्गतिषु (कातराणि) चकितानि । अधीरे कातर इत्यमरः ।
द्रष्टुमसमर्थानीति भावः । (किञ्चित्) ईषत् व्यवस्थापितानि स्थिरी-
कृतानि पश्चात् संहृतानि निवर्तितानि चेति (व्यवस्थापितसंह-
ृतानि) । पूर्वकालेत्यादिना (१) तत्पुरुषः । अन्योन्यस्मिन् लोलानि
(अन्योन्यलोलानि) सट्ठणानि लोलञ्चलसट्ठणयोरित्यमरः ।
(विलोचनानि) दृष्टयः (तत्क्षणं) तस्मिन् क्षणे (ह्रियन्तृणां) क्रिया
निमित्तेन सङ्गोचम् (अन्वभूवन्) ॥ ७५ ॥

तस्या इति । (अष्टमूर्तिः) शिवः तस्मादीश्वराच्छ्रुत इति

उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य
तच्छङ्किनः पूर्व्वमिव प्ररोहम् ॥ ७६ ॥
रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः
खिन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।
वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन
समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ ७७ ॥

(तच्छङ्किनः) तद्गीतस्येयर्थः अतएव (उमातनौ) उमाशरीरे (गूढ-
तनोः) उमाशरीरस्य (स्मरस्य पूर्व्वं प्ररोहमिव) प्रथमाङ्गुरमिव
स्थितं (शैलगुरुपनीतं) शैलगुरुणा हिमवता उपनीतं प्रापितम् ।
अथवा शैलगुरुणा हिमवत्पुरोधसा उपनीतं (ताम्नाङ्गुलिं) रक्ता-
ङ्गुलिं (तस्याः) पार्वत्याः (करं जग्राह) ॥ ७६ ॥

रोमेति । (उमायाः रोमोद्गमः) रोमाञ्चः (प्रादुरभूत्) ।
पुमान् गौः पुङ्गवो वृषभः । गोरतद्धितलुकीति टच् (१) ।
सः केतुश्चिह्नं यस्य सः (पुङ्गवकेतुः) शिवः (खिन्नाङ्गुलिरासीत्) ।
अत्रोत्प्रेक्षते (पाणिसमागमेन) पाण्योः संस्पर्शेन कर्त्रा (तयोः)
बधूवरयोः (मनोभवस्य वृत्तिः) अवस्थितिः (समं विभक्तेव) समी-
कतेवेत्यर्थः । प्राक्सिद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य सम्प्रति तत्कार्यदर्श-
नात् पाणिसंस्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते । ननु कन्या तु प्रथमसङ्गमे
खिन्नकरचरणा भवति पुमांस्तु रोमाञ्चितो भवतीति वाक्यायनेन
विपरीतमुक्तमिति चेत् नैष दोषः एभिरनयोर्भावं परीक्षेतेति
वाक्यशेषे एभिरिति बह्वचनेन खेदरोमाञ्चग्रहणस्य सकल-
सात्विकोपलक्षणत्वावगमेन अनियमावधारणात् । अतएव रघु-

प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्य-
 बधूवरं पुष्यति कान्तिमग्रग्राम् ।
 सान्निध्ययोगादनयोस्तदानीं
 किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥ ७८ ॥
 प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
 रुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे ।
 मेरोरुपान्तेष्विव वर्त्तमान-
 मन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ ७९ ॥

वंशे अन्यथाभिधानात् स्तोत्रविरोध इत्यपास्तम् । तदेतत् रघु-
 वंशसङ्गीव्यां सुयुक्तमवोचम् सात्विकास्तु क्षम्प्रलयरोमाञ्चाः
 स्तेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्व वैखर्यमित्यद्यौ सात्विकाः परिकीर्त्तिता
 इति ॥ ७७ ॥

प्रयुक्तेति । (यत्) यस्मात्कारणात् प्रयुक्तं पाणिग्रहणं यस्य
 तत् तथोक्तं (प्रयुक्तपाणिग्रहणं) । (अन्यत्) लौकिकं बधूश्च वरश्च
 (बधूवरं) समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः । (तदानीं) पाणिग्रहणकाले
 (अनयोः) उमाशिवयोः (सान्निध्ययोगात्) सन्निधिभावात् (अग्रग्रामं)
 उत्तमां (कान्तिं) शोभां (पुष्यति) पुष्पाति (तस्योभयस्य) उमा-
 महेश्वररूपस्य मिथुनस्य (श्रीः किं कथ्यते) यत्र सादादन्यस्य शोभा-
 लाभः तस्य शोभा किमु वक्तव्येत्यर्थः । विवाहसमये गौरीशिवौ
 बधूवरावनुप्रविशेतामित्यागमः ॥ ७८ ॥

प्रदक्षिणेति । (तन्मिथुनम् उदर्चिषः) उन्नतज्वालस्य (कृशानोः)
 कर्मणः (प्रदक्षिणप्रक्रमणात्) प्रदक्षिणीकरणात् (चकाशे) । किमिव
 (मेरोरुपान्तेषु) परिसरेषु (वर्त्तमानं) आवर्त्तमानं मेरुं प्रद-

तौ दम्पती त्रिः परिणीय वङ्गि-

मन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।

स कारयामास बधूं पुरोध-

स्तस्मिन् समिद्धार्चिषि लाजमोक्षम् ॥ ८० ॥

सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं

गुरुपदेशाद्बदनं निनाय ।

कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या

मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ ८१ ॥

क्षिणीकुर्वदित्यर्थः । अन्योन्येन संसक्तं सङ्गतं (अन्योन्यसंसक्तं)
मिथुनस्याप्येतत् विशेषणम् । अहश्च त्रियामा च (अहस्त्रियामं)
रात्रिन्दिवं (इव) । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ ७९ ॥

ताविति । (सः) पुरस्तादेव हितं विधत्ते इति (पुरोधाः)
पुरोहितः अन्योन्यस्य संस्पर्शेन स्पर्शमुखेन निमीलिताक्षौ (अन्यो-
न्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ तौ) जाया च पतिश्च (दम्पती) कर्मभूतौ ।
जायाशब्दस्य दम्भावो निपातितः । (वङ्गिं त्रिः) त्रिवारम् ।
द्वित्रिचतुर्भ्यः सृजिति सुच् (१) । (परिणीय) परितो नीत्वा प्रद-
क्षिणीकार्थेत्यर्थः । नयतेर्द्विकर्मकास्त्रयम् (समिद्धार्चिषि) दीप्त-
ज्वाले (तस्मिन्) वङ्गौ (बधूं लाजमोक्षं) लाजविसर्गं (कारयामास)
हृत्कोरन्यतरस्यामिति (२) विकल्पादणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥ ८० ॥

सेति । (सा) बधूः गुरोः पुरोधसः उपदेशात् (गुरुपदे-
शात्) इष्टो ब्राह्मणतर्पण इत्यर्थः गन्धो यस्य तं (इष्टगन्धं लाजधूमा-

तदीषदार्द्राण्यगण्डलेख-

मुच्छ्वासिकालाञ्जनरागमत्तणोः ।

बधूमुखं क्लान्तयवावतंस-

माचारधूमग्रहणाद्वभूव ॥ ८२ ॥

बधूं द्विजः प्राह तवैष वत्से !

वह्निर्विवाहं प्रति कर्मसाक्षी ।

शिवेन भर्ता सह धर्मचर्या

कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥ ८३ ॥

अलिं वदनं निनाय । कपोलसंसर्पिणी शिखा यस्य सः तथोक्तः
(कपोलसंसर्पिशिखः सः) धूमः (तस्याः) गौर्याः (मुहूर्त्तकर्णेऽत्यलतां
प्रपेदे) । धूमस्य विस्मरत्वात् मुहूर्त्तग्रहणम् ॥ ८१ ॥

तदिति । (तद्बधूमुखम् आचारधूमग्रहणात्) आचारप्राप्तधूम-
त्वात् ईषदार्द्रे खिले अरुणे च गण्डलेखे गण्डस्थले यस्य तत् तथोक्तं
(ईषदार्द्राण्यगण्डलेखं अत्तणोः) उच्छ्वासी उद्गच्छन् कालाञ्जनस्य
रागो रञ्जनं यस्य तत् तथोक्तं (उच्छ्वासिकालाञ्जनरागं) क्लान्तो
यवावतंसो यवाङ्गुरकर्णपूरो यस्य तत् (क्लान्तयवावतंसं बभूव) ।
लाजाअलिं विस्मृत्य धूमाग्रं जिघ्रेदिति प्रयोगवृत्तिकारः ॥ ८२ ॥

बधूमिति । अथ (बधूं द्विजः) पुरोधः (प्राह) । किमिति
हे (वत्से ! एषः वह्निः तव विवाहं प्रति) विवाहकर्मणीत्यर्थः ।
(कर्मसाक्षी) कर्मद्रष्टा (भक्ता शिवेन सह मुक्तविचारया) निर्वि-
चारया (त्वया धर्मचर्या) धर्माचरणं (कार्या) कर्तव्येति । अथ च
प्राजापत्यविवाहो द्रष्टव्यः । यथाह आश्वलायनः सहधर्मश्चरेदिति
प्राजापत्य इति ॥ ८३ ॥

आलोचनान्तं श्रवणे वितत्य
 पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।
 निदाघकालोत्त्वणतापयेव
 माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिव्या ॥ ८४ ॥
 ध्रुवेण भर्तृा ध्रुवदर्शनाय
 प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।
 सा दृष्ट इत्याननमुन्नमय्य
 ह्रीसन्नकण्ठी कथमप्युवाच ॥ ८५ ॥

आलोचनान्तमिति । भवस्य पत्न्या (भवान्या) । इन्द्रवरुण-
 भवशर्व्वरुद्रेत्यादिना डीप् आनुगागमश्च (१) । (आलोचनान्तं)
 नेत्रान्तपर्यन्तम् आङ्गार्यादाभिविधो इत्ययमीभावः (२) । (श्रवणे)
 श्रोत्रे (वितत्य) विस्तार्य (तत् पूर्वोक्तं (गुरोः) याज्ञिकस्य (वचनं)
 सह धर्मं चरेति वाक्यं निदाघकाले ग्रीष्मकाले उत्त्वणतापया
 (निदाघकालोत्त्वणतापयेव) उत्कटसन्तापया (पृथिव्या प्रथमं)
 आद्यं (माहेन्द्रं) पार्जन्यं (अम्भ इव पीतम्) अत्यादरेण शुश्रावे-
 त्यर्थः ॥ ८४ ॥

ध्रुवेणेति । प्रियं दर्शनं यस्य कर्मभूतस्य तेन (प्रियदर्शनेन
 ध्रुवेण) शाश्वतेन (भर्तृा) ध्रुवस्य नक्षत्रविशेषस्य दर्शनाय (ध्रुव-
 दर्शनाय) । ध्रुवो भुभेदे क्षीवन्त निश्चिते शाश्वते त्रिवित्यमरः ।
 (प्रयुज्यमाना) दृश्यतामिति प्रेर्यमाणा (ह्रीसन्नकण्ठी) क्रिया हीन-
 स्वरा (सा) बधूः (कथमपि आननमुन्नमय्य दृष्ट इत्युवाच) ॥ ८५ ॥

इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन
 प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।
 प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां
 पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥ ८६ ॥
 बधूविधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म
 कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।
 वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्त्तिं
 त्वाशास्यचिन्तास्तिमितो बभूव ॥ ८७ ॥

इत्थमिति । (इत्थं) अनेन प्रकारेण । इदमतस्यमुरिति (१)
 यमुप्रत्ययः । (विधिज्ञेन) विवाहप्रयोगज्ञेन शास्त्रज्ञेनेत्यर्थः ।
 (पुरोहितेन) हैमवतेन (प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ) कृतविवाह-
 कर्माणौ (प्रजानां पितरौ तौ) उमामहेश्वरौ (पद्मासनस्थाय)
 पद्मासनोपविष्टाय पितृणां पिते (पितामहाय) ब्रह्मणे । पिता-
 महो विरिञ्चौ स्यात्तातस्य जनकौऽपि चेति विश्वः । पितृव्यमातुल-
 मातामहपितामहा इति निपातनात्साधुः (२) । (प्रणेमतुः) नम-
 श्चक्रतुः । पितामहः पित्रोरपि पूज्य इति भावः ॥ ८६ ॥

बधूरिति । (बधूः) कन्या (विधात्रा) ब्रह्मणा हे (कल्याणि) !
 शोभने ! वीरः प्रसवोऽपत्यं यस्याः सा (वीरप्रसवा) वीरसूः
 (भवेति प्रतिनन्द्यते स्म) आशिषमुक्तेत्यर्थः । (सः) विधाता (वाच-

(१) पा० ५ । ३ । २४ सू० ।

(२) पा० ४ । २ । ३६ सू० ।

क्लृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीं
 तावेत्य पश्चात् कनकासनस्थौ ।
 जायापती लौकिकमेपणीय-
 मार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥
 पत्वान्तलग्नैर्जलविन्दुजालै-
 राद्यष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।
 तयोरुपय्यायतनालदण्ड-
 माधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥

स्पतिः) वागीश्वरः (अपि सन् । कक्षादिषु, पाठात्साधुः (१) । (अष्ट-
 मर्त्तो) शिवे तु आशास्यम् आकाङ्क्षं तत्र चिन्ता विचारः तस्यां
 स्तिमितो मन्दः (आश्रयचिन्तास्तिमितो बभूव) । (तस्य निरोह-
 स्याशास्याभावादाश्रयि स्तिमितत्वमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

क्लृप्तेति । (तौ जायापती) बधूवरौ (पश्चात्) नमस्कारानन्तरं
 क्लृप्ता रचिता उपचाराः पुष्परचनादयो यस्यां तां (क्लृप्तोपचारां
 चतुरस्रवेदीम् एत) प्राप्य (कनकासनस्थौ) सन्तौ (लौकिकं) लोके
 विदितम् आचारप्राप्तमित्यर्थः अतएव (एषणीयम्) आशास्यम् ।
 तथापि लौकिकाचारं मनसापि न लङ्घयेदिति शास्त्रादवश्यकर्तव्य-
 मित्यर्थः । इष्टेरिच्छार्थादनीयः प्रत्ययः । (मार्द्राक्षतारोपणम्
 अन्वभूताम्) ॥ ८८ ॥

पत्रान्तेति । (लक्ष्मीः) श्रीदेवी पत्रान्तेषु दलप्रान्तेषु लम्बैः
 (पत्रान्तलम्बैर्जलविन्दुजालैः) आद्यष्टा आद्यता मुक्ताफलजालेन
 प्रान्तलम्बिना मुक्ताकलापेन या शोभा सा येन तत् तथोक्तं

द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन
 सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव ।
 संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं
 बधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन ॥ ६० ॥
 तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं
 रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।

(आकृत्यमुक्ताफलजालशोभं) आयतं दीर्घं नालमेव दण्डो यस्य तत्
 (आयतनालदण्डं कमलमेवातपत्रं) तत् (तयोः उपरि आधत्त)
 दधौ ॥ ८६ ॥

द्विधेति । अथ (सरस्वती) वाग्देवी (द्विधा) संस्कृतप्राकृत-
 रूपेण द्वैविध्येन (प्रयुक्तेन) उच्चारितेन (वाङ्मयेन) शब्दजालेन
 (तन्मिथुनं नुनाव) (तुष्टाव । नु स्तुताविति धातोर्लिट् । केन कमि-
 त्याह संस्कारेति संस्कारेण शास्त्रव्युत्पत्त्या पूतेन (संस्कारपूतेन)
 प्रकृतिप्रत्ययविभागसुद्धेन संस्कृतेनेत्यर्थः । वरेण्यं वरणीयं स्वाध्या-
 मित्यर्थः । वृणोतेरौणादिक एण्यप्रत्ययः । (वरं) वोढारं शिवम्
 सुखेन ग्राह्यं सुखग्राह्यं सुबोधं निबन्धनं रचना यस्य तेन
 (सुखग्राह्यनिबन्धनेन) वाङ्मयेन प्राकृतभाषयेत्यर्थः । (बधूं)
 नुनावेत्यनेन सम्बन्धः ॥ ६० ॥

ताविति । (तौ) दम्पती (सन्धिषु) सुखादिनिर्वहणान्तेषु पञ्च-
 सन्धिषु । तदुक्तं दशरूपके । मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्षोपसं-
 हतिरिति । (व्यञ्जितवृत्तिभेदं) स्फुटीकृतकौशिक्यादिवृत्तिविशेषं
 रसानुगुण्येनेति शेषः । तदुक्तं भूपालेन कौशिकी स्यात्तु शृङ्गारे
 रसे धीरे तु सात्वती । रौद्रवीभत्सयोर्वृत्तिर्नियतारभटी पुनः ।

अपश्यतामप्सरसां मुहूर्तं
प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥ ८१ ॥
देवास्तदन्ते हरमुदभार्यं
किरीटवद्वाञ्जलयो निपत्य ।

शृङ्गारादिषु सर्वेषु रसेष्विष्टा तु भारती । तथा । कौशिक्या-
रभटो चैव सात्वती भारती तथा । चतस्रो वृत्तयो ज्ञेयान्तासु
नाद्यं प्रतिष्ठितमिति । (रसान्तरेषु) शृङ्गारादिरसभेदेषु शृङ्गारा-
दादौ विधे वीर्ये गुणे रागे ब्रवे रस इत्यमरः । शृङ्गारहास्य-
करुणारौद्रवीरभयानकाः । वीमत्साद्गतशान्ताख्या रसाः पूर्व-
वदाहता इति । (प्रतिबद्धरागं) प्रतिनियमेन प्रवर्तितवसन्त-
ललितादिरागो यस्मिन् तं यस्मिन् रसे यो रागो विहितस्तदनु-
सारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यथाह काहलः । रौद्रेऽङ्गुते तथा
वीरे पुंरागेण प्रगीयते । शृङ्गारहास्यकरुणाः स्त्रीरागेण प्रकी-
र्त्तिताः । भयानके च वीमत्से शान्ते गेयो नपुंसक इति । (ललि-
ताङ्गहारं) मधुराङ्गविक्षेपम् । अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप इत्यमरः ।
आदौ भवं (आद्यं) रूपकान्तरप्रकृतिभूतमित्यर्थः । तदुक्तम् ।
आहुः प्रकरणादीनां नाटकं प्रकृतिं बुधा इति । (अप्सरसां)
उर्वश्चादीनां प्रयुज्यत इति प्रयोगो रूपकं नाटकमित्यर्थः आद्यमिति
विशेषणात् । तं (प्रयोगं) मुहूर्तमपश्यतां दृष्टवन्तौ । पात्राध्मा-
स्थ्यादिना दृष्टेः पश्चादेशः (१) ॥ ८१ ॥

देवा इति । (देवाः) इन्द्रादयः (तदन्ते) तस्य प्रयोगदर्शनस्थान्ते
अवसाने (उदभार्यं) परिणीतदारं (हरं) किरीटेषु बद्धाः

शापावसाने प्रतिपन्नमूर्त्ते-
र्ययाचिरे पञ्चशरस्य^१ सेवाम् ॥ ६२ ॥

तस्यानुमेने भगवान् विमन्य-
व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।

कालप्रयुक्ता खलु कार्यविद्वि-
र्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥ ६३ ॥

अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण ।

अञ्जलयो येषान्ते तथोक्ताः (किरीटवद्वाञ्जलयः) सन्तः (निपत्य)
प्रणम्य (शापावसाने प्रतिपन्नमूर्त्तेः) लब्धशरीरस्य परिणेष्यति
पार्वतीं यदेत्यादिना शापस्य पार्वतीपरिणयान्तत्वादित्यर्थः ।
(पञ्चशरस्य) कामस्य कर्तुः (सेवां ययाचिरे) पुनः समासादित-
शरीरस्य तस्य सेवा स्वीक्रियतामिति प्रार्थयामासुरित्यर्थः ।
दुह्याच्पजित्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ ६२ ॥

तस्येति । (विमन्यः) विगतक्रोधः (भगवान्) ईश्वरः (आत्म-
न्यपि तस्य) कामस्य (सायकानां व्यापारमनुमेने) । तथाहि (कार्य-
विद्विः) कार्यज्ञैः अथवा कालविद्विः अवसरज्ञैः काले योग्यावसरे
प्रयुक्ता अनुष्ठिता (कालप्रयुक्ता भर्तृषु) स्वामिषु विषये (विज्ञा-
पनां सिद्धिमेति खलु) सफला भवतीत्यर्थः । अयमेवास्य स्मरसेवा-
स्वीकारः यदात्मन्यपि तत्सायकव्यापारमङ्गीकृतवानिति ॥ ६३ ॥

अथेति । (अथेन्दुमौलिः) ईश्वरः (तान् विबुधगणान् विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यां) पार्वतीं (करेण आददानः कनककलशयुक्तं)

कनककलशयुक्तं भक्तिशोभासनायं
क्षितिविरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ॥६४॥
नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं
वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः ।

मङ्गलार्थमन्तर्निहितहेममयपूर्णकुम्भं भक्तयः पुष्पादिरचनाः तासां
शोभया सनायं सहितं (भक्तिशोभासनायं) । (क्षितिविरचित-
शय्यं) क्षितिविरचिता स्थण्डिलकल्पिता शय्या तत्सं यस्मिन् तत्तथो-
क्तम् । (कौतुकागारमागात्) शय्याभ्युदयं जगाम । अत्राश्वलायनः ।
अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशिनावधःशायिनौ ब्रह्मचारिणौ स्याता-
मिति । अत ऊर्ध्वं विवाहादूर्ध्वम् आ त्रिरात्रादिति शेषः
त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वेति वचनात् । तथा कामशास्त्रेऽपि । अथ
परिणयरात्रौ प्रक्रमेन्नैव किञ्चित्तिष्ठसु च रजनीषु स्तब्धभावा
दुनोति । त्रिदिनमिह न भिन्द्याद्ब्रह्मचर्यं न चास्या हृदयमननु-
रुध्य स्नेच्छया नर्म कुर्यात् ॥ ६४ ॥

नवेति । (तत्र) कौतुकागारे (ईशः) ईश्वरः नवपरिणयेन
नवोद्वाहेन वा लज्जा सा भूषणं यस्यास्ताम् (नवपरिणयलज्जाभू-
षणां) अतएव तेनेश्वरेण कृताक्षेपं (तत्कृताक्षेपं) कृताकर्षणम् उन्न-
मितमिति यावत् (वदनमपहरन्तीं) साचीकुर्वतीम् अयं लज्जानु-
भावः । अनुभावान्तरमाह । (शयनसखीभ्योऽपि) शयने सह-
शायिनीभ्योऽपि नर्मसहचरीभ्योऽपीत्यर्थः । (कथञ्चित्) कथञ्चेण
(दत्तवाचं) दत्तोत्तरां (गौरीं) प्रथमाः भङ्गिकिरीटप्रभृतयः

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्
प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥ ८५ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे
महाकाव्ये उमापरिणयो नाम
सप्तमः सर्गः ।

हास्यरसाधिदेवताः पशुपतेः पारिषदाः । यथाह भरतः ।
ऋङ्गारो विष्णुदैवत्योः हास्यः प्रमथदैवत इति । प्रमथाः स्युः
पारिषदा इत्यमरः । तेषां मुखविकारैः (प्रमथमुखविकारैः) मुख-
विकृतचेष्टितैः (गूढम्) अप्रकाशं (हासयामास) हासाद्युपलब्धज्जा-
मपाकर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । यथाह गोनर्दः । हासेन मधुना
नर्मवचसा लज्जितां प्रियाम् । विलुप्तलज्जां कुर्वीत निपुणैश्च
सखीजनैरिति ॥ ८५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां

कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्यायां

सप्तमः सर्गः ।

